سنڌي ذات هنجڻ

رسول بخش پليجو

Soorih Sindhi Adab

جي لهوارو لوڪ وهي ، تون اوچو وهہ اويار

0344 3919786

0300 3404488

Sahib Khan "SOORIH" Mirani

سَنڌي ذاتِ هَنجَنِ

SOORIH SINDHI ADAB

سنڌي ذات هجن

رسول بخش پليجو

SOORIH SINDHI ADAB

سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي
حيدرآباد سنڌ
١٩٨٣ع

ڇاپو پهريون   آڪٽوبر ۱۹۸۳   ۲۰۰۰ ڪاپيون

[ڪتاب جي اشاعت جا حق مصنف وٽ محفوظ]

قيمت سورهن روپيا

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسيءَ پاران، سردار پرنٽنگ پريس، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ مان ڇپائي، ملير ڪتاب گهر، گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ، تان پڌرو ڪيو.

فهرست

مهاڳ:	محمد ابراهيم جويو	١
باب پهريون-	'هوشيار هوشيار! ترڪش آهي تڙ ۾'	٩
باب ٻيو-	خاص ادبي پڙ	٣٣
باب ٽيون-	دلين جو درد- نئين ڪوجنا؟	٥١
باب چوٿون-	ڇا، ڏک رڳو تباهه ڪندڙ آهن؟	٧٠
باب پنجون-	'آڌيو آب اکين ۾ ڏيهه کي ڏيکاريين....'	٨٦
باب ڇهون-	خالص ادب جو ڍونگ	١٠٨
باب ستون-	ادب تخليق ڪرڻ لاءِ رڳو احساس ۽ جذبا ڪافي آهن ڇا؟	١٣٤
باب اٺون-	ماضيءَ جو ادب	١٥٥
باب نائون-	دنيا کي ليڪ!	١٧٣
باب ڏهون-	اڳوڻو يورپي ترقي پسند ادب	١٨٨
باب يارهون-	'هُئي ٿي فريدا! شاد ول....'	٢٠٩
باب ٻارهون-	نوان هيرا	٢١٨

پبلشر جا ٻه اکر

اسان جي اداري جو هيءُ پندرهون ڪتاب اوهان جي هٿن ۾ آهي. اسان کي گهڻو افسوس آهي، جو ڪن اڻٽر مجبورين سبب، ”وڳ ڪيئن وسرياهه“ کان پوءِ، اٺن ڪن مهينن جي وقفي سان، ڇهريون ڪتاب هاڻي اوهان جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. اسان جو هميشه مقصد رهيو آهي ته ڪمائيءَ ۽ واپار کان پاسو ڪري، پنهنجن عزيز پڙهندڙن کي بهترين ۽ سستا ڪتاب ميسر ڪري ڏيون — اِن ڏس ۾ اسان جا اڳ پيش ڪيل ڪتاب اسان جي ساک پيري سگهن ٿا.

اڄ جڏهن ’نئين‘ ادب جي نالي ۾ اسان کي اسان جي سچي ۽ زندگي ڏيندڙ ادب جي جاءِ تي، مايوس ۽ اڌوهي ڪاڏل ادب ملي رهيو آهي، تڏهن اسان پنهنجن سڄاڳ ۽ مانائتن اديبن ۽ معزز پڙهندڙن جي سڄ ڏپ لاءِ هيءُ هڪ مهلائتو تحفو پيش ڪرڻ مناسب سمجهيو. اميد ته اُن کي اوهيءَ نگاهه سان پروڙيو ويندو ۽ اُن جو قدر ڪيو ويندو.

هين ڪتاب جو مسودو اسان کي ١٩٧٨ع ۾ اشاعت لاءِ مليل هو، پر، جيئن مٿي عرض ڪيو ويو، ڪن لاچاري حالتن ۾ بروقت اُن کي اسين شايع نه ڪري

سگهياسون — اُن لاءِ ڪتاب جي مصنف ۽ پنهنجن قدردان پڙهندڙن کان معافيءَ جا طلبگار آهيون.

آخر ۾ اسين سائين محمد ابراهيم جويي جا دلي ٿورائتا آهيون، جو پاڻ بيماريءَ جي حالت ۾، آپريشن ڪرائڻ جي باوجود، بستري تي، هن ڪتاب جا پروف چڪاسيا اٿن ۽ ڪتاب لاءِ پنهنجو تاريخي مهاڳ لکيو اٿن —

ٿورا نہ ٿورا مون تي ماروئڙن جا،
ڀلايون ڀيرا ڳڻي ڳڻيان ڪيترا.

ملير ڪتاب گهر،
٢٠- آڪٽوبر، ١٩٨٣ع

سيڪريٽري،
سنڌي ادبي پبلشنگ ايجنسي
گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ

سنڌي ذات هنجن

سَرُ وڃايو سُرهو، ڪُوڙن ڪانيرن،
آڌيءَ رات آڌي ڪري، ڏَدا ڏانهون ڪن،
سنڌي ذات هَنجن، مُنهن ڪوڙي موتي چُڻي.

— شاهه

انتساب

نالي
ٻورهيت سانگين ۽ جهانگين
جي طرفدار ۽ خدمتگار
ساڻن ٽوڙ تائين وفادار
باخبر، باشعور، باضمير ۽ باصلاحيت
اديب ۽ فنڪار ڪاهوڙين جي.

مهاڳ

هيءُ ڪتاب، ’سنڌي ذات، هٿڄڻ‘، ادب جي پرک جو هڪ ڪتاب آهي، جيڪو اسان جي سڄاڻ ساٿيءَ، اسان جي اڄ جي ادبي حالتن ۾، اسان لاءِ لکڻ مناسب سمجهيو آهي — اُئين ئي جيئن هُن ١٩٦٠ع ڌاري ’آنڌا اُونڌا ويڄ‘ اسان لاءِ لکيو هو.

هيءُ اسان جو بهادر ساٿي گذريل ڇهن سالن کان لاهور جي لکپت جيل ۾ بند آهي، بيمار گذاري ٿو — پر اسان جي حالتن کان باخبر آهي، ۽ اسان لاءِ سوچي رهيو آهي. دراصل اُتي هو اسان جي ئي ڏوهن جو ڪفارو ادا ڪري رهيو آهي — جيتوڻيڪ تازو پنهنجي شعور ۽ ارادي جي زنده هجڻ جو جيڪو ثبوت اسان وٽان ڪيس مليو آهي، اُن ڪيس بيحد خوش ڪيو هوندو.

پنهنجي هِن پياري ساٿيءَ سان اسان جا انيڪ لاڳاپن جا ڌاڳا — رات جي اُڀ ۾ سدا - چمڪندڙ چنڊ ۽ تارن جا ڌاڳا، ڏينهن جي اوجل صبح جا ڌاڳا، اسان جي حال‘ جا ڌاڳا — ڳنڍيل آهن، ۽ ڪو هڪ ڌاڳو به ڇڪجي ٿو، ٿوري ئي ڪا اُن کي ساهت اچي ٿي، ته هُن جو متنُ ضرور اُتي لرزيو هوندو. پر خاص طرح اسان جي پوليءَ، جيڪا اسان جو ساهه آهي ۽ جنهن

سان اسان جو مٿنُ جيئي ٿو، اُھا ھُن کي ۽ اسان کي
(اِن کان اسين باخبر ھجون يا نہ) ھڪ گھڙي بہ جدا
ٿيڻ نہ ٿي ڏئي.

'ٻولي'، آوازُ ـــ دانھن ۽ دانھن جو جواب ـــ ٻوليءَ جا لفظ، ٻوليءَ جون ڳالھيون زندگيءَ جي وڏي وٿ آھن ۽ اُن لاءِ وڏو آٿت آھن، بلڪ ماڻھن لاءِ ماڻھپي سان جيئڻ جو بنياد آھن. روسي اديب ترگنيف (١٨١٨-٨٣ع)، جنھن پنھنجي عمر جو سڄو اڌ عرصو ڪنھن طرح بي وطنيءَ ۾ گذاريو ھو، پنھنجي روسي ٻوليءَ لاءِ ھڪ موقعي تي چيو ھو: "جڏھن بہ مان شڪ ۾ ويڙھجي وڃان ٿو، جڏھن بہ پنھنجي ملڪ تي ويچاريندي منھنجو من لرزجي ٿو، تڏھن او منھنجي عظيم، سگھاري، سچار، آزاد روسي ٻولي! تون ئي مون کي ڏڍ ڏين ٿي ۽ مون کي بچائين ٿي. جي تون نہ ھجين، تہ پڪ ئي پڪ، جو ڪجھ منھنجي وطن تي وھي رھيو آھي، اُن کي ڏسي، آءٌ ھوند ڍھي، ٻنھ پٽ اچي پوان: پر، ڪو اِئين آخر ڪيئن ٿو مڃي سگھي تہ ھھڙي عظيم ٻولي عظيم قوم کان گھٽ ڪنھن قوم کي مليل ھوندي!" اسين بہ پنھنجي ٻوليءَ لاءِ چئي سگھون ٿا تہ اُھا اسان جو ڏڍ آھي، آٿت آھي، ۽ اسان جا شڪ ۽ نراسايون دور ڪري ٿي؛ ۽ جيڪا ٻولي اسان کي اڄ 'سنڌي ذات ھئڻجن' جھڙو نانءُ ڏيئي سگھي ٿي ۽ اُن جھڙي ٻرڪ ڏيئي سگھي ٿي، اُھا

ٻولي ڪيئن نه عظيم هوندي! ۽ نيٺ اُئين ڪيئن ٿو ٿي سگهي ته ههڙي عظيم ٻولي عظيم قوم کان گهٽ ڪنهن قوم کي مليل هجي!

ترگنيف جو لاش جڏهن ٽيهن سالن جي غريب الوطنيءَ کان پوءِ روس جي مٽيءَ ۾ پورڻ لاءِ پئرس مان وڃي رهيو هو، تڏهن مشهور فرينچ اديب، فيلسوف ۽ تاريخ نويس، رينان، اِئي چيو هو: ”ترگنيف کان وڌ دنيا ۾ اڄ ڪو شخص ڪونهي، جو هڪُ پنهنجي سڄيءَ قوم جو ترجمان بڻجي سگهيو هجي: هُن جي وڏن جا ڪيئي خاموش نسل جيڪي صدين جي ننڊ ۾ ٻُڏل هئا، اُنهن کي ٻه هُن جي ذريعي آواز مليو آهي، ۽ اُهي وري زنده ٿيا آهن.“ سچ پچ، ٻولي قومن جو آبِ حيات آهي — انساني روح جو سدا تازو، پريو پاڳيو، پاڪ چشمو، جنهن ۾ ماڻهو پنهنجو ماضي گڏ ڪري رکن ٿا، ۽ پنهنجي تمنائن جو، چاهُ جو، تجربي جو ۽ اڳ-ويچار ۽ پروڙ جو عڪس ڏسن ٿا. ۽ اهو سڄو ڪم سندن سگهڙُ، اديب ۽ شاعر ڪن ٿا. ترگنيف نثر نويس هو ۽ هم-وقتي اديب هو. شعر جي دنيا ۾ اسين ٻه پنهنجي تاريخ جي هڪ دور ۾ هڪ اهڙو پنهنجو محسن رکون ٿا — لطيف — جيڪو هڪُ ئي سگهورو شخص اسان جو پورو ترجمان هو، ۽ پوءِ اسان کي پيا ٻه کي شاعر پنهنجي پنهنجي دور جا ڪجهه-ڪجهه ترجمان مليا: پر اسان جي نثر جي دنيا اڃا

آهڙن ٿي رڳو ڪجهه - ڪجهه ترجمانن سان آباد آهي، اُن کي اڃا ڪنهن دور جو هڪ ٿي پورو ترجمان نہ مليو آهي. اسان جي هڻ رهنما اديب ۽ نقاد سائيءَ، رسول بخش پليجي، ۾ اها ذات ۽ ڏانءُ هئا، جو هو ادب جي نثري صنف ۾ پنهنجي دور جو پورو ترجمان بنجي سگهي ها ـــ پر، افسوس، هڻ جي سياسي مصروفيتن هُن کي اها فرصت نہ ڏني.

هلندڙ صديءَ جي پوئين اڌ شروع ٿيڻ سان اسان جي ادبي دنيا ۾ هڪ تازه دم چرپر شروع ٿي، ۽ اسان جا قلمڪار، شاعر ۽ اديب، ملڪي آزاديءَ جي مسئلن سان مُڪاميل ٿيندي ٿي، ۽ اُنهن جي ڀريڙءَ اجنبيت ۽ دهشت تي غالب پوندي ٿي، پنهنجي وطن جون ڳالهيون ڪرڻ لڳا ـــ پنهنجي ماڻهن جون، اُنهن جي غريبيءَ جون، اُنهن جي سياسي، اقتصادي ۽ ثقافتي حقن جون ۽ سندن روزمره جي مسئلن جون.... ۽ اڃين ڪجهه وقت ٿي نہ گذريو تہ سندن حيرت جي حد نہ رهي، جو مٿن تهمتن ۽ بهتانن جا بند ڀڄڻ شروع ٿي ويا، ۽ ري گناهہ هو ڪافر بنجي ويا، غدار بہ ٿي ويا، ۽ ڪيئي قسم جا لقب مٿن لڳي ويا. ڳالهہ کي ڪجهه ڪتمائيندي، ڏنائون تہ آهي ڏوڙيا مٿن آتان ٿي آئيا، جتي جهالت هئي، ٻيڄا عصبيت هئي ۽ هٺ ڌرمي هئي، ۽ وڏي ڳالهہ تہ جنهن پاسي دولت ۽ دولت جا ذريعا هئا ۽ اقتدار هو، ۽ اُنهن جو اونو هو، ۽ اُنهن تي

ڏاڍو وڏو آڌارُ ۽ گهمنڊُ هو. ترت ڏي پوءِ خود منجهن به ڪي اهڙا نڪورا نوان اديب اسري ميدان تي آيا، جيڪي سامراجي يورپ جي انساني زوال کان متاثر 'جديديت' جا سڱدا يا اُن جي اثر ۾ آيل ڪجهه اهڙي اردو ادب ۽ ڪجهه هڪ ٻن پارت جي اهڙن سنڌي اديبن وسيلي، ايترا ته هڪدم عادي ۽ اصلي متوالا بڻجي پيا، جو پنهنجي ادب جي محب وطن ۽ انسان دوست ڪردار کان لاڏعوا ٿي، 'بيزاريءَ ۽ فرار' جي موُوڊ ۾، ادب ۾ 'ڳالهه' کي ڇڏي 'فن' جا دعويدار ٿي بيٺا، ۽ ڪي ته آهم-واد (Egotism) ۾ اچي، خاص طرح 'جسم جي پنٿ' (Cult of Body) کي 'جوانيءَ جي راهه' (Way of Youth) سڏيندي، ڪي اهڙا سطحي ۽ سهل، ابتا ۽ لاتعلق 'فنپارا' پيش ڪرڻ لڳا، ۽ اڳرا ٿيي، انهن جو دفاع ڪرڻ لڳا، جو عصري ادب جي سرمايه پسند ۽ اقتدار پرست اصلوڪن عداوتين کي پنهنجي تهمت بازين ۽ بهتان تراشين لاءِ وڏي ويٺي ڪافي گهڻو مواد ملندو رهيو — جيئن هاڻي به انهن کي وٽائن ملندو رهي ٿو. هن ڪتاب جي مصنف، اسان جي سڄاري اڳواڻ ساٿيءَ، جيئن سنڌي ادب جي ڀرئين سڌي ۽ پڌري مخالف گروهه جي وارَ جو بروقت پنهنجيءَ جاندار تصنيف 'انڌا اونڌا ويڄ' ۾ ترڪي ٻترڪي جواب ڏنو هو، تيئن هاڻ پنهنجيءَ هن اهم تصنيف، 'سنڌي ذات هنجن'، ۾ اُن ٻئي، 'پنهنجن' جي ويس ۾، لڪل

۽ وڌيڪ خطرناڪ دشمن گروهه جي هاڃيڪاريءَ جو وقتائتو جائزو ورتو آهي، جنهن لاءِ سچ ته سنڌي ادب سندس سدا ٿورائتو رهندو.

جيئن پراڻيءَ شيءِ جو پراڻو هجڻ ئي اُن جي قدر جو ماڻ نه آهي، تيئن نئينءَ شيءِ جو نئون هجڻ به اُن جي چڱائيءَ جو دليل ڪونهي. نظرياتي طور، اسان جا ’جديدي‘ دوست پاڻ به پنهنجيءَ اِن ’جديديت‘ جي ڪنهن انساني وٿ يا قدر جا قائل نه آهن — بلڪ هو پنهنجي ’جديدي ادب‘ کي انسان ۽ انسان جي دنيا کان پري رکڻ ۾ پنهنجو منصب سمجهن ٿا. اصل ۾، خود فن به هُنن لاءِ ڪا اهميت ڪانه ٿو رکي — فن کي هو هڪ کيل، هڪ سانگ ئي سمجهن ٿا، ۽ چون ٿا ته زندگي، جيڪا گهڻي ۽ گهري آهي، اُن سان فن کي ملائڻ ئي نه کپي، ڇو ته فن نِرو فن ئي رهڻ کپي. اِئين هو زندگيءَ کان فن کي پري رکي، جيئن ادب کي تيئن اُن جي فن کي به پنهنجي انفرادي مرضيءَ ۽ ريجهه جي تابع رکڻ چاهين ٿا، بلڪ اُن لاءِ هو هر تسليم ٿيل ۽ پسند پيل ادبي ۽ فني معيار جي مذاق اُڏائين ٿا، ۽، جديديت جي عشق ۾، اُن لاءِ پنهنجي نفرت، بلڪ ڪراهت، جو اظهار ڪن ٿا. ڪُليو ڪُلايو هو چون ٿا ته هنن جي ’تخليق‘ مخصوص ماڻهن لاءِ، بلڪ فقط سندن پنهنجي پاڻ لاءِ، آهي — هُنن کي ئي اُن مان مسرت حاصل ڪرڻي آهي. ۽ اُن

لاءِ هُنن جي اها ڪوشش ٿي رهي ته پنهنجي فنپاري مان انساني دلچسپيءَ جي ڳالهين يا مسئلن کي جيئن پوءِ تيئن گهٽائيندا وڃن — ويندي سندن ادب ۾ سندن ٻولي به ماڻهن جي ٻولي نه رهي — ته ان جو باقي جيڪا سندن ڪاوش بچي سا خالص سندن ’فن‘ هجي، ۽ پوءِ اهو اهڙو فن هوندو، جو اُن کي فقط فن جا خاص ڄاڻو، يعني آخري طور رڳو هو پاڻ ئي، سمجهي سگهندا، ۽ اُن مان سچي جمالياتي مسرت ۽ ٻيو به جو ڪجهه اُن ۾ باقي هجي سگهندو، سو اُهي پاڻ ئي اُن مان حاصل ڪري سگهندا!

هيءَ جديديت، ’جدت براءِ جدت‘، ’جدت پنهنجي ريجهه ۽ رؤنشي لاءِ‘، ادب ۽ فن جو اِئين جيڪو حشر ڪري ٿي، اُن مان ڏسي سگهجي ٿو ته فائدو نيٺ ڪنهن کي آهي. جيڪڏهن اُن مان انساني ڪارجُ، انسان کي بهتر انسان بڻائڻ جو ڪارجُ، انساني سماج جي تبديليءَ جو ڪارجُ، سِڌ نه ٿيو، ته باقي اُن مان فقط هڪ ئي ڪارج سِڌ ٿيندو يعني ٻيئل ۽ موجود سماج جي خيريت ۽ سلامتي ۽ اُن جو تحفظ. ۽ اهو ئي اسان جا هي، فقط ڏِک ۽ ذالي لاءِ، پاڻ کي ’نئين ڪان نوان‘ ترقي پسند چوندڙ دوست چاهين ٿا — ڇو ته هو (عالمي توڙي ملڪي، ڪنهن به سطح جي) انقلاب کان ڊڄن ٿا ۽ ڪين اُن کان نفرت آهي، جيڪو مٿن ذميداريون رکڻ چاهيندو، ۽ هو انساني مسئلن جي

سلسلي ۾ ڪابہ ذميداري قبولڻ لاءِ تيار نہ آهن.

عالمي سطح تي، مغرب جو سامراج اڄ ڪلهہ ڪلهيو انسان-دشمن فسطائي راهہ تي بيٺو آهي ۽ ڪٿي بہ، ڪنهن بہ صورت ۾ انقلاب نٿو چاهي. دنيا جو هر سک ۽ چڱائي ۽ آن جي دولت جا سڀ وسيلا هو پاڻ لاءِ پسند ڪري ٿو، ۽ ان لاءِ هو جيئن سائنس کي تيئن ٻئي علم، ادب ۽ فن کي پنهنجي عوام ۽ پوئتي پيل محڪوم دنيا جي قومن ۽ عام انسانن جي خلاف استعمال ڪرڻ چاهي ٿو — سائنس کي هڪ ڏڪي طور يعني آن جي ڊيڄاريندڙ ۽ ناس ڪندڙ حيثيت سان، ۽ علم، ادب ۽ فن کي هڪ ڏاڍي طور يعني انهن جي منفي ابلاغي حيثيت ۾. محڪوم ۽ پوئتي پيل دنيا ۾ هن سامراج جي 'گراهڪ' قومن جون حڪومتون ۽ آتان جا حڪمران طبقا — چاڪاڻ تہ آهي بہ پنهنجي پنهنجي ملڪ جو هر سک ۽ چڱائي ۽ آن جي دولت جا سڀ وسيلا پاڻ لاءِ پسند ڪن ٿا — مغرب جي اِن انسان دشمن سامراجي منصوبي ۾ شريڪ آهن، ڇو تہ اِن ۾ آهي پنهنجي فوري خيريت ۽ سلامتي ڏسن ٿا. ادب ۽ فن ۾ 'جدت براءِ جدت' جو رجحان، انسان ۽ انسان جي مسئلن ڏانهن بي تعلقيءَ جو رجحان، ادب ۽ فن کي سندن آن منفي ابلاغي حيثيت ۾، عالمي سامراج لاءِ ۽ آن جي گراهڪ قومن جي حڪمران طبقن لاءِ، آنهيءَ دلبي طور استعمال ڪرڻ جي ڪوشش

آهي. اُهي جيڪي عالمي سامراج ۽ اُن جي ملڪي حڪمران گروهن جي منصوبن کي ڇاڻن ٿا، ۽ اُنهن سان شامل نه آهن، سي هرگز پنهنجي ادب ۽ فن کي، جديديت جي، ڇٽڪي ۾، اڻين دلبي طور استعمال نه ڪري سگهندا.

اسين پنهنجي محترم عزيز ساٿيءَ جا دلي شڪرگذار آهيون، جو پاڻ اسان کي هيءُ وقتائتو ۽ اهم ڪتاب ڏنو اٿن. ادب ۽ فن ۾ جديديت جي فتني لاءِ، جنهن جا مغرب جي سامراجي دنيا ۾، جتي اُن جي اوسر ٿي، گهڻيئي دلڪش نالا ۽ گهڻيون ئي مٺي-ڦير تاويلون موجود آهن، اُن سڀ لاءِ پاڻ اسان کي هين ڪتاب ۾ جيڪا تفصيلي ڇاڻ ۽ پرک جي ڪسوٽي ڏني اٿن، اُها اسان لاءِ پنهنجي ادب کي وطن دوست، عوام پسند، انقلابي راهه تي قائم رکڻ ۾ اهاهه رهبريءَ جو ڪم ڏيئي سگهندي — ۽ اِها راهه ئي اسان لاءِ پنهنجي ادب ۽ فن جي سچي ترقي پسند انساني راهه آهي.

— محمد ابراهيم جويو

حيدرآباد سنڌ
١٣-٩-١٩٨٣ع

باب پهريون

هوئج هوشيار! ترڪڻ آهي تـڙ ۾! (شاه)

سنڌي ادب مقدار توڙي اهميت جي خيال کان هن ملڪ جو ٻيو نمبر اهم ادب آهي. ملڪ جي غيرسرڪاري عوامي زبانن مان ڪنهن به زبان جي ادب اهڙي ترقي نه ڪئي آهي جيتري سنڌي ادب. سنڌي ماڻهن جي سجاڳي ۽ واڌاري جي گهڻ-طرفي جدوجهد ۾ سنڌي ادب جو هڪ خاص ڪردار رهيو آهي جيڪو سمورين ڪمزورين جي باوجود، پنهنجي حد اندر، نهايت اهم رهيو آهي.

دنيا جي ڪيترن ٻين اسرندڙ ادبن وانگر سنڌي ادب به هميشه طوفانن وچان اڳتي وڌيو آهي. ان کي وک وک تي اندروني توڙي ٻاهرين رڪاوٽن کي منهن ڏيڻو پيو آهي ۽ نت نون مسئلن کي حل ڪرڻو پيو آهي.

اڄ به سنڌي ادب هر طرح جي مسئلن ۾ گهيريل آهي. انهن جي حل نه ٿيڻ ڪري اهو ڪن ڳالهين ۾ اڳتي وڌڻ سان گڏوگڏ ڪيترين ٻين بنيادي ڳالهين ۾ پوئتي موٽ کائيندو رهيو آهي. انهن مسئلن مان ڪي ته

’اپ اڪثين پيو ڏسجي آڱر سجي ڇا ڪبو‘ وانگر سيڪهن ڪي اڪين اڳيان آهن ته ڪي وري اهڙا آهن جن کي چڱيءَ طرح کولي بيان ڪرڻ جي ضرورت آهي.

اٽڪل ويهه سال اڳ، ١٩٦٠ع کان وٺي، اسان جي ادب جي خلاف هڪ زبردست طوفان اٿيو هو. هي طوفان سالن جا سال هليو هو ۽ اسان جي ادب جي زندگي ۽ بقا کي سخت خطري ۾ وجهي ڇڏيو هئائين. سنڌي ادب جي اسان سمورن گهٽگهرن ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي سالن جا سال سنڌي ادب جي زندگي ۽ بچاءَ جي اها جنگ لڙي هئي ۽ ان طوفان جو ڪامياب مقابلو ڪيو هوسين. اهو طوفان مڪمل طرح نه ختم ٿيو. اهو موقعو ملڻ تي رڪي رڪي وري تيز ٿيندو آهي ۽ جيستائين موجوده نظام قائم آهي تيستائين سدائين وقت بوقت ’تيز ٿيندو رهندو. پر ان وقت اسان سندس بنيادي زور ٽوڙي رکيو هو ۽ في الحال منجهس اڳوڻو دم ڪونهي. اها سنڌي ادب توڙي سنڌي ماڻهن جي شاندار سوڀ هئي. ان جي ڪري سنڌي ادب لاءِ سنڌي ماڻهن جي بهتر خدمت ڪرڻ جي راهه سالن جي لاءِ صاف ٿي ويئي ۽ اهو ڪافي وڏيون ڀرانگهون ڀري اڳتي وڌيو.

ڪجهه سالن کان، هند ۽ پاڪستان جو ادب هڪ زبردست عالمي ادب-دشمن طوفان جي لپيٽ ۾ اچي ويو آهي. اهو مجموعي طور هندستان ۽ پاڪستان توڙي

ٽين دنيا جي هن دور جي ادب کي هڪ نهايت غلط ۽ خطرناڪ واٽ ڏانهن ڌڪڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي، جنهن جي ڪري اهو مجموعي طور اڳتي وڌڻ بجاءِ پوئتي موٽ کائي رهيو آهي.

هند ۽ سنڌ جي سنڌي ادب تي به ان طوفان جا نهايت برا اثر پيا آهن ۽ سالن جا سال اسان جو ادب اڳتي وڌڻ بجاءِ پوئتي موٽ کائيندو رهيو آهي. شڪر آهي ته هاڻ ڪجهه سٽاڻو واءُ وريو آهي ۽ اسان جي اديبن، ادب دوستن ۽ پڙهندڙن ان طوفان خلاف جدوجهد ڪري ان کي جهڪو ڪيو آهي. پر ان جدوجهد ۾ اجا گهرائي ۽ وسعت نه آئي آهي. ان جا نظرياتي بنياد نه رکيا ويا آهن، ان ڪري مرض جون پاڙون نه پٽجي سگهيون آهن.

جيستائين ان مسئلي ۽ اهڙن ڪن ٻين بنيادي مسئلن کان چڱي طرح واقف ٿي، انهن جا حل ڳولي نه ڪڍيا ويا ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ مخالف طوفانن سان چيلهه ٻڌي مقابلو نه ڪيو ويو، ته اسان جو ادب هلي هلي نيٺ مجموعي طرح رجعت پرست، عوام دشمن ۽ سامراج پرست ادب به ٿي سگهي ٿو.

جنهن عالمي ادب-دشمن طوفان سڄي دنيا جي ادب کي، هندستان ۽ پاڪستان سميت ٽين دنيا جي سمورن ملڪن جي ادبن کي، ۽ هند ۽ سنڌ جي سنڌي ادب کي وڪڙ ۾ ورتو آهي سو آهي هڪڙي ٻامي مار ڌاڙ واري

جادوئي، ڪرامتي ۽ تاريخي ”ادب“ ۽ ٻئي پاسي نااميدي ۽ مايوسي ڦهلائيندڙ نام نهاد نئين يا جديد ادب جو عالمي ادب ـ دشمن طوفان.

اسين هتي ان رجعت پرست ادب ۽ ان سان لاڳاپيل ڪجهه ادبي، فني ۽ عملي مسئلن جو جائزو وٺنداسين.

هيستائين هن قسم جا جائزا اڪثر نام نهاد ”طبقن کان بالاتر“، نقطه نظر کان ورتا ويندا رهيا آهن. هي جائزو اسين ان منافقيءَ کي رد ڪندي، دنيا جي عوام جي اڪثريت جي باخبر ۽ باشعور عالمي نقطه نگاه ۽ ٻيهڪ کي اختيار ڪندي، وٺڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

عالمي ميدان جنگ

هر اخبار پڙهندڙ ۽ دنيا جي ٿوري گهڻي ڄاڻ رکندڙ ماڻهوءَ کي خبر آهي ته دنيا جي سامراج اڄ سڄي دنيا کي عوام خلاف جنگ جو ميدان بڻائي ڇڏيو آهي. تعليمي ادارن کان وٺي راند جي ميدانن ۽ ورزش جي اکاڙن تائين، ادبي ڪچهرين ۽ مشاعرن کان وٺي سٽي مارڪيٽن ۽ جوا خانن تائين، فوجي پريڊ گرائونڊن ۽ بارڪن کان وٺي، مندرن، مسجدن ۽ ڪليسائن تائين، ۽ رڻن پٽن، ميدانن ۽ پهاڙن کان وٺي سمنڊ جي ترن ۽ خلائن جي ڏورانهين بلندين تائين، هو هر جاءِ، هر هنڌ کي پنهنجي جنگي اڏي ۾ تبديل ڪري رهيو آهي.

هن کي جيڪا به شيءِ نظر اچي ٿي تنهن کي هو هٿيار ڪري استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. عام تباهيءَ جي ٻين ڀيانڪ ۽ لڱ ڪانڊاريندڙ بمن، راڪيٽن ۽ شعاعن کان سواءِ هن اهڙيون قاتل گئسون ٺاهيون آهن جيڪي پکي پکڻ، ماڻهو، جانور، وڻ ٽڻ، ٻوٽا، گاهه ۽ فصل، هر شيءِ تباهه ڪري ڇڏين ٿيون. جيوڙا ٺاهيا اٿس جيڪي ملڪن ۾ هٿراڌيون اڻ ڏٺيون ۽ اڻ ٻڌيون خوفناڪ وبائون ٿا ڦهلائين. ٻيو ته ٺهيو، گگدام جانورن کي تربيت ڏئي ڪائنن قاتلن جو ڪم پيا وٺن. ٻلهڻين ۽ ٻين سامونڊي جانورن کي تربيت ڏني اٿن ته پاڻ سان ٻڌل تارپيڊي سميت وڃي پراون جهازن سان ٽڪرائين ۽ انهن کي غرق ڪن! جي ڪنهن کي ان خلاف دانهن ڪوڪ ڪرڻي هجي ته ڀلي وڃي مثل ٻلهڻ کي چالان ڪرائي!

پر عوام کي دشمن جي رڳو مارڻ ڪونه ماريو آهي. گهڻو ماريو ته سندن منجهائڻ ئي آهي. گهڻي ۾ گهڻا گهوٽ مونجهارن جا ماريل ۽ گمراهين جا گهايل ئي هوندا آهن. تڏهن مارئيءَ به چيو آهي:

مارن منجهه مياس، نه ته ماڙين ماريس ڪينڪي (شاهه)

هيستائين ڪو به عوام دشمن، سموري عوام کي ماري چٽ ڪري، پورو ئي ڪونه سگهيو آهي. ان ڪري عوام دشمن جو ڳجهو نعرو آهي ”عوام

کي مارڻ سان گڏ منجهايو، برغلايو ۽ مت مان ڪيو! اول ڪين منجهايو، برغلايو ۽ مت مان ڪيو، پوءِ فقط انهن کي ماريو جيڪي منجهائڻ سان مري نه سگهن.

ماڻهن جي ذهنن ۽ دلين ۾ بهتر زندگيءَ جي آس ۽ اميد ٿي نه سرجي، سندن دماغن ۾ سندن زندگين کي جهنم بڻائيندڙن سان مقابلي جو خيال ٿي پيدا ٿي نه سگهي ۽ جي پيدا ٿئي ته اسرندي ئي ختم ٿي وڃي، ان لاءِ هنن ماڻهن جي ذهنن ۽ روحن، احساسن ۽ جذبن ۽ سوچن ۽ نظرين کي ڪوڙهيو ڪري ڇڏڻ واسطي، ڪئين ذهني ۽ روحاني وبائي مرض، ۽ وچڙندڙ بيماريون هٿراديون تيار ڪرائي، سڄي دنيا ۾ پکيڙي ڇڏيون آهن. هنن پنهنجي ثقافتي هٿيارن جي فئڪٽرين ۾ هٿرادا ”علم“ ۽ ”سائنسون“ تيار ڪرايون آهن، ويندي هٿرادا سامراج پرست ”مذهبي“ فرقا ۽ ”مذهب“ به تيار ڪرائي دنيا ۾ ڦهلائي ڇڏيا اٿن. دنيا جي چالو سچا تل قديم مذهبن جون به، هنن پنهنجون نيون نڪوريون هٿراديون سامراجي تشريحون ۽ تفسير تيار ڪرائي ڇڏيا آهن.

نئون عالمي زيارتگاهه!

وچ مشرق (فلسطين کان وٺي عربن ڏائين وغيره) دنيا جي ڪئين وڏن مذهبن جو پينگهو سڏيو وڃي ٿو. پر جيترا ”مذهبي“ فرقا ۽ خود ڪي بلڪل نوان ”مذهب“ عالمي سامراج گذريل ڏورڙي عرصي ۾ تيار ڪرايا آهن،

ٿن جي مقابلي ۾ وچ مشرق ڇڻ ڪجهہ بہ ڪونہ ڪيو آهي. جيترو صدق اوچتو ڏي اوچتو امريڪي ۽ يورپي ارب-پتي سرمايہ دارن ۽ خاص ڪري سي- آء-اي ڪاتي جي عملدارن ڪي دنيا جي سيني پراڻن ۽ نون مذهبن لاء ڏي پيو آهي سو جيڪڏهن واقعي سچو هجي ها ته، جيڪر ڪو سرمايہ دار يا سي-آء-اي وارو ڪليسائن، سناگاگن، مندرن ۽ مسجدن کان ٻاهر مشڪل لڀي ها. سڀ رات ڏينهن يا تہ انهن عبادتخانن جي اندر عبادت ۾ مشغول نظر اچن ها يا وري منجهانئن هڪڙا انگ ڀڀوت ٿيا، ڪنهن اوچي پهاڙ جي چوٽيء تي هڪ ٽنگ تي بيهي تپاسياڻون ڪندا نظر اچن ها، تہ ٻيا غارن ۾ ڇڙن ۾ رياضتون ڪندا لڀن ها. هڪڙا سر روزا اڏ ڪارڪ تي ڪوليندا وتن ها تہ ٻيا خانقاهن ۾ چاليها ڪيندا يا ڪوهن ۾ اونڌا لٽڪندا نظر اچن ها.

سڄي دنيا جي پادرين، پنڊتن، يهودي ربيسن، ٻوڌي ڀڪشوئن ۽ دنيا پرست عالمن سڳورن ۽ ٻين اهڙي قسم جي ڀلارن بزرگن جون ڳاٽيتي ڪان ٻاهر جنسون سال ۾ ڪيئي ڀيرا ولرن جا ولر ۽ قافلن جا قافلا ڪريو، ڪن ولايتن کان ڪهيو اچيو فيض جي چشمن مان سيراب ٿيڻ لاء امريڪا ولايت جي ڪينجهر جي ڪنڌين تي ڪنا ٿين.

هلو هلو ڪاڪ تڙين جتي نينهن اڇل
نڪا جهل نہ پل، سيڪو پسي پرينء ڪي.

وارو ڪم لڳو پيو آهي. هر ملڪ جي اهڙن پيارن جي هڪڙي تنگ ڳوٺ آهي ته بي هيٺيون. ڪي بزرگ تہ پنڌن ۽ رواڙن ڪان بچڻ لاءِ، مورڳو ٻارين ٻچين لڏي پلاڻي اچي هتي نئين پياري ولايت ۾ راڄ ڳوٺ ٻڌي ويٺا آهن. اهڙيءَ ريت اڄ هي ملڪ هڪڙي اهڙي بين‌المذهبي زيارتگاهہ بڻجي ويئي آهي، جنهن جو مثال تاريخ ۾ نٿو ملي. مڪي ۽ مديني شريف ڪاشي، روم ۽ بيت‌المقدس ۾ فقط ڪنهن هڪڙي يا وڌ ۾ وڌ ٻن مذهبن جا زيارتي ڳڌ ٿين ٿا. پر هت ته دنيا جي سمورن مذهبن جا خاص پيارا بزرگ، جن جي مٿان نر پڪي پيو هڪلجي ۽ جيڪي هونئن هڪٻئي جي مذهب جو نالو ٻڌي مرڻ مارائڻ لاءِ تيار ٿي وڃن ٿا ۽ هڪٻئي جي مذهبن خلاف ڪئين الماڙيون ڪتابن جون پسريو ويٺا آهن ۽ زباني چرا ۽ ڪات ڪٽيو هلندا وتن، سي هتي پهچي سان شينهن ٻڪريءَ وانگر هڪڙي ئي گهاٽ تي فيض ۽ برڪت جا پاڻي پين ٿا. مجال آهي جو ڪو ڪنهن کي الف مان ب بہ ڪڍي ڇني! اهڙيءَ ريت سامراجي امريڪا اڄ نہ رڳو بين‌الاقوامي پر بين‌المذهبي زيارتگاهہ (Holiest of Holy Places) بڻجي چڪو آهي.

هي جو روز اخبارن ۾ پڙهندا اچون ته اڄ فلاڻي هنڌ مذهبي دنگا فساد ۽ ڪوس ٿيا، هيترا قتيا، هيترا مئا، اڄ فلاڻي سامراج دشمن حڪومت جو تختو اونڌو

ٽيو، اڄ فلاڻي ليڊر جو ڪم لهي ويو، سو رڳو ائين ڀاڳمرادو ته ڪونه ٿو ٿئي! ان ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ انهن ڀلارن بزرگن جون ڪجهه دعائون، ڪجهه ڪرامتون ۽ ڪجهه هٿ جون صفايون به شامل هونديون آهن.

ثقافتي هٿيار

جنگ ۾ هر قسم جا هٿيار ڪپن. جن ماڻهن تي اهڙن ڀلارن بزرگن جو ڦيٽو چٽو به نٿو هلي سگهي، تن لاءِ وري ٻيون قسمين قسمين نشي آور ڀڙيون آهن جن جو ڪم به آهي ماڻهن کي عقل ۽ هوش مان ڪڍي ڇڏڻ. عقل ۽ هوش ويو ته باقي ڇا رهيو؟ لک فوجن جي سورهيه سپهه سالار کي ننڊ جي گولي ڏيئي پوءِ ڀل ٿي ڪپڙا به لاهي وٺوس! ڪنهن ارسطو ۽ بوعلي سينا ۽ انيسٽائين جهڙي کي آفيم جي پنڪيءَ ۾ وجهي ڇڏيو، سڀ وڃائون وسري ويندس! ٻڪي جو ڪوڙو به ڪونه ٻڌائي سگهندو!

جاسوسي، جنس پرست، جادوئي، ڪرامتي ۽ وحشي مارا ماريءَ وارو سامراجي ادب ۽ فن ماڻهن جي ذهن ۽ دماغن کي منڊو ۽ موڳو ڪري، سندن قدرتي طرح صحتمند احساسن ۽ جذبن کي ٻاد فرنگ ۽ ڪوڙهه لڳائي، ماڻهوءَ کي روحاني طرح پنڪي خور، موالي ۽ هيڻي ڪري يا ٻنهي پڙن مان ٻاهر ڪڍيو ڇڏي يا بي حس ۽ بي رحم، جهنگ جو چيتو مرون بنايو ڇڏي.

"ادبي" ڊائجسٽن

پنڪيون ڏيندڙ، ڪوڙهئي ۽ بادفرنگي ادب کي وبا وانگر سڄي جهان ۾ ڦهلائڻ ۾ "ادبي" ڊائجيسٽن سڀ کان اثرائتو وسيلو ثابت ٿيون آهن. انهن ۾ ٻن ڇئن عوام جي ڀلي جي سٺين لکيتن جي آڙ ۾، ڪنڊ ڇڙهيل زهريلو مال هلايو ويندو آهي. دنيا ۾ انگريزي ريڊرس ڊائجيسٽ کان وڌيڪ مشهور ۽ مقبول ڊائجيسٽ ٻي ڪانهي. ان ۾ ڪن تمام سٺن ڪارائتن ۽ خوبصورت مضمونن جي آڙ ۾ نهايت بي‌حيائيءَ ۽ بي‌شرميءَ سان سامراج پاران زهريلي ۽ ڇٽي عوام دشمن پروپيگنڊا ڪئي ويندي آهي. عوام جي قاتل دشمنن ۽ غدارن کي سندن محسن ۽ هيرو ڪري پيش ڪيو ويندو آهي ۽ حقيقي محسنن ۽ هيرن کي بدمعاش، مجرم ۽ پاڳل ڪري پيش ڪيو ويندو آهي. هر ٽئين چوٿين پرچي ۾ سامراجي موت جي واپارين يعني عام تباهيءَ جا هٿيار تيار ڪري، هٿراڌا جنگيون جهيڙا ڪرائي، ملڪن کي پاڻ ۾ ويڙهائي، پنهنجي هٿيارن جو وڪرو وڌائي، ارب پدم ڊالر پيدا ڪندڙ ڪارخانيدارن ۽ واپارين پاران هڪڙو اهڙو مضمون ضرور شايع ٿيندو ته "جنگ سر تي بيٺي آهي، پاڻ وٽ هٿيار ذات ڪونهي. بجيٽ سڄي فضول ڪمن تي يعني تعليم، صحت، سماجي بهبود تي خرچ ٿي وڃي ۽ بکيا ڪائي ويا! ملڪ خطري ۾ آهي. مغربي

تهذيب آخري پساهن تي آهي! پيا فضول خرچ هڪدم بند ڪري جنگ لاءِ تيار ٿي وڃو! فوج وڌايو، هٿيارن جا زبردست نوان آرڊر ڏيو!"

في سبيل الله شاهدي

هر ملڪ ۾ سامراج جا "مشهور معروف" اديب، صحافي، دانشور ۽ محقق وغيره ڌاريل آهن ۽ ڪئين "مشهور معروف" رسالا ۽ ڊائجيسٽون ڪڍايل آهن. پنهنجي ڪوڙي پروپيگنڊا کي سچو ثابت ڪرڻ لاءِ "چانڊيا چور شباڻي شاهد" واري ڳالهه وانگر سامراج جا هندستان ۾ ڌاريل پالتو، "مشهور معروف" اديب، صحافي ۽ رسالا ۽ ڊائجيسٽون وغيره، مصر جي "مشهور معروف" سامراجي چاڙتن، اديبن، صحافين، رسالن ۽ ڊائجيسٽن جي شاهدي وارينڊا ۽ سندن حوالا ڏيندا. اهي وري پاڪستان وارن جي وارينڊا ۽ اهي جرمنيءَ وارن جي وارينڊا. دنيا ۾ ڏيڍ سؤ کان مٿي ملڪ آهن، انهن مان ڪنهن به ملڪ جا سامراجي، پالتو "اديب، دانشور ۽ عالم" ڪنهن به ٻئي ملڪ جي پالتوئن جي شاهدي وجهن ۽ حوالا ڏين ته وس وارا آهن. شاهدي اها ملندي جيڪا موت جي واپارين، سندن سي-آءِ-اي جي ڳالهه کي سچو ڪندي. ٻر جو ٻــ فرق ڪونه پوندو.

جاسوسي ڪهاڻيون

ڪارنل وولرچ ۽ ٻئي اهڙي هڪ اڌ جاسوسي ڪهاڻيڪار جي ڪهاڻين کي ڇڏي باقي ٻيو سمورو سرمايه دار جاسوسي ادب ماڻهوءَ جو ماڻهوءَ مان ڀروسو ڪڍيو ڇڏي. دنيا جي عوام جون وڏي ۾ وڏيون ضرورتون آهن هڪٻئي سان همدردي ۽ پيار، هڪٻئي تي ڀروسو، پاڻ ۾ ٻڌي ۽ تنظيم. جي جاسوسي ڪهاڻين واري ڳالهه سچي آهي ۽ اڪثر ماڻهو واقعي ايتري قدر نيچ، ڦسي جا پٽ آهن جو ٻن هزارن لاءِ سڳيءَ ماءُ جو ڪنڌ لاهيندي دير نه ڪندا ته پوءِ عام ماڻهن جي پاڻ ۾ گڏجڻ، هڪٻئي جو حال ڀائي ۽ همدرد ٿيڻ، ٻڌي ڪرڻ ۽ تنظيم ٺاهڻ، سچي عمر پنهنجي قول تي پورو ۽ وفادار رهڻ ۽ گڏجي سر جون سٽون ڏيڻ جو سوال ئي ڪيئن ٿو پيدا ٿي سگهي؟ سامراج کي کپي ئي اها ڳالهه، ته عوام تي اهو عام اثر هجي ته ”پاڻ ۾ ٻڌيون وري ڇا جون؟! سڀ ماڻهو بي ايمان، دوکيباز، چور، ڌاڙيل ۽ رهزن آهن. آءٌ ڇو ٻوڙي رهان؟“ هي ڪهاڻيون اهو به اثر ٿيون ويهارين ته ”غريب ماڻهو وري ڇا جا مظلوم ۽ اشراف آهن؟ اشراف ۽ مظلوم ته ويچارا ڪروڙپتي، ارب پتي سيٺيون ۽ سيٺياڻيون آهن جيڪي ڀگهر جي ٻورهي مان محل ماڙيون اڏائين ٿا ۽ هيرا جواهر خريد ڪري رکن ٿا جن کي غريب ماڻهو

هروقت تاڙيندا ۽ چورائيندا رهن ٿا.“ اهو به سبق ٿو ملي ته حاڪم طبقن جي ڇاڙتي پوليس ۽ سندن عدالتي نظام اجايا، رحمدل ۽ نرم دل آهن. انهن هٽي بکين بدمعاشن جو دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي ۽ ڪين ڏاڍي مشڪل سان ڪا ٿوري گهڻي سيڪت مس ٿي ملي. هجي ڪو ملڪ ۾ مڙس ماڻهو جو ڏکويل سيٺين ۽ سيٺياڻين کي حرامخور ۽ مجرم غريب ماڻهن کان بچائي دعا کٽي!“

ڪي سمجهو ماڻهو به سوچيندا هوندا ته امريڪا ۽ يورپ سامراجي ملڪ آهن. اتي برابر اڪثر ماڻهو اهڙا ئي بدمعاش هوندا. پر اتي رڳو سامراجي سيٺيون نه پر عوام به رهي ٿو. مظلوم به رهن ٿا. سنا ۽ اشراف ماڻهو به رهن ٿا. اتي جي عام ماڻهن ۾، پنهنجين خاص حالتن مطابق، خامين سان گڏ خوبيون به آهن. اتي به ظالمن سان گڏ ظلم سان مقابلو ڪري هڪ نئون جهان اڏڻ وارا ماڻهو موجود آهن. سرمايه دار سامراجي جاسوسي ڪهاڻيون جيڪو امريڪي ۽ يورپي عوام جو نقشو چٽين ٿيون سو مجموعي طور سراسر ڪوڙو، گمراهه ڪندڙ ۽ بي ايمانيءَ وارو آهي.

جادو! اسرار! ڪرامتون!

پنهنجي حالتن کي بدلائڻ بابت سوچيندو ۽ ان لاءِ جاکوڙ ۽ ويڙهه ڪندو اهو، جنهن جا پير پٽ تي هجن

۽ دماغ جاءِ تي هجي. جادو ۽ اسرار جون ڪهاڻيون ماڻهوءَ جا پير ڌرتيءَ تان ڪڍيو ڇڏين ۽ دماغ کي ٻولانيون ڪارايو ڇڏين. هو سڄو ڏينهن پيو سوچيندو ته ”ڇا جا پڙهڻ، ڇا جا ٻورهيا، ڇا جا ڪشالا، ڇا جا گهر گهات؟! قسمت يا وري ڪري ته بس رڳو ڪو پراڻو ڏيئو يا لالٽين اهڙو هٿ چڙهي وڃي جنهن ۾ ڪو جن ونڊل هجي! پوءِ ته پئون ٻارهن! سڀ سڌايون! نه ته وري ڪس هلندي ڪا اهڙي مومل ملي وڃي جا ڏسندي ئي رڙ ڪري ڇهتيو وڃي! ڇي ”توکي ته مون لائي ڪيترن جنمن کان لائي ڪهڙين ڪهڙين دنيائن ۾ پئي ڳوليو! تون هتي ويٺو آهين!“ هڪدم ٻڪ وجهي کڻي وڃي ڪنهن ٻي زماني ۽ ٻيءَ دنيا ۾ رسائي. پوءِ ته مزا ئي مزا!“

مارا ماريءَ وارو ”ادب“

مارا ماريءَ وارو ادب عوام کي بي رحمي، سفاڪي ۽ وحشانيت سيکاري ٿو ۽ کين اهڙو وحشي درندو بڻائڻ گهري ٿو جو منجهائنس پنهنجي پرائي جي ساڃاهه ئي نڪري وڃي ۽ جيڪو سامهون اچيس تنهنجي نڙي ودي رکي. اهڙي انساني ”مال“ مان سامراج کي عوام خلاف ڪارائتا ڪرائي جا قاتل، جاسوس ۽ ايجنٽ ملن ٿا، جيڪي چند ڏوڪڙن عيوض پنهنجي وطن جي عوام خلاف توڙي دنيا جي عوام خلاف ڪهڙو به غداريءَ، درندگيءَ ۽ شيطاني وارو جرم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃن ٿا.

ڪراماتي ”ادب“

ڪراماتي ادب ۽ جادوئي اسراري ادب جو پاڻ آهي. پير جي هڪڙي شوڪاري يا تعويذ سان ئي لڏڻ ڪنوار ملي وڃي ۽ سڀ مشڪل آسان ٿي وڃن ته ماڻهو ڀيا جوڳ ڇو پچائي؟

ڪرامت باز ليکڪ ڪرامتن بيان ڪرڻ ۾ اهڙيون اهڙيون ڀاڙونڊبريون ۽ ڇڪا ٽا هڻن جو عمران خان ۽ دفيش لللي ۽ پارا پنهنجي گهر وڃن! ڪي نه ڪي ماڻهو ضرور انهيءَ سوچ ۾ ٻه پئجي سگهن ٿا ته ”جي اهو حساب آهي ته دنيا جون حڪومتون ڏاڍيون ڪي ٻوڙڙيون آهن جو ايڏا ڪروڙ ۽ ارب خرچي هيڏا سارا هٿيار ۽ فوجون گڏ پيون ڪن ۽ ملڪ جي اقتصادي حالت کي ٺيڪ ڏيارڻ لاءِ هيڏا سارا پاپڙ پيون پٽين! دنيا ۾ هروڀرو اهڙي صفا سچ ٻه ڪانه هوندي! هي جو هيڏو سارو جهان پيو هلي سو ٻه ڪن جي ڪري ته هلندو هوندو! انهن خاسارن جي بدران ڇو نه ٽيون ڪنهن ڪاني ڪرامت واري کي ڪٿان ڳولي هٿ ڪن، جيڪو هڪڙي ئي شوڪاري سان دشمن جا راڪيٽ ۽ ٻم ڀسم ڪري ڇڏي ۽ ٻن ڇڻن تعويذن سان، ڏڪار دور ڪري، فصل ڀلا ڪري، پيداوار وڌائي ۽ غيرملڪي واپار ۾ کوٽ پوري ڪري ملڪ جو ٻيڙو تاري ڇڏي!“

”تاريخي“ ڪهاڻيون

ادب جي روپ ۾ سامراجي پروپيگنڊا جي زهر جو ٻيو قسم آهي تاريخي ڪهاڻيون.

هر نئون ڦورو ۽ ظالم حاڪم طبقو يا ٽولو پهريائين عوام جي مدد سان اڳئين حاڪم طبقي سان مقابلو ڪري ان جو تختو اٿلائي ٿو. پوءِ ڪم نڪرڻ کان پوءِ عوام سان ڪيل وعدن کي پاڙي ڏيڻ بدران اهو پنهنجي دشمنن يعني اڳوڻن حاڪم طبقن ۽ ٽولن سان سمجهوتو ڪري، انهن کي پنهنجو ڇوٽو ڀائيوار بنائي، انهن سان گڏجي پنهنجي مددگار عوام کي ڪچلي ٿو. دنيا جي هر ملڪ جي جاگيردارن پهريائين عوام سان گڏجي غلامدارن جو تختو اونڌو ڪيو. پوءِ هنن عوام سان دوکو ڪري، شڪست کاڌل غلامدارن سان ناهه ڪري، ساڻن سازباز ڪري، پنهنجي مددگار اسرندڙ عوام کي ڪچلي ڇڏيائون.

تاريخي مهاڙت

١٨ ۽ ١٩ صديءَ ۾ جڏهن سرمايهداري اڃا اسري رهي هئي ۽ نئون جوڀن هوس، تڏهن ان، مردار جاگيرداريءَ جي لعنتي نظام تي، هر ميدان ۾ زبردست ۽ قاتلانه حملا ڪيا ۽ ان جي بنيادن ۾ زلزلا وجهي ڇڏيا. پر هاڻ هن صديءَ ۾ جڏهن سرمايهداري پاڻ

آدمخور ٻوڙهي ڀانئپ تي ويٺي آهي تڏهن ”چنبو چنبڙي کي سؤ ڪوهن تي ڳولي لهي“ واريءَ ڳالهه وانگر هن جاگيرداريءَ جي مرڻ ڪنديءَ تي پهتل ڏائڻ کي پنهنجو ننڍو پائيوار بنايو آهي ۽ ان کي رت جون ٻوتلون چاڙهي، منجهس ڪجهه نئون ساهه وجهي، ڪيس نئين سر عوام جي خلاف استعمال ڪرڻ لڳي آهي. سامراج جي سرپرستيءَ ۽ مدد سان، هر ملڪ جا جاگيردار-پرست، عوام دشمن، جاگيردار ثقافت جي بدبودار لاشن کي قبرن مان کوٽي، ڪڍي، ڪين ٽيڪون ڏيئي، ويهاري، سنڌن ڳچي ڳائي ۽ ڪين جيئرو پير ڪري پوڄارائي رهيا آهن. جاگيردار طبقي جا ڪئين نئين دور جا ادبي ڀٽ ۽ مڱڻهار دهل ڳچين ۾ وجهيو، رسالن، ڪتابن، ريڊين، ٽي-وين ۽ فلمن ۾ سرمائيداري نظام کان سوين دفعا بدتر بڇڙي ۽ بيهودي جاگيرداري نظام جا، جاگيردار طبقي جا ۽ اميرن، امرائن، ٻادشاهن ۽ ٻئي جاگيردار طبقي جي فردن جا هٿراڌا ۽ ڪوڙا ڪارناما بيان ڪريو، ڪين ڌرتيءَ جا سوڍا پٽ ڪريو پيا ڳائين وڄائين. انهن هٿراڌن ۽ ڪوڙن قصن کي ”تاريخي“ ڪهاڻيون ۽ ”تاريخي“ ناول ڪري سڏيو ويندو آهي.

ڌرتيءَ جي هڪڙي ڪوڙيءَ ڪان ڪوڙي لڪيت

هن ڌرتيءَ جي اڪثر بنيادي ڪان بنيادي ڳالهين

بابت جيڪي ڪوڙين ڪان ڪوڙيون لکيتون موجود آهن، تن ۾ هڪڙي ڪوڙين ڪان ڪوڙي لکيت اها آهي، جنهن کي اسين "تاريخ" سڏيون ٿا. هن ۾ ڏينهن کي رات ۽ رات کي ڏينهن ڪري ڏيکاريو ويو آهي. ظالم کي مظلوم ۽ مظلوم کي ظالم ڪري سڏيو ويو آهي. ڦورونن ۽ ڌاڙيلن کي سخي ۽ ڏاتار ڪوٺيو ويو آهي. الله جي مخلوق لاءِ قيامتون برپا ڪندڙ وحشي درندن کي سلطان، عادل ۽ الله جو پاڇو سڏيو ويو آهي ۽ پنهنجون جانيون، مال، لڄون بچائڻ جي ڪوشش ڪندڙن کي گس تان ٿڙيل، نافرمان ۽ باغي سڏيو ويو آهي. جاهل ۽ بيهودن غنڊن کي روشن ضمير ۽ دانائيءَ جو سمنڊ ڪوٺيو ويو آهي ۽ دانائن کي ڪل ٿڙيل ۽ پاڳل سڏيو ويو آهي. هڪڙو ڪمينو ۽ لوفر بدمعاش، ڏهه ٻيا پاڻ جهڙا بدمعاش، ڪمينا ۽ لوفر ساڻ وٺي، ڪنهن جون ٻڪريون ۽ رڍون ڦُري ٿو، ڪنهن جي ڪري کي باهه ٿو ڏئي، ڪنهن جي ڌيءَ يا زال ڪڍي ٿو يا ڪنهن کي ماري وجهي ٿو ته سماج ان کي چور، ڦورو ۽ ڌاڙيل سڏي ٿو ۽ ان کي سوريءَ تي چاڙهڻ کي مناسب سزا ٺهرائي ٿو. پر جي ٻيو رولاڪ لوفر ۽ بدمعاش رهزن پاڻ سان پنجاهه هزار يا لک ٻيا پاڻ جهڙا رولاڪ لوفر ۽ بدمعاش رهزن وٺي، مسڪين ماڻهن جون لک رڍون ٻڪريون ۽ اٺ گهوڙا ڦري ٿو، ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ شهرن جا شهر ۽ ملڪن جا ملڪ ساڙي رک

ڪري ڇڏي ٿو، هزارين لکين ماڻهو ريءَ گناهه قتل ڪري ڇڏي ٿو، ماڻهن جون هزارين لکين نياڻيون ۽ ڇوڪريون ڦٻائي ڪٽي وڃي انهن جي پاڻ ۾ لڄالٽ ڪري ٿو ۽ ٻين لوفرن ۽ بدمعاشن هٿان به سندن لڄالٽ ڪرائي ٿو ۽ ان کان پوءِ انهن کي ڍورن وانگر بازارين ۾ نيلام ڪري ٿو، ته جعلي تاريخ ان کي مهابلي، مهاراج، اڌيراج، امير، غازي، سلطان، بادشاهه، شهنشاهه، ظل الله، قيصر ڪسريٰ، محافظ دين و الملت Defender of the faith جي لقبن جا هار پهرائي، آفرينون ڏئي ٿي ۽ سندس انهيءَ انسانيت سوز ڏوهن کي "فتح" ۽ "ڪشور ڪشائيءَ" جو لقب ڏيئي، انهن ڀيانڪ بين الاقوامي ڏوهن کي قابلِ فخر ڪارناما ٺهرائي ٿي.

ان ڳالهه جو بنيادي سبب اهو آهي، جو دنيا جي تاريخ ذري گهٽ سڄي جي سڄي يا ته حاڪم طبقن جي ٺاهيل چاڙتن طرفان لکي ويئي آهي يا انهن طرفان لکي ويئي آهي جيڪي حاڪم طبقي منجهان يا ان جي رحم ڪرم تي هئا، ۽ ڪي ڏو به چاهين ها ۽ سماج ۽ تاريخ بابت پوري ڄاڻ ۽ سمجهه به رکن ها (جيڪا ڳالهه گذريل دورن ۾ سماجي سائنس جي موجود نه هئڻ جي ڪري ناممڪن هئي) ته به انساني سماج ۽ تاريخ جون بنيادي حقيقتون بنيادي طرح سچي نموني لکي نٿي سگهيا.

سنڌي تاريخ جا ماخذ

پري وڃڻ جي ضرورت ڪانهي. رڳو سنڌي تاريخ جي بنيادي ماخذن جهڙوڪ چچ نامي، تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، ترخان نامي، مظهر شاهجهاني، نوائي معارڪ وغيره جي لکندڙن کي وٺو، جن مان پهرئين کان سواءِ بيا سڀ سنڌ جا رهندڙ ”سنڌي“ هئا. سنڌن لکيل ”تاريخن“ کي پڙهي فيصلو ڪريو ته جنهن ملڪ جي تاريخ پيٽمي لکيائون تنهن جي ماڻهن جا سچڻ هئا يا انهن کي ڦريندڙ مارينڌڙ سامراجين جا ٻولڙيا ۽ ڍنڍورچي؟

ڳجهي تاريخ

دنيا جي عوام جي باشعور نقطي نگاه کان اڄا دنيا جي مفصل ۽ مستند تاريخ ڪانه لکي ويئي آهي. پاڻ کي دنيا جي اڳوٽي تاريخ ۾ شايد فقط هڪڙو اهڙو ڪتاب ملندو جنهن جي لکندڙ پنهنجي دور جي جابر حڪمرانن بابت، پنهنجي ذاتي چاڻ ۽ طبقاتي سوچ ۽ سمجهه آهر، ڪنهن به ”يعني“، ”مگر“، ”چونڪه“، ”چنانچه“ کان سواءِ، سندن اهڙو ڪچو چٺو کولي ڪڍي سچيءَ دنيا اڳيان رکيو آهي، جنهن جو مثل روءِ زمين تي اڄ تائين مشڪل ملي. اهو ماڻهو پنهنجو داستان ڪجهه هن قسم جي لفظن ۾ شروع ٿو ڪري: ”مون اڳ فلاڻا فلاڻا تاريخي ڪتاب لکيا آهن، انهن ۾ شهنشاهه ۽

ملڪهٔ عالم جي حڪومت ۽ سندن ذاتي خوبين جو مفصل ذڪر ڪيو اٿم. انهن تاريخن جو لفظ لفظ ڪوڙو آهي. اهي تعريفون بي ايمانيءَ واريون آهن. منهنجو ضمير مون تي ملامت ٿو ڪري. هاڻي پڇي اچي هتي هڪڙي تهه خاني ۾ لکي، هيءَ تاريخ لکان ٿو جنهن ۾ لفظ لفظ سچ لکندس.... هي سٿون به وينو لکان ۽ ڏکان به پيو ته متان پوليس ڇاپو نه اچي هڻي....“

ان تاريخ جو انگريزي ترجمو ڇپيل آهي. ان جو نالو آهي ڳجهي تاريخ (Secret Histoty). ان جو لکندڙ هڪ يوناني مورخ آهي، جنهن جو نالو آهي پروڪوپيس Procopious. هن اها تاريخ ١٤ صديون اڳ قسطنطنيه جي هاڪاري رومي شهنشاهه جسٽينين جنهن کي عيسائي ذري گهٽ وليءَ جو درجو ڏيندا آهن، تنهن ۽ سندس ملڪه ٿيوڊورا Theodora جي عقل چرخ ڪندڙ شيطاني ڪارنامن جي باري ۾ لکي آهي. پنجاب ۾ چوندا آهن ته ”جنهن لاهور نه ڏٺو سو ڄڻ ته ڄائوئي ڪونه.“ سو از ڪاله وانگر جنهن پروڪوپيس جي ڳجهي تاريخ نه پڙهي تنهن به، ڇٻو، يا عمر بنان ملاوت واري، حال سارو اصلي، تاريخي چيز جو چشڪو نه ورتو.

جيڪڏهن سموري تاريخ ”ڳجهي تاريخ“ وانگر لکيل هجي ها ته پوءِ جيڪر خلفاء راشدين، خليفي عمر بن عبدالعزيز ۽ ٻين اهڙن ڳاڻ ڳڻين، انڻ لپ ۽ بي مثال حاڪمن کي ڇڏي، باقي دنيا جي ٻين اهڙن ڦورو ۽

ظالم حاڪم طبقن جي فردن يعني جاگيردارن، اميرن، نوابن، سلطانن، راجائن، مهاراجائن، قيصرن، ڪسرائن ۽ ڏنڊي جي زور تي ٺهيل هٺراڌن اميرالمومنين ۽ خليفن جا سياهه ڪارناما پڙهي ماڻهن جو رت ٿهڪي پوي ها*. هنن ماڻهن پنهنجي حياتين ۾، خدا ۽ انسانيت

---

* چئن خليفن (رضي الله تعاليٰ عنهم) جي خلافت راشده جي اسلامي روح مطابق حڪومت اڌ صديءَ کان به گهٽ عرصي تائين هلي. اموي ۽ عباسي حاڪمن انهيءَ حالتن آهر، نسبتاً جمهوري حڪومت کي ختم ڪري، بادشاهي طرز جي عام جاگيرداري آپيشاهي حڪومت قائم ڪئي ۽ پاڻ کي ڏنڊي جي زور تي اميرالمومنين ۽ خليفو سڏايو. مسلمان عالم جهڙوڪ مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ خود مولانا مودودي وغيره، پاڻ ۾ ٻين ٻي انداز ڳالهين تي سخت اختلاف رکڻ جي باوجود، انهي نڪتي تي متفق آهن، ۽ انهن اموي ۽ عباسي نام نهاد خليفن جي حڪومت کي ڪڏهن به اسلامي حڪومت تسليم نه ڪيو ۽ ان کي عام رواجي آپيشاهه بادشاهي ڪري ڏي الڪيو. (پڙهو: مولانا مودوديءَ جو ڪتاب "خلافت و ملوڪيت".) اهڙيءَ ريت، گذريل چوڏهن صدين ۾ اسلامي طرز جو راڄ پاءُ صدي ڪن مس هليو. باقي سموريون صديون اسلامي ليبل هيٺ جاگيردار آمريت جي ڏنڊي شاهي هلندي رهي آهي.

جي مهذب قانونن جي خلاف، جيڪي خدا جي مخلوق سان ويل وهايا آهن ۽ انهن خلاف سنگين ۽ ڪڏهن به معاف نه ڪرڻ جهڙا جرم ڪيا آهن سي سڀ رڪارڊ ڪيا ويا هجن ها ۽ انهن جي ڪين عام ماڻهن وانگر پوري پوري سزا ڏجي ها ته ڏيئي ٿي نه سگهجي ها! جيڪر سزا طور سندن جيئري کلون لاهي، سندن بدن وڍي، ٽڪر ٽڪر ڪري، تيل جي ڪڙاهين ۾ ڪاڙهي ۽ پوءِ سندن ٽڪر سڀ، ڪين سورين تي چاڙهيو وڃي ها ۽ گذريل سمورين صديون هو اٿين ٽنگيا پيا هجن ها ۽ هجن به جيئرا ها، ته به جيڪر سندن پيانڪ شيطاني ڪرتوتن جي سزا ميلي پوري ڪانه ٿئي ها.

ڪڏهن نه ڪڏهن اهو ڏينهن ضرور اچڻو آهي. جڏهن عوام جي ازلي ۽ ابدي دشمنن يعني شيطان صفت آدمخورن کي هٿراڏي نموني عوام جو گهڻگهرو، محسن، محبوب هيرو ۽ معصوم فرشتو بنائي ڪين عوام ته ذهني طرح مڙهڻ وارن ضمير فروش ۽ بيحيا جعلي تاريخ نويسن جي ڪوڙيءَ شهرت جي لاش کي دنيا جو سجاڳ عوام قبرن مان ڪڍي ڪتن جي حوالي ڪندو.

بغداد ۾ ڏاڙهي هڻڻ جو سرڪاري ٽيڪو!

نام نهاد تاريخي ڪهاڻين ۽ تاريخي ناولن ۾ بيهون سڀ ڳالهيون آهن سواءِ انهن ته ٽڪا اصلي ڳالهين جي، جيڪي ان دور جي تاريخن ۾ قسمت سانگي لڪجي

ويون آهن. ڪابه ڊائجيسٽ اسان کي اها تاريخي حقيقت ڪانه ٻڌائيندي ته عباسي خلافت جي پوئين دور ۾ بغداد جي قاضيءَ جي عهدي کي باقاعدي نيلام ڪيو ويو ۽ قاضيءَ کان لکائي ورتو ويو ته رشوت مان هيترا پيسا سرڪاري خزاني ۾ پياريندين! نڪو ان ڳالهه جو ذڪر ايندو ته ڪنهن وقت بغداد کي لٽڻ لاءِ به باقاعدي سرڪاري طرح احمدي ڏاڙيل کي ٺيڪو ڏنو ويو جنهن جا ماڻهو ٺيڪي کڻڻ کان پوءِ باقاعدي ڏينهن ڏٺي، شمعدان ٻاري، گهرن مان مال لٽيندا هئا (پڙهو: تاريخ طبري ۽ تاريخ خلافت از علامه جلال الدين سيوطي وغيره وغيره). حوالو رڳو حاڪمن جي ”نوازشن“، ”حلم“، هڪڙي ڏينهن قاضيءَ اڳيان تابعدار ٿي ويهڻ، ٿوريون سڀي وڪڻڻ ۽ ان مان گذر ڪرڻ، ڪنهن پوڙهيءَ کي انعام ڏيڻ جو ايندو! اتهن ٻئي نمائشي ڊرامن جي پويان جيڪا خدا جي مخلوق مٿان صدين جون صديون قيامت برپا رهندي آئي آهي تنهن جو نالو نشان گم ڪيو ويندو رهيو آهي.

باب ٻيو

خاص ادبي پڙي!

ڏُنگي وچ درياهه، ڪي ٻـڏي ڪي اپڙي،
هو جي واڍي واٽيا، سي سونهن سڀ سڙيا،
معلم ماڳ نـه اڳئين، ڦلنگي منجهه ڦريـا،
مـلاح تنهنجي مڪڙيءَ، اچي چـور چڙهيا،
جتي ڏينگ ڏريـــا، اتـي تـاري تنهنجي!
(لطيف)

جادوئي، ڪرامتي، جاسوسي، نامنهاد تاريخي وغيره ادب کي هوندئن تہ سڀ پڙهن ٿا پر اهو خاص ڪري گهٽ پڙهيل ماڻهن ۾ وڌيڪ مقبول هوندو آهي. ڪجهه پڙهيل اديب ۽ دانشور قسم جا ماڻهو جيڪي خود پنهنجيسر عوام جي راهه تي گهٽو اثر وجهي سگهن ٿا، تن جي ذهنن کي مائوف ڪرڻ لاءِ هڪڙي ٻي خاص زهريلي ادبي جنس تيار ڪري، ڪجهه عرصي کان دنيا ۾ هلائي پئي وڃي. آها هڪ وچڙندڙ وبا وانگر ڏسندي ڏسندي دنيا جي ملڪن کي وڪوڙي ويئي آهي. خاص ڪري ٽينءَ دنيا جي اسان جهڙن غريب ملڪن

۾ ان موذي مرض هاڃا ڪري ڇڏيا آهن. ان ادب جو زهريلو پيغام اهو آهي ته "ماڻهو نه ڪجهه ڪري سگهيو آهي ۽ نه ڪري سگهندو. زندگيءَ جو ڪوبه مطلب، ڪوبه مقصد، ڪابه معني ڪانهي. ان ۾ ڪابه آس اميد رکڻ اجائي آهي. چوطرف صرف اونده هئي، اونده آهي ۽ اونده رهندي. سماجي قيامت اچي ويئي آهي. اڳتي مايوسين ۽ پيڙائن جي دوزخ جي باهه کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪونهي. قسمت جي ڪوريئڙي جي ڄار ۾ ڦاٿڪڻ اجايو آهي. ڪو ڪنهن جو ڪونهي. هڪبئي کي ڇڏيو! هڪبئي کان ڀري ڀڄو! اڪيلي وجود جي ٻر ۾ گهڙي وڃو! ٻڃو، ڀڄو! لڪو! گم ٿيو! روئو پٽيو، اوچنگارون ڏيو، ختم ٿيو! ختم ٿيو!"

"ڇو مئلن کي ٿو مارين!"

اهو ادب اڻ ڇاڻائيءَ، جهالت ۽ گمراهيءَ جي هٿان اڳ ۾ ئي اڌ مئل عوام کي اڃا به ٻيا نوان ڌڪ ڏيئي، وهم وجهي، مت مان ڪڍي، آس اميدن ۽ مقصدن کان خالي ڪري، مورڳو واڱڙو، ۽ ٻتال بنائي ٿو ڇڏي. اهو ڪين پنهنجو پاڻ مان، پنهنجي سموري زندگيءَ مان ۽ هن سموري جهان مان بيزار ۽ مايوس بنائي، يا ته جيئرو لاش بنائي ٿو ڇڏي يا وري هڪبئي جا ٻوٽ پٽي کائڻ لاءِ تيار درندا بنائي ڇڏي ٿو.

اهو ادب ماڻهن ۾ بي مقصد ميڪ ميڪ ڪري،

ڪنجهڻ ڪرڪڻ، روئڻ، ٽهڪڻ جو مرض وجهيو، منجهن بي اعتمادي، بي‌همتي ۽ بزدلي پکيڙي ٿو. اهو ماڻهن جو اندر کائي، سندن ذهني صحت ۽ روحاني مڙسي ختم ڪري، کين ذهني طرح پنگلو ۽ روحاني طرح خصي ڪريو ڇڏي.

اهو ثقافتي ڳوڙها آڻيندڙ گيس "Tear Gas" آهي. جيڪو ماڻهن جي اکين ۾ زبردستي ڳوڙها آڻي، کين روئاڙي، بيهوش ڪري، دشمن جو شڪار بڻائي ٿو.

سامراج جو هي گولو غلام ادب جيڪو سندس هٿ جو ٺاهيل ۽ عوام جي ثقافتي صفن ۾ سندس ففٿ ڪالم ايجنٽ آهي، تنهن ۾ گهڻو ڪري ڪوبه سُرتال ڪونهي. نه منجهس رس آهي ۽ نه ونڊر ۽ نه ڪنهن به قسم جو حقيقي فن. هن جا علمبردار علي الاعلان چون ٿا ته، هي ادب عوام لاءِ ڪونهي. ان ۾ ماڻهن جي سمجهڻ يا کين سمجهائڻ جهڙيءَ ڪنهن به ڳالهه جو هجڻ ضروري ڪونهي. هو چون ٿا ته ان مان ماڻهن جي ڪا ڀلائي ٿئي يا برائي تنهن سان اسان جو واسطو ڪونهي. ان ۾ ڪنهن به معنيٰ هجڻ جي ضرورت به چون ٿا ته ڪانهي. هو ٻوليءَ، ان جي گرامر ۽ ان جي عام استعمال جي مڃيل طريقن کي رد ڪن ٿا. هو چون ٿا ته انسانن جي ٻولي اسان جي احساس، جذبن ۽ خيالن جو اظهار نٿي ڪري سگهي. تنهنڪري هُنن ٽورن اکرن ۽ گهڻين عجب ۽ سوال جي نشانين، ٻُڙين، ٻڏشن،

ليڪن ۽ ڏاڪٽرين واري هڪ ابتي اڌ اکري به ايجاد ڪئي آهي.

جيئن ته هن ادب جي اظهار جو طريقو سڪٽي ڪڳي ۽ ڏيڍ پٽ آهي، تنهنڪري جيڪڏهن ٻيا ادب ”ادب براءِ ادب“ ۽ ”ادب براءِ زندگي“ وغيره سڏجن ٿا، ته هن کي ”ٻڪي براءِ ٻڪي“ سڏي سگهجي ٿو بشرطيڪ ٻڪيءَ جو مطلب رکيو اجائي بي مقصد بڪ بڪ نه پر بيهودي ۽ ٻچڙي جهڳي، وَلل ۽ واويلا ورتو وڃي. هن ولل واويلائي ۽ جهڳي باز ادب کي دنيا جي ادبي بازارين ۾ ”نئين ادب“ يا ”جديد ادب“ جي ليبل هيٺ هلايو وڃي ٿو.

نوان بانڪا

لکنو ۾ جڏهن زوال آيو ۽ حاڪم طبقن مان سچ پچ زنده رهڻ ۽ وڙهڻ جي پهچ نڪري ويئي، هو سماجي طرح سڄا ۽ خصي ٿي پيا ۽ ڪنهن به حقيقي سورهيائيءَ واري ڪارنامي جي لائق نه رهيا، تڏهن منجهن بانڪن جو رواج پيو. انهن بانڪن جو مکيه مقصد هو بي مقصد ”نوان“ پيدا ڪرڻ.

ان ”نوان“ جي پٺيان انهن مان ڪي اڌ مٿي کي پاڪي هڻايو ۽ اڌ مٿي تي ڪلهن تائين ڊگها وار رکايو گهمندا هئا. ڪي مڇ جو هڪڙو پاسو ڇٽ ۽ ٻيو سڄو سارو رکيو پيا هلندا هئا. ڪي فقط ململيون پايو،

تهہ سيارن ۾، شهر گهمندا هئا ۽ اونهاري ۾ آنڌ جا گدلا پاڻيءَ، ٿڌڙي ٽهڪ ۾، شڪار ڪرڻ نڪرندا هئا. ڪي تہ ڪاوڙ ۾ اچي، پين ڪي سيڪ ڏيڻ لاءِ، پاڪيءَ جي هڪڙيءَ رهڻ سان، خود پنهنجا نڪ چپ وڍي ڏيکاريندا هئا. مطلب تہ پنهنجي ذاتي ۽ سماجي ڏيوالي کي لڪائڻ لاءِ، ڪئين رنگ ڪندا هئا. اڄ ڪلهہ جڏهن، تاريخي حساب سان، سامراج ۽ سرمايہ داريءَ جا پويان ڏينهن آهن تڏهن بہ مٿئين طبقي جا يورپي ۽ امريڪي جوان ۽ جوانڙيون، گهرگهاٽ ۽ ڪم ڌندا ڇڏيو، ڪنڌن ۾ هار وجهيو، انگ ڀڀوت ڪريو، چرس جا سوٽا هڻيو، ملنگ ٿيو، سڄيءَ دنيا ۾ هلندا وتن. هن ادب کي بہ بانڪو يا هپي ادب سڏي سگهجي ٿو. فرق هي آهي تہ بانڪا ۽ هپي بنيادي طرح رڳو خود سندن واسطي نقصانڪار آهن پر هي ادب عوام لاءِ قاتل زهر آهي.

ڪوڙن جا قسم

ڪوڙن جا ڪيترائي قسم آهن. هڪڙن ڪوڙن جا پير هوندا ئي ڪونہ آهن. انهن کي ننڍڙو ٻار بہ ٽڏي تي پڪڙي سگهندو. ٻيا ڪوڙ اهڙا هوندا آهن، جن جون پاڙون ذري گهٽ ڇڻ تہ پاتال ۾ هونديون آهن. اهي ڳوهہ وانگر اڳواٽ ڪيتريون اونهيون ڏريون کوٽيو ويٺا هوندا آهن. ڪين ٻوڙائي ٻوڙائي جهليو، تہ ڪنهن

هڪڙيءَ ڏر ۾ گهڙي ويندا. اها ڏر ڪوٺي، پاڻمرادو ته ڦاٽي پئي. هو ٻاهر ڪڙيا، ته اوچتو لُوهه ڪري، ٻيءَ ڪنهن ڏر ۾ گهڙي ويندا! ٻيءَ مان ٽينءَ ۾، ٽينءَ مان چوٿينءَ ۾، چوٿينءَ مان وري پهرينءَ ۾....

هن ”نئين“ ادب جا علمبردار به هزاري ڪوڙا آهن. هنن شرطي ڪوڙن کي پڪڙڻ لاءِ به ڪافي ذهني ٻڪ ٻوڙ ۽ علمي ڪوتائي نه ڪبي ۽ ڪين سيني پرن مان نڪتائي ٻاهر نه ڪيبو، ته اهي وٺ ڏي ڪونه ڏيندا. ڇي ”اسين سچا! ڏٺو! ڪو پڪڙياسين؟“

اڃا ته هنن جديد ڪوڙن جي لڪڻ جون سموريون ڏريون ڪوٺي ڏسون.

”نئين“ ادب جي پرچارڪ هن ”نئين“ ادب جي انوکيءَ ۽ اچرج جهڙيءَ ”ذوان“ جي حمايت ۾ طرحين طرحين جا دليل ۽ حجتون پيش ڪن ٿا. هو چون ٿا ته هيٺين ۽ ٻين سببن جي ڪري ”پراڻو“ ادب موجوده دور جي ترجماني ڪرڻ جي لائق نه رهيو آهي ۽ فقط ”نئون“ ادب ئي اهو فرض انجام ڏيئي سگهي ٿو:

(۱) هي نئون ۽ نرالو دور آهي. دنيا بلڪل بدلجي ويئي آهي. زندگيءَ جون پراڻيون بنيادي ڪان بنيادي حقيقتون بدلجي ويون آهن. پراڻا مقدس ڪان مقدس لاڳاپا ۽ اعليٰ ڪان اعليٰ قدر ڀڄي ڀُري، پرزا پرزا ٿي چڪا آهن. رشتا ناتا ٽٽي چڪا آهن. اڄ جي نئين نسل ۽ پراڻي نسل جي وچ ۾ پيڙهي وچوٿيءَ جي اٿاهه ڪاهي

آهي. هن دور جي پراڻي ٻوڙهي پيڙهيءَ ۽ نوجوان نئين پيڙهيءَ جي وچ ۾ ٻنهي اعلان جي اڻڙي جنگ هلي رهي آهي، جنهن ۾ ڪنهن به ٺاهه ۽ سمجهوتي جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.

(٢) ڳوٺاڻو سماج ٽٽندي رهيو آهي. ٻهراڙيءَ جا ماڻهو ڏڙا ڏڙ شهرن ۾ اچي رهيا آهن. اڄوڪو انسان، خاص ڪري ٻهراڙين کان شهر ۾ آيل انسان، اڪيلائپ، اڻ سلامتيءَ، بي حسيءَ، وائڙپ، بي مقصدائيءَ، مونجهاري ۽ پيڙا جو شڪار آهي. سندس شخصيت ڀڃي ڀُري، ڀور ڀور ٿي پيئي آهي. سندس اندر ڪاڏل آهي. سندس ظاهر ۽ باطن ۾ تضاد آهي. هو پاڻ تي هڪڙو هٿراڌو خول چاڙهي هلڻ تي مجبور آهي. سندس ٻين ماڻهن سان واسطو بي واسطيداريءَ جو واسطو آهي. هو جيڪي ڏسي ٿو سو ناهي. ان جي ابتڙ آهي.

(٣) انساني ٻولي انسان جي اندر جو فقط محدود حدن اندر اظهار ڪري سگهي ٿي. ان جي اظهار جي صلاحيت اڃا شروعاتي ڏاڪي کان مٿي نه چڙهي آهي ۽ فقط اٽڪل روءِ پنهنجو ڪم ڪري سگهي ٿي. اها ڪنهن به دور ۾ انسان جي اندر جي احساسن، جذبن ۽ سوچن جي مڪمل ترجماني نه ڪري سگهي آهي. ڇو ته اها ڪري ئي نٿي سگهي. ان ڪري نئين ادب نئين انسان جي اندر جي دنيا جي اظهار لاءِ پاڻ کي روايتي اڻ ٻوريءَ ٻوليءَ تائين محدود رکي نٿو سگهي.

(٤) زندگيءَ توڙي ادب ۽ فن جا پراڻا قدر ۽ پراڻا ادبي ۽ فني ٽيڪنيڪ، پراڻي زماني جي زندگيءَ، فن ۽ ادب لاءِ مناسب ۽ موزون هئا ته هئا، پر اڄ جي نئين دور جي نئين انسان جي نئين شخصيت ۽ ان جي نون مونجهارن ۽ پيڙائن جي ترجماني ڪري نٿا سگهن.

(٥) فن ۽ ادب جي لاءِ ڪنهن به قسم جي اجتماعي، سماجي يا عوامي مقصد هجڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. ان جي حقيقي ۽ صحيح مقصد فقط فنڪار ۽ اديب جي اندر جي مونجهارن ۽ پيڙائن جو اظهار آهي. زندگيءَ جون جيڪڏهن ڪي اجتماعي حقيقتون، مسئلا، مونجهارا ۽ حل هوندا ته اهي پاڻيهي ڪنهن نه ڪنهن اديب يا فنڪار فرد جي احساسن ۽ سوچن جو روپ وٺي پاڻمرادو پيش ٿي ويندا. ڇو ته اديب ۽ فنڪار به ته ڪي آسمان مان ڪونه ٿا ڪرن. اهي به هن سماج جو حصو آهن. انهن جي سوچ لازمي طرح پاڻمرادو ماڻهن ۽ سندن سماج جي احساسن، جذبن ۽ سوچن، مسئلن ۽ مونجهارن جو عڪس پيش ڪندي. ان ڪان الڳ ڪنهن به اجتماعي ۽ سماجي سوچ جو تصور ادب ۾ داخل ڪرڻ، ادب جي بي ادبي ۽ نعريبازي ٿيندي.

(٦) ادب ۽ فن هرڪنهن جي سمجهه ۾ اچڻ جهڙيون ڳالهيون ناهن. انهن کي آباديءَ جو فقط اهڙو ته، يا طبقو چڱيءَ طرح سمجهي ۽ پروڙي سگهي ٿو، جنهن جو ان ڏانهن خاص لاڙو هجي ۽ جنهن ان باري ۾

خاص مطالعو ۽ تجربو حاصل ڪيو هجي.

(٨) ان ڪري فن ۽ ادب عام ماڻهن لاءِ نه آهن، نه هئڻ گهرجن ۽ نه وري ٿي سگهن ٿا. اديب ۽ فنڪار جو اهو فرض ڪونهي ته ڪو هروڀرو پنهنجو ادب ۽ فن پڙهندڙن جي دماغ ۽ ذهن تائين رسائين، سندن سمجهه ۾ آڻين. سندن ڪم آهي ته جيڪي سندن اندر ۾ آهي تنهن جو ادبي ۽ فني نموني اظهار ڪري ڇڏين. پريان ڪو سمجهي يا نه سمجهي، تنهن سان هو ٻڌل ڪونهن.

(٩) سچو پچو ادب ۽ فن پنهنجا تنقيدنگار پاڻ آهن. ڪوبه ٻيو ماڻهو، چاهي اهو ڪيڏو به وڏو نقاد ڇو نه هجي سو سندن اهڙي پرک نٿو ڪري سگهي، جيڪا سندن سمورين ڳالهين بابت هميشه لاءِ صحيح ۽ قائم رهي. درحقيقت ڪنهن به دور جي ماڻهن جي اقليت يا اڪثريت پنهنجي دور جي ڪنهن به ادبي يا فني تخليق بابت اهو قطعي فيصلو ڪري نٿيون سگهن ته هن دور جي فلاڻيءَ تخليق جو رتبو فلاڻو آهي. اهو فيصلو ڪرڻ گهڻن نسلن، دورن ۽ صدين جو ڪم آهي، ته فلاڻيءَ تخليق جو تاريخي ملهه ڇا آهي. ان ڪري نئين ادب ۽ فن کي ماڻهن جي ٿورائي يا گهڻائيءَ جي پسند يا ناپسند جو محتاج رکي نٿو سگهجي. انهن کي ڪنهن جي تعريف ۽ گلا کان بي نياز ٿي، پنهنجو رستو وٺي، اڳتي وڌندو رهڻ گهرجي.

(۱۰) نئون ادب خالص ۽ نجو ادب آهي. اهو زمان ۽ مڪان کان بي نياز هڪڙي آفاقي، ازلي ۽ ابدي شيءِ آهي. شيڪسپيئر، ورجل، هومر، ڪاليداس، ميران ٻائي ۽ لطيف جي عظمت کي ڪنهن خاص زماني يا جاگرافيائي ٽڪري اندر قيد ڪري نٿو سگهجي. ڪنهن خاص طبقي، قوم يا مذهب تائين محدود ڪري نٿو سگهجي. گلاب جو گل هر زماني ۽ هر علائقي ۾ گلن جو بادشاهه آهي ۽ سندس خوشبوءِ بي مثال رهندي. روشنيءَ ۽ خوشبو وانگر ادب ۽ فن جو به ڪوبه دين ڌرم، ڪوبه طبقو يا مذهب، ڪوبه رنگ يا نسل ڪونهي. نئون ادب هر گروهي نظريي ۽ طبقاتي مفاد کان پاڪ ۽ بالاتر آهي.

(۱۱) هيستائين جنس کي ادب ۾ جاگيرداري منافقيءَ سان پيش ڪيو ويو آهي. ان جي مسئلن جو صحيح، ڀرپور ۽ جرئت ڀريو اظهار فقط "نئون" ادب ڪري سگهي ٿو، وغيره وغيره.

ڪاغذ جا گل ڏسڻ ۾ سهڻا پر خوشبوءِ کان خالي هوندا آهن. ڪيتريون ڳالهيون به ڪاغذ جي گلن وانگر هونديون آهن. مٿيون ڳالهيون به اهڙيون آهن — ڏسڻ ۾ دلفريب پر حقيقت جي خوشبوءِ کان خالي. منجهن حقيقت واجبي ساجبي ۽ وڌاءُ، هڪ طرفائي ۽ کوکلي لفاظي گهڻي آهي. مجمل حقيقتن ۾ زباني مرچ مصالحا

۾ لفاظيءَ جو ڳجهه وجهي، منجهانئن وات جو پلاءُ تيار ڪيو ويو آهي.

اڇو ته انهن دليلن ۽ دعوائن کي ورائي ڦيرائي، ڏسون ته منجهن حقيقت ڪيتري قدر آهي ۽ مرچ مصالحو ڪيترو.

"نواڻ" جي طوطي ۾ ساهه

سنڌ ۾ هن کان اڳ بيان ڪيل دعوائن ۽ دليلن جي پهرئين ڪان وٺي آخري نقطي جو تت هڪڙي ئي اکر ۾ اچي وڃي ٿو يعني لفظ "نئين" ۾. مثلاً "نئون دور"، "نئون انسان"، "نئين دور جا نوان مسئلا"، "نئين دور جو نئون ادب"، وغيره.

جيئن قديم قصن ۾ جادوگرن جو ساهه اڪثر ڪري ڪنهن طوطي ۾ هوندو آهي تيئن هنن غلط ۽ گمراهه ڪندڙ دعوائن ۽ دليلن جو ساهه لفظ "نئين" جي هترادي ۽ جڙتو معنيٰ جي طوطي ۾ سمايل آهي. ان طوطي جي چڱيءَ طرح خبر وٺبي ته هنن جي سموري جادونگريءَ جو ماندياڻ ڍهي اچي پٽ پوندو.

لفظ "نئين" جي اوٽ ۾ هنن موجوده دور کي هڪڙو ازغيبي برڙ باڪاس بنائي وڌو آهي. هنن اهو ڄڻ ڪنهن راڪاس ناهيندڙ فئڪٽريءَ مان خاص آرڊر ڏيئي، پنهنجي پسند جي ماپ ۽ ڊزائن تي، خاص پنهنجي ذاتي استعمال لاءِ ٺهرائي، هينئر ئي آندو آهي،

ان ٻرڙ ٻاڪاس سان نہ ڪو فطرت جو قاعدو قانون لاڳو آهي، نہ انسان جو. ان جي نہ ڪا اڳ آهي نہ پٺ. اهو نہ ڪٿان آيو آهي ۽ نہ ڪيڏانهن ويندو. بس پنهنجي سر پاڻ آهي. ذري گهٽ ”نہ ڪنهن ڄائو ڄام ڪي، نڪو ڄام وياءِ“ وارو لقاءُ آهي! ڄڻ ان جي اڇڻ سان سمورين تاريخن ۽ جاگرافين، سمورا فطري ۽ سماجي ۽ جدلي ۽ منطقي قانون قاعدا، سمورا علم ۽ سائنسون منسوخ ٿي ويا. جيڪي اڳ هو سو سمورو رد. ماضيءَ ڪي ليڪ. روايت ڪي ليڪ. ورثي ڪي ليڪ. تاريخ ۽ سماج جي ڳانڍاپي ۽ تسلسل ڪي ليڪ. زندگيءَ جي صفحي تان ٻيو هرڪو اکر، ”نئين“ جي رٻڙ سان ميسارجي ويو. هاڻ فقط سفيد اڇو پنو رهيو. اهو آهي نئون دور. ان سفيد اڇي پني تي اسان جا جديدي لکڻ وارا جيڪي لکندا سو ٿي هلندو. ٻي هر شيءِ رد ۽ باطل. ماڻهن کي اهو لکيو پنهنجي نصيب جو لکيو سمجهي قبول ڪرڻو آهي. ”لکڻ واري جيڪي لکيو! لکيو! هئہ ڙي لکيو!“

نئون !

”نئين“ جو تصور نهايت پيارو ۽ من موهيندڙ آهي! اهو هروقت سورنهن سينگار ڪريو، اسان جي تخيل جي سيج تي ويٺو آهي. اسان جي ذهن جو تصوير-گهر، سوين هزارين نين شين ۽ ڳالهين جي خوبصورت تصويرن

سان سينگاريل آهي. نئين جي تصور ۾، بهار جي تازين ڪڙيل، ماڪ پنل، مکڙين جون سرهاڻيون، ساوڻ جي ڀرين وسڪارن جا سُر ۽ ساز، ڪنوڌين جا تجلا، ڀرين پيار ڀريل نگاهن جا جادو، ڀرئين پيار جا خمار، ڀرئين انجام جون بيقراريون ۽ ڀرئين وصل جون سرمستيون ۽ سرشاريون، نين ڪنوارين جو لڄاريون، مرڪون ۽ مائرن جي هنجن ۾ معصوم ٻارن جا ٽهڪڙا سمايل آهن.

ٻين بي‌انداز خوبصورت ۽ من موهيندڙ شين ۽ ڳالهين وانگر، هن خوبصورت من موهيندڙ تصور کي به عوام-دشمن پنهنجي مردار ۽ پليت مطلبن لاءِ ناجائز طرح ڪتب آڻيندا رهيا آهن. جديدي به انهن ڪن ٿا.

ان ڪري اچو ته ٿورو پنهنجي دماغ کي تڪليف ڏيئي ويچار ڪريون ته ”نئين“ جي تصور ۾ درحقيقت ڪيتري قدر حقيقي نواڻ آهي ۽ ڪيتري قدر ڪانهي. خود نواڻ ڪهڙين حالتن ۾ ماڻهن جي فائدي لاءِ آهي ۽ ڪهڙين حالتن ۾ نه. آخر ۾ اهو به پتو ڪيندا هلون ته هي جديدي همراهه جو ”نئين“ جي لفظ لاءِ هيئن ”قربان!“ ”قربان!“ پيا ٿين ۽ ”نئون! نئون!“ ڪريو اصل مريو ٿا پون، تنهن جو اصل راز ڪهڙو آهي.

سڀ کان ڀرين سوال اهو آهي ته ڇا هر نئين شيءِ يا ڳالهه لازمي طرح سٺي آهي، ۽ ان معنيٰ ۾ ”نئين“ سڏائڻ جي لائق آهي جنهن معنيٰ ۾ ماڻهو ”نئين“ تي فدا آهن؟ ”نئين“ جي اکري معنيٰ آهي

اها ڳالهه، يا شيءِ جيڪا اڳ ڪانه هئي ۽ اجها هاڻ پيدا ٿي يا آئي آهي. ڪيترين ئي نيون شيون ۽ ڳالهيون تمام خراب ۽ بڇڙيون به ٿي سگهن ٿيون. مثال طور: نئين برطرفي، نئين بيماري، نئون دوکو، نئون ڪيس، نئون ايڪسيڊنٽ، اهي سڀ لفظي معنيٰ ۾ نوان ٿي آهن پر جنهن معنيٰ ۾ نئين شيءِ سمجهي آهي ان معنيٰ ۾ نوان يعني خوبصورت ۽ پيارا ناهن. بلڪ ان جي ابتڙ آهن.

تنهن ڪان پوءِ سوال آهي ته ڇا دنيا ۾ واقعي ڪي اهڙيون قطعي نيون شيون ٿينديون آهن ڇا، يا ٿي سگهن ٿيون، جي اڳي ڪنهن به صورت ۾ ڪنهن به حد تائين موجود نه هجن ۽ بلڪل قطعي طرح هر ڳالهه ۾ نيون نڪوريون ۽ بنهه هيٺئر ئي پيدا ٿيل هجن؟ جواب آهي ته اڙين نه ٿي سگهي ٿو ۽ نه ڪڏهن ٿيو آهي. انگريز انهيءَ ڪري چوندا آهن ته There is nothing new under the sun. "هن آسمان هيٺان ڪابه شيءِ نئين ناهي." سائنس اسان کي ٻڌائي ٿي ته سڀ شيون مادي مان ٺهيل آهن ۽ مادو ڪڏهن به قطعي طرح ختم نٿو ٿئي. فقط پنهنجي صورت بدلائي ٿو. گرميءَ ۾ سمنڊ جو پاڻي ڦري ٻخار جي صورت ۾ اچي ٿو. ٻخار مان ڪڪرن جي صورت وٺي ٿو. ڪڪرن مان پاڻيءَ جي صورت وٺي زمين تي ڪري ٿو. زمين تي اهو گاهن ۽ ٻوٽن ۾ جذب ٿي، ٻوٽن جي نون خلين جي حصن

جو روپ وٺي ٿو. اتان اهو جانورن جي پيٽ ۾ داخل ٿي ان جو جزو بڻجي ٿو. ماڻهوءَ جي بدن مان اهو پگهر وغيره بڻجي گرميءَ ۾ ٻاڦ جو روپ وٺي، فضا ۾ ٻين ٻاڦن ۾ شامل ٿئي ٿو ۽ نيٺ ڪڪر بڻجي، مينهن جو پاڻي بڻجي، وسي ٿو ۽ سمنڊ جي پاڻيءَ سان گڏجي سمنڊ ٿئي ٿو. وري ساڳيو چڪر شروع ٿي وڃي ٿو.

اها ڳالهه رڳو اڄوڪن نه، پر اڳوڻن سائنسدانن کي به معلوم هئي. اڍائي هزار ورهيه اڳ يوناني سائنسدان انڪساگوراس (۵۰۰ ق-م — ۴۲۲ ق-م) چيو ته ”ڪائنات ۾ مڪمل ۽ قطعي طرح نيون شيون ٺهنديون ئي ناهن“.

دراصل ڪائنات ۾ ڪابه شيءِ يا ڳالهه قطعي ڪانهي. هر شيءِ، هر ڳالهه نسبتي يا مشروط آهي يعني فقط ڪن حالتن ۾ ۽ ڪنهن حد تائين آهي. جيڪو ٻار ٻنهي ٻن منٽ اڳ ڄائو آهي ڇا اهو به بلڪل نئون ماڻهو آهي؟ سندس اکيون ۽ نڪ ڇگيءَ طرح ڄاڃي ڏسو! ڇا اهي گهر جي ڪنهن نه ڪنهن ماڻهو جي اکين ۽ نڪ جهڙيون ناهن؟ ويندي منجهس ڄائي ڄمندي بيماريون به اهي ئي پراڻيون ٿي سگهن ٿيون جيڪي سندس مائٽن ۽ وڏن ۾ پشتا پشت هلنديون اچن! اهو ٻار بيشڪ نئون آهي پر قطعي نئون ڪونهي! اهو فقط نسبتي طور ۾ هڪ حد تائين نئون آهي.

ڪاهه، چانور، چيني ۽ جپاني ٻار جو نڪ اهڙو نئين ميٺو ۽ اکيون اهڙيون نئين پيٽل هونديون جهڙيون اڄ کان ورهين اڳ نسل جي ماڻهن جون هونديون هيون!

خصوصيت ۽ عموميت

هر شيءِ ۽ هر ڳالهه جو هڪ خاص پاسو ۽ هڪ عام پاسو هوندو آهي. هر ڳالهه ۾ ساڳئي وقت ڪافي ذاتي خصوصيتون به آهن ته ٻين سان گڏيل ڪي هڪجهڙايون يعني عموميتون به آهن.

ان ڪري اها ساڳئي وقت خاص به آهي ته عام به آهي. هن خاص ماءُ پرڏيهڻ جو ٻار اڄ ڄائو آهي. هن خاص ڇوڪريءَ پنهنجي محبوب کي سلام پهريون ڀيرو اڄ موڪليا آهن. انهن لاءِ اهي خاص ڳالهيون آهن. پر مائون، پوڙهيءَ جا ٻار لکين سالن کان ڄڻينديون اچن ۽ جوان پنهنجي محبوبائن کي پهريان سلام جڳن کان ڏيندا اچن. ان ڪري دنيا لاءِ اهي عام ڳالهيون آهن.

اڄهو هينئر تازي ٻاڙيءَ سان پرجي آيل جيڪو گهڙو اسان جي اڳيان رکيو آهي، ان جو ٻاڻي تازو به آهي ته ڪروڙين سال پراڻو به آهي. ڇو ته ڪروڙين سالن کان ڌرتيءَ تي هڪڙو به ٻاڻيءَ جو اهڙو ڦڙو ڪونه ونو آهي جيڪو قطعي نئون هجي!

اڄوڪو دور نئون برابر آهي پر قطعي ۽ مڪمل طرح نئون ڪونهي. اهو فقط نسبتي طرح نئون آهي. ڪن ڳالهين ۾ ۽ ڪنهن حد تائين نئون آهي.

نوان دور

نوان دور جڳن کان ايندا رهيا آهن. رڳو سياسي تاريخ جي خيال کان ڏٺي ونجي ته ويهه سال اڳ هتي ۱۹۵۴ع ۾ پهريون دفعو ون يونٽ جو ”نئون دور“ آيو هو. هوبهو ان جهڙو دور اڳ ڪونه هو. ان کان اڳ ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن جو ”نئون دور“ آيو هو. تنهن کان اڳ ڪلهوڙن جو ”نئون دور“، مغلن جو ”نئون دور“، ترخانن، ارغونن، سومرن، سمن، عربن، برهمڻن ۽ راءِ گهراڻي جا ”نوان دور“ آيا هئا. ان کان اڳ سڪندر اعظم جي نئين ڪاهه هڪ ”نئون دور“ آندو هو. ان کان اڳ بي‌انداز نوان دور آيا هئا. اهي سڀ نوان دور هئا. سڀ هڪٻئي کان تمام گهڻو مختلف ۽ نرالا هئا. پر ڇا اهي قطعي ۽ مڪمل طرح نرالا ۽ هڪٻئي کان قطعي ۽ مڪمل طرح مختلف هئا؟ منجهن ڪابه شيءِ مشترڪ ڪانه هئي؟ مثال طور، ڇا انهن سمورن دورن ۾ ماڻهن جي وڏي اڪثريت ساڳئي نموني پورهيا ڪندي ۽ بکون ڪانه ڪاٽيندي هئي ۽ ماڻهن جا ننڍڙا ٽولا موجوز ڪونه ماڻيندا ۽ حڪم ڪونه هلائيندا هئا؟ ڇا ماڻهو ساڳئي نموني گذر لاءِ

ڪشالا ڪونه ڪيندا هئا؟ پيار ۽ دوستيءَ لاءِ ڪونه واجهائيندا هئا؟ پاڻ ۾ رسندا ۽ پرچندا ڪونه هئا؟ وصل ۽ وڇوڙي جا گيت ڪونه ڳائيندا هئا؟ لڙايون، جنگيون ڪونه ڪندا هئا؟ ڇا انهن سڀني دورن ۾ پوليس جا پهرا، جيل، جلاد، بيماريون ڪونه هيون؟ هڪ طرف تعجب، نفرت، ظلم، ٻئي طرف محبتون، قرب ڪچهريون ۽ شغل ڪونه هوندا هئا؟

انسانن جا مسئلا ساڳئي وقت وقتي ۽ نوان به آهن ته دائمي ۽ پراڻا به آهن.

SOORIH SINDHI ADAB

باب ڏهون

دلين جو درد — ڪٿين ڪوڄنا؟

سورن سانڍياس، پورن پالي آهيان،
جيڪر آءٌ هياس، ڪا گري گوندر ول جي.
(لطيف)

پيڙهي وڇوٽيءَ جي ڳالهه ڪئي وڃي ته ڇا، ماڻهن اولاد فقط هن دور ۾ ڄڻڻ شروع ڪيو آهي؟ اولاد ۽ مائٽن جي خيالن ۾ فرق فقط هن دور ۾ ئي پيدا ٿيو آهي؟ ڇا اڳين دورن جا ماڻهو سدائين ائين سوچيندا، چوندا ۽ ڪندا هئا جيئن سندن مائٽ سوچيندا، چوندا ۽ ڪندا هئا؟ جي ائين هجي ها ته ماڻهو اڃا تائين غارن ۾ ڪونه وينا هجن ها؟ ڇا نئون نسل، هينئر ئي، هن دور ۾ ئي، آسمان جي ڪڙي وانگر مٿان ڪريو آهي؟ ڇا اڳي نوان نسل ڪونه هوندا هئا. اهي اڳين نسلن سان زبردست اختلاف ڪونه ڪندا هئا؟

هرڪا شيءِ ڪنهن ٻيءَ شيءِ مان پيدا ٿي آهي ۽ سندس پيٽ ۾ سيان پيدا ٿيڻ واري ڪا ٻي شيءِ سرجي رهي آهي. هر شيءِ جنهن مان پيدا ٿي آهي

SOORIH SINDHI ADAB

تنهن جو ۽ جيڪي منجهانئس پيدا ٿيڻ وارو آهي تنهن جو، ميلاپ آهي. هر شيءِ ۽ ڳالهه ماضي، حال ۽ آئيندي جو سنگم آهي. هر شيءِ ۽ ڳالهه بي‌انت ڪائنات ۽ بي‌انت وقت جي ڇوواڻن تي بيٺل زمان ۽ مڪان جو هڪ اهڙو سنگ ميل ۽ حد نشان آهي جيڪو سيني ڏِسين ۽ زمانن کي پاڻ ۾ ملائي ٿو.

خلا ۾ لٽڪيل، سيل مهر ٿيل دور؟!

اڄوڪو دور ڪو اهڙو خلا ۾ لٽڪيل، چئني طرفن کان سيل مهر ٿيل دور ڪونهي، جنهن ۾ ٻين دورن جي هوا به اچي نه سگهي، جيڪو قطعي نرالو، قطعي بي‌مثال ۽ قطعي ڌار هجي.

ان جي خصوصيتن توڙي عموميتن ٻنهي کي ڌيان ۾ رکڻ بدران ان جي فقط خصوصيتن ۽ نرالاين تي اجايو زور ڏيڻ ۽ سندس عموميت کي، سندس ٻين دورن سان هڪجهڙاين کي صفا نظرانداز ڪرڻ، هن دور جي تصور کي بگاڙڻ ۽ ماڻهن کي گمراهه ڪرڻ آهي.

هي دور هڪ اهڙو نئون دور آهي جنهن ۾ نه رڳو ماضيءَ جي سمورن دورن جو سلامت رهڻ جهڙو سماجي جوهر سمايل آهي، پر سندس پيٽ ۾ اينده نون سماجي دورن جا ٻج به موجود آهن ۽ موري رهيا آهن. سڀاڻي اهي پنهنجا سلا ۽ گونچ ڪيندا.

هن دور جي ٻين دورن سان تسلسل، ساڳي لاڳاپن

۽ ھڪجھڙائين کي نظرانداز ڪري، ان کي ھڪڙو اڻوڻهر ڪري ڇو ٿو پيش ڪيو وڃي؟ ان ڳالھ جو ”روحاني راز“ ڪھڙو آھي؟

جديدي ماما پٽ ۾ ڇو پيا آھن؟

ڳالھ ڪندا آھن تہ ٻار ماءُ کي چيو تہ ”امان! ماما چريو ٿي پيو آھي! اڄ وچ بازار ۾ پٽ تي سمھي رھيو!“ ماءُ چيو، ”ابا! ماميھين واپاري ٻچو آھي. ان چرپڻ جو بہ ڪو مطلب ھوندو. ڪو پيسو پٽ تي ڏنو ھوندائين جو ھوندن لڪائي نہ ڪڍي سگھيو ھوندو، تہ ائين ڪنيو ھوندائين!“ ڳالھ بہ اھا ھئي.

سو ھن ”نئين دور“ جي رت ۾ بہ ھنن ”جديد“ اديب مامائن جو وڏو مطلب آھي. ھن دور کي ھو، اڄھو ھينئر، آسمان مان ڪريل، ڳڙو ڪري، انھيءَ لاءِ پيش ٿا ڪن تہ جيئن ان ھتراڏي، خاص الخاص ”نوان“ جي آڙ ۾، ھو ھن دور کي، پنھنجي پر ۾، سماجي ۽ ادبي تاريخي تسلسل، اڳ پٺ ۽ رشتن ناتن کان ڪاٽي، ڪيس اڪيلو ٿي اڪيلو، لاوارث ڇورو ڇنو سماجي دور ”ثابت ڪري“ پاڻ کي سندس اڪيلو وارث ثابت ڪري، ڪيس ھر ڳالھ ۾ رڳو نرالو ٿي نرالو ڏيکاري، مٿس پنھنجو نرالو ادب ۽ نراليون ادبي ڪسوٽيون ۽ نرالا ثقافتي فرمان مڙھي سگھن. ان مھا نواڻ جي امرت ڌارا سان ھو ھر ”مرض“ جو علاج ڪري سگھن ٿا ۽ ھر ”مصيبت“ کي منھن ڏيئي سگھن ٿا.

مثال طور جي چئبن تہ ”ٻوليءَ جي ٻيڙي نہ ٻوڙيو!“ تہ چوندا، ”نئين“ دور جي ”نون“ ماڻهن جي ”نون“ احساسن ۽ جذبن جي ترجماني ڪندڙ ”نئون“ ادب پراڻيءَ ٻوليءَ ۾ لکي نٿو سگهجي! چئبو تہ ”ادب عظيم مقصدن ۽ عظيم فن جو، سهڻيءَ صورت ۽ سهڻيءَ سيرت ٻنهي جو سنگم ۽ ميلاپ هئڻ گهرجي“، تہ چوندا تہ ”اها پراڻي دور جي ڳالهہ آهي. ’نئين‘ دور سان پراڻا ادبي قدر ۽ ڪسوٽيون لاڳو ٿي نٿيون سگهن.“

اهڙيءَ ريت لفظ ”نئين“ جي بيهودي رٽ لڳائڻ سان هنن کي ادب خلاف هر جهالت ۽ بيهودگي ڦٻي سگهي ٿي. ان ڪري هو رڙ ڪري لفظ ”نئون“ کي چهٽيا پيا آهن ۽ ان کي ڍال بنائي، بنان روڪ ٽوڪ جي، ادبي ۽ فني ميدان ۾ عوام خلاف سنگين ثقافتي جرم ڪري رهيا آهن.

ٻيڙا جي ”ايجاد!“

جديدين جي چوڻ موجب سندن جڙتو جديد ادب جيڪو وڏي ۾ وڏو تير ماري ٿو سو آهي انسان جي اندر جي پيڙا جو اظهار ڪرڻ. ان ڳالهہ کي هو ”اندر جي پيڙا“، ”پيڙا جي احساس“، ”ذات جي انڪشاف“، ”اندر جي ٻرڻ ۽ ٽٽڻ“، ”پُرڻ پڇڻ جي ماتم“، ”ذات جي اظهار جي سچائي“، ”ٽڙندڙ- پکڙجندڙ، پڇندڙ- پُرندڙ قدرن“ ۽ ”علامتن جو ترجمان“ ادب سڏين ٿا

۽ ”هيءَ پيڙا، هي سناٽو، منهنجي اندر جو!“ جا نعرا هڻي، وڏي فخر سان چوطرف لوڏا هڻي، پنهنجي ان ڪوڪليءَ لفاظيءَ ۽ مخرج جو داد طلب ڪن ٿا.

ڇا انسان جي دل ۾ درد، ڪا نئين سائنسي کوجنا آهي جيڪا هينئر هن ”جديدي سماجي سائنسدانن“ اوچتو ڪري وڌي آهي؟ ڇا اڳ انسانن کي ڏک ڪونہ هئا؟

برابر، اڄ عوام دشمن قوتون انسانيت کي عام تباهيءَ جي اوڙاهہ جي ڪناري تي بيهاريو، ڪيس ان ۾ ڌڪو ڏيڻ جي سعيي ۾ آهن. برابر اڄ جي هٽلرن، مسوليني‌ن، پهلوين ۽ سندن جانشينن، عوام لاءِ اهڙا اهڙا وحشي عذاب ايجاد ڪيا آهن جن جو چنگيزن ۽ هلاڪوئن ۽ نادرن کي پتو بہ ڪونہ هو. برابر اڄ بہ انسانن جي اڪثريت جي زندگي ڇڙ جيئري دوزخ جي برابر آهي. پر ڇا هاڻي وانگر اڳي بہ غلامداري ۽ جاگيرداري ۽ پيداواري لاڳاپن ۽ انهن جي پيڙهہ تي اڏيل غلامداري جاگيرداري ريتن رسمن جا راڪاس ”آدم بوءِ، آدم بوءِ!“ ڪندا، انسانن جي جسمن ۽ روحن کي ڇيهاڙيندا ڪونہ رهندا هئا؟ ڇا طبقاتي سماجن جي قائم ٿيڻ جي روز ازل کان وٺي، ڊڪٽيٽري نظامن جي وحشي اونداهين جي ڀيانڪ، نہ ڪٽندڙ رات ۾، ڦورو ۽ ظالم طبقن هٿان عام انسان اندر ۾ سڙندو، ٻرندو، ٻڇندو ۽ رجهندو ۽ وهم جا وٽا پيئندو ڪونہ رهيو

آهي؟ هنن هومرن، ورجلن، شيڪسپيئرن، حافظن، روميِن، ڪٻيرن، تسليداسن، ميران ٻاين، لطيفن ۽ سانوڻ فقيرن، پنهنجي درديلن گيتن، نغمن ۽ بيتن ۾ سمايل لافاني درد جا املهه موتي تڏهن ڪنهن جي دلين جي ڏک جي سمنڊن جي پاتال مان ڳولي هٿ ڪيا هئا؟ هن گونگي ٻوڙي ڌرتيءَ جي سيني ۾ جيڪي دٻيل دانهن ۽ گهٽيل آهن جا طوفان ۽ گونگن لڙڪن جا سمنڊ دفن ٿيل آهن سي تڏهن اٿين سگهندا بي سبب آهن؟

ڇا اندر جو حال اورڻ ادب ۽ فن ۾ اهڙي پراڻي ڳالهه ناهي جهڙا هن ڌرتيءَ تي پاڻي، وڻ ۽ پٿر!

اٽڪل سوا ٻه سؤ، اڍائي سؤ سال اڳ لطيف پنهنجو پڇنڊڙ اندر ههڙين لافاني سٽن ۾ اوريندو هو:

ڪڏهن ڪڏهن جيڏيون، ڪو پهه اچيو پوءِ،
سو پڻ ساڙو هوءِ، جو آهي ساهه سرير جو!

— —

مٺ مٺ سورن سيڪنهن، مون وٽ وٿاڻان.

— —

سور مَ ڏي ڏوڻ، آءٌ اڳيئي ڪاهري،
جا پر پاڻيءَ لوڻ، سا پر منهنجي جندڙي!

— —

اڏوهيءَ جئن ڏکڙا، چڙهيا چوٽيءَ سيئن!
گوندر مٿان جندڙيءَ وريا ولين جئن!

ڪانئس هڪ صدي پوءِ دهليءَ ۾ مير تقي مير پنهنجي حال تي هيئن افسوس ڪندو هو:

شام ہی، بجا رہتا ہے،
دل ہوا ہے چراغ مفلس کا!

(ڪنهن مسڪين جي ڏيئي وانگر منهنجي دل سانجهيءَ کان ئي وسامي پيئي آهي.)

۽ سندس همعصر خواجه مير درد ههڙا درديلا غزل چوندو هو:

زندگی ہے یا کوئی طوفان ہے
ہم تو اس جینے کے ہاتھوں مر چلے-

۽ غالب چئي ويو آهي:

زندگی اپنی گر اس طرح سے گذرے غالب
ہم بھی کیا یاد کرینگے کہ خدا رکھتے تھے-

— —

اب تو گھبرا کے یہ کہتے ہیں کہ مرجائینگے
مر کے بھی چین نہ پایا، تو کدھر جائینگے؟

انهن کان سوين سال اڳ سورهين صديءَ ۾ شاهه ڪريم هي ڏڪارا بيت پئي چيا:

آيل سھڻو رد، سوھڻي ڪام وسھي
ستي ھئڙم گڏ، جان جاڳيان تان ناھ پرين!

سيئي سيلھ ٿيام، پڙھيام جي پساڻان
اکر اڳيان ايري، واڳون ٿي وريام.

شاھ ڪريم کان چار سؤ سال اڳ ٻارھين صديءَ ۾ پاڪ پٽڻ جي شيخ فريد پنھنجي دل جو درد ھھڙن سنڌيءَ گاڏڙ بيتن ۾ بيان ڪيو:

فريدا ڏُکان سيتي ڏينھن گيا، سولان سيتي رات،
کڙا پڪاري پاتڻي، ٻيڙا ڪپر وات.

(فريد! ڏينھن ڏکن ۾ گذري ويو ۽ رات سورن ۾، متان پاتڻي بيٺو دانھون ڪري تہ پنھنجو ٻيڙو ڪپن جي وات ۾ اچي ويو!)

فريدا مين جاڻيا دک مجھ ڪو، دک سيا اي جگ،
اُچي چڙھ ڪي ويکيا، تان گھر گھر ايھا اڳ.

(فريد! مون ڄاتو تہ رڳو مون کي ڏک آھن پر ڏک تہ سڄي جھان کي آھن. مٿي ڪوٺي تي چڙھي ڏٺم تہ گھر گھر اھاڙي ڏک جي آڳ ٻيٺي ٻري!)

جي اڄا بہ ڪيئي صديون، گھڻيون گھڻيون صديون، پوئتي، تاريخ جي شروعات جي ڪوھيڙي ۾، جڏھن روم

نه ڇا، يونان به ڪجهه ڪونه هو، تڏهن فرعونن جي دور جي قديم مصر ۾، "راڳيندڙن جي گيتن (Songs of the Harpers) جا ڍڙاڏا ٻڌڻ ۾ ايندا جن ۾ زندگيءَ کان عاجز اهڙن دُکي انسانن جون درديليون ڪهاڻيون سمايل هيون، جيڪي ان زندگيءَ کان موت بهتر سمجهندا هئا. اهي ڏکارا گيت قبرن تي اڪيري ڇڏيا ويا. انهن مان هڪڙي جو عنوان هو:

"زندگيءَ مان عاجز انسان" "The man who was tired of life" جو گيت (١).

دراصل موجوده دور جي هر بڇڙائي، ڦرلٽ، ظلم ۽ وحشانيت جي باوجود، زماني ۾ جيئن پوئتي ٿـو وڃجي تيئن عام انسان جي زندگي وڌيڪ مجموعي طرح غيرمحفوظ، وڌيڪ سجي سڪڻي، وڌيڪ اذيت ناڪ نظر اچي ٿي. اچوڪي عالمي سـرمايه داري/پورهيت دور کان جاگيردار عالمي دور عام انسان لاءِ وڌيڪ اذيتناڪ هو. ان کان غلامدار دور اڃا به وڌيڪ وحشي ۽ بي رحم هو. اڄ به دنيا جي ملڪن جي ماڻهن جي اڪثريت فـاقن ۾ آهي، اگهاڙي آهي، بيمارين ۾ ورتل آهي، محرومين ۽ ظلمن جي اونداهين ۾ وڪوڙيل آهي. پر اڳ ماڻهو ٻار وڪڻڻ تي مجبور ڪيا ويندا هئا. ماڻهو بک جي انت وچان ٻئي ماڻهوءَ کي کائيندو هو. روز

---

(١) اينسائيڪلوپيڊيا برٽينيڪا، ص ١٠٨٨

ڪو نه ڪو چنگيز، تيمور، نادرشاهه، شاهه شجاع ٻارو علائقائي يا بين الاقوامي بدمعاش، لوفرن ۽ ڌاڙيلن جا ڌمبلا وٺيو، ڏيا ڏوڙائيندو، نعرا هڻندو، ماڻهن جي مٿان ڏورو ڏيو بيٺو هوندو هو ۽ ڪوس ڪريو، گهر ساڙيو، سندن ٻار ٻان ڪريو، ٻارن ٻچن کي نڪن ۾ سوئا ٽنبيو، ناڪيليون وجهيو، گهوڙي پٺيان ڏوڙائيندو، ڪٽيو ويندو هو. اڄ به پنهنجي حقن جي گهُر ڪرڻ وارن سان ڇا ڇا نه ڪيو وڃي ٿو! پر اڳي حالت اڃا به بدتر هئي.

سر به وڏيءَ سفارش سان لهندو هو!

اڳي عوام جي حقن جي ڳالهه ڪرڻ يا سياسي اختلاف رکڻ واري کي تلوار جي هڪ ڌڪ سان سسي لاهي يا ڦاسيءَ جي جهٽڪي سان پورو ڪرڻ جي نرم سزا ڪا ورلي ۽ وڏيءَ سفارش ۽ اثر رسوخ سان ملندي هئي. اڪثر ڪين اهڙا ڀيانڪ ايذاءَ ڏيئي ماريو ويندو هو، جو سندن مائٽ رحم جون اپيلون ڪندا هئا ته هنن کي هڪدم ختم ڪيو وڃي! منصور کي جڏهن ڦٽڪا هڻي، سندس کل ماس تان آڏائي، سندس هٿ پير وڍي، پوءِ سندس رت ڳاڙيندڙ ڏيريءَ کي سوريءَ تي ٽنگيو ويو، تڏهن سڄ لٿي مهل ڪن خدا ترسن وڏي اثر رسوخ سان آخر اهو "رحمدليءَ" وارو فرمان جاري ڪرايو ته هاڻي ٻلي ڌڪ هڻي، سندس سسي لاهي، ڪيس وڏيڪ عذاب کان ڇڏايو وڃي، پر شهر جي ڪوٽوال

قانوني اعتراض اٿاريو ته ”هاڻ سج لهي ويو آهي. وقت ختم ٿي ويو، سڀ سپاهي لهندي، اڄ نه!“

اميرالمومنين عبدالله بن زبير رضه، جيڪو حضرت علي رضه کان پوءِ خليفو ٿيو ۽ جنهن کي مڪي شريف تي بمباري ڪري ان کي جلائيندڙ، صحابهءِ ڪرام ۽ بين لکين مسلمانن جي قاتل، سنڌ تي چڙهائي ڪرائيندڙ ۽ اسلامي تاريخ جي چنگيز، حجاج بن يوسف، شهيد ڪرائي، ڪيس سوريءَ تي چاڙهي ڇڏيو. تنهن جي لاش کي ڪيترن ڏينهن بعد به تنگيل ڏسي، ماڻس بي بي اسماء رضه هي دل ڏاريندڙ مشهور جملو چيو هو: ”هي شهسوار اڃا گهوڙي تان نه لٿو آهي!“ سوار ڏينهن جا ڏينهن گهوڙي تان نه لٿو. حڪم ڪونه هو.

وقت جي فرعونن جي مخالفن جي لاشن سان جنگ اتي به ختم ڪانه ٿيندي هئي. لاش دفن ڪرڻ لاءِ ماڻهن جي حوالي ڪرڻ بدران پٽ تي اڇلائي، ڪتن ۽ ڳجهن جي حوالي ڪري، مٿن پهرو ٻهاريو ويندو هو ته متان ماڻهن اڪ چوريءَ ڪتن ۽ ڳجهن کان ڇڏائي، ڪٿي وڃي، دفن نه ڪري ڇڏين!

جيتري ڪاوڙ لاٿون ونديون هيون. ٻالڪ ناتگن جي ڪوهن ۽ ٻڪين ٻگهڙن ۽ شينهن جي پڃرن ۾ اڇلايو ويندو هو. جيتري ڳڌه يا ڍڳي جي کل ۾ سبي ڇڏيو ويندو هو. کل سڪندي هئي ته بدن کي پيڙيندي هئي ۽ ماڻهو پيڙجندو ويندو هو.... پهريائين ڪامائين جي

ڪاٽڻ سان اڪيون ڪڍائي، پوءِ هٿن ھيٺان چيپاٽيو ويندو هو. جيئري زمين ۾ دفن ڪرايو ويندو هو. جيئري ڀتين ۾ لنباڻي چڙهيو ويندو هو. هڪڙي ماڻهوءَ جي ڏوهه ۾ ان جي پڙ ڏاڏي جي ڄڻ- ٻچي ۽ سندس ڄڻ- ٻچي کي ختم ڪيو ويندو هو!

دنيا جي ڦورو ۽ ظالم نظامن ۽ طبقن جي انسان ذات خلاف ڏوهن جي تاريخ اسان جي وهم ۽ گمان کان وڏيڪ ڀيانڪ ۽ لڱ ڪانداريندڙ آهي. اڄ، جو رجعت پرست اڳوڻي زماني کي ياد ڪري ڇپ پيا چٽين ۽ ان کي وري ماڻهن تي مسلط ڪرڻ لاءِ واجهه پيا وجهن، سو به ان ڪري. تاريخ بظاهر پاڻ کي دهرائي ٿي. ساڳيا ڏک، ساڳيون تباهيون، ساڳيا ظلم، ساڳيا بيداد بار بار عوام تي نازل ٿين ٿا ۽ انهن جو هڪڙو اڻ کٽندڙ سلسلو هليو اچي. پر اهو دهرائڻ جو عمل هر دفعي اڳي کان اوچيءَ سطح تي ٿئي ٿو. ڇو ته هر دور ۾ عوام اڪثر انفرادي طرح ۽ وچ وچ ۾ اجتماعي طرح، ڦورن ۽ ظالمن ۽ سندن نظام خلاف هڙتالون لکين مختلف طريقن سان وڙهندا، طوفان اٿاريندا، انقلاب آڻيندا ۽ انهن کي وک وک تي وڌيڪ ڪمزور ڪندا ۽ کانئن ڪڏهن ٿورا ٿورا ڪڏهن وڏا وڏا حق حاصل ڪندا رهن ٿا.

ان ڪري مجموعي طور اڳوڻي زماني جي انسانن جون زندگيون اڄ کان ڪئين دفعا وڌيڪ ڏکن سورن سان ڀريل هيون.

جيتري قدر اسان جي پيڙهائي حضرات ۽ سندن سفيد پوش طبقي جو تعلق آهي، اڄوڪي دور ۾ به جڏهن جتي جتي ڦورو ۽ ظالم نظام رائج آهن، اتي پورهيت عوام جي زندگي دوزخ جي برابر آهي ۽ سندن دامن ۾ ڏکن جا ڪورا ڀريا پيا آهن؛ تڏهن پڙهيل سفيد پوش طبقي جا نسبتاً ٿورڙا ڏک انهن جبل جيڏن سورن سان ڀيٽڻ ڇڻ پٽيءَ جي لوٽي جو سمنڊ سان مقابلو ڪرڻ ٿيندو. درحقيقت سفيد پوش طبقو مجموعي طرح پنهنجي خاص ماحول جي تربيت (Conditioning) سبب پورهيت عوام جي اڄوڪن سورن ۽ ڏکن کي پرکڻ ۽ سمجهڻ ته ڇا، رڳو انهن جو تصور ڪرڻ جي به نه خواهش رکي ٿو، نه ذهني، جذباتي ۽ تخيلي لياقت ۽ قوت.

> حقيقت هن حال جي جي ظاهر ڪريان ذري،
> ته لڳي ماٺ مرن کي، ڏونگر پون ڏري،
> وڃن وڻ ٻري، اوڙ ايڙي ڪن ڪي.
> (لطيف)

مطلب اهو ناهي ته ڪو ادب ۾ اندر جو حال جيڪو اورجي ويو سو اورجي ويو. هاڻ ان جو ورق وري ويو. آئيندي ان جي ادب ۾ ڪابه گنجائش ڪانهي. مطلب اهو آهي ته هي جيڪي اندر جي حال اورڻ تي هڪ هٿيءَ ۽ نيڪي جا دعويدار پيڙهائي ادب پيدا ٿيا آهن، انهن جي جيڪا سڌي توڙي اڻ سڌي دعوا

آهي ته اندر جو حال اسان وارو ”نئون“ ادب ئي اوري ٿو — جنهن اها سندن ئي ادبي ايجاد آهي — سا دعوا ادبي تاريخ ۽ حقيقت جي روشنيءَ ۾ انتهائي غلط، واهيات، ۽ بوگس آهي.

تنهن کان سواءِ خود ان دور ۾ جنهن کي نامنهاد جديدي، جديد دور سڏين ٿا، يعني ويهين صدي، تنهن ۾ به سڄيءَ دنيا اندر — يورپ، امريڪا ۽ ايشيا ۾، هند ۽ سنڌ ۾ — جيڪو عظيم ادب پيدا ٿيو آهي، سو اڄ جي نون پراڻن انساني ڏکن ۽ پيڙائن جو ترجمان ناهي ته ٻيو وري ڇا آهي؟ ڇا، جديدي حضرات جي خودپرست ميڪ ميڪ ۽ مايوس واويلا، گورڪيءَ، شولوخوف، پبلونرودا، ناظم حڪمت، لوهسون، يئنگ مو (چيني ناول ”جواني جو نغمو“ جي لکڻ واري)، امريڪي مصنف هاورڊ فاسٽ، ويٽنامي شاعر گيانگ نام، ڪرشن چندر، منٽو، فيض، ساحر، اياز ۽ ٻين هن دور جي بي‌انداز عوام دوست اديبن طرفان دنيا جي سمورن ڪندن، سمورن ملڪن ۽ قومن جي ماڻهن جي ڏکن دردن جي جيڪا فنڪارانه انداز ۾، زبردست اثر رکندڙ عڪاسي ۽ ترجماني ڪئي ويئي آهي، تنهن جي ڌوڙ کي به رسي سگهي ٿي؟ درحقيقت ان جي ڀيٽ ۾ هنن جون مايوسي ڏياريندڙ، سخت بور ۽ بيزار ڪندڙ بي‌مقصد ڪڳيون آڦريل ٻيڻن جون ڪٿيون اوڳرايون ٿيون لڳن.

ته ڇا اڄ ۽ ڪالهه ۾ ڪو به فرق ڪونهي؟ ڇا، نوان دور ٻنهي ٿيندا ئي ڪونهن؟ انهن مان هرهڪ جون پنهنجون خصوصيتون ڪونه ٿينديون آهن؟ ڇا، اڄ جو دور نئون دور ڪونهي ۽ ان جو پنهنجو ڪو نئون ادب ڪونهي؟

انهن سڀني سوالن جو جواب ها ۾ آهي. ٿوري ۾ ڳالهه جو مطلب ته هي دور برابر نئون دور آهي ۽ ان جو نئون ادب به آهي، پر هڪڙي پاسي اڄ جو دور اڳين دورن سان ڳنڍيل، انهن مان پيدا ٿيل، انهن سان تسلسل رکندڙ آهي ته ٻئي پاسي فطرت، انساني سماج ۽ سوچ جي بنيادي قانونن مطابق جيئن ته دنيا ۾ ڪا به شيءِ يڪي هڪ-ساري ٿي ئي نٿي سگهي ۽ جيئن ته هر شيءِ ابتڙ شين جو ميلاپ ۽ انهن جي پاڻ ۾ ويڙهه جو ميدان هوندي آهي، ان ڪري نئون دور ۽ نئون ادب به يڪا هڪجهڙا ۽ هڪ-سارا ۽ سڄي جا سڄا يڪا هڪڙا ناهن. منجهن ابتڙ شيون ۽ ڳالهيون سمايل آهن. جيڪي هر وقت هڪٻئي سان ويڙهه ۾ مشغول آهن.

هڪ نه، ٻه نوان ادبي دور

تاريخي حساب کان ويهين صديءَ جو نئون دور هنن ٻن ابتڙ دورن مان بڻيل آهي:

(١) سرمايہ داري نظام جي راڄ جو نئون زوالي دور ۽ (٢) ان جي مخالف پورهيت عوام جي سامراڄ دشمن جدوجهد جو نئون دور.

سرمايہ داري نظام جي هن نئين دور ۾ سرمايہ داري نظام جاگيردار دشمن، جمهوريت پسند ۽ ترقي پسند نظام مان ڦري، مردار جاگيرداريءَ سان سمجهوتو ڪندڙ رجعت پرست ۽ سامراجي نظام بڻجي چڪو آهي ۽ قسمين قسمين گهوٽالن ۾ ڦاسي، زوال ۽ تباهيءَ طرف وڃي رهيو آهي.

سرمايہ داريءَ جي هن نئين رجعت پرست دور ۾ جڏهن سرمايہ داري سامراڄ تاريخ جي سمورن رجعت پرست قوتن سان، خاص ڪري جاگيرداريءَ سان، عوام جي خلاف هڪ ناپاڪ اتحاد قائم ڪيو آهي تڏهن ان عوام دشمن اتحاد جي نقطي نگاهہ ۽ موقف کان هن دور جي زندگي ۽ سماج جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندڙ ادب ٻن قسمن جو آهي. (١) رجعت پرست جاگيردار ادب. هي ادب جاگيرداريءَ جي گذريل صدين جي وحشي ۽ پيانڪ دور کي سونو پٽي ڏيئي، چمڪائي، دلڪش بنائي پيش ڪري ٿو ۽ بي‌شرميءَ سان دهل وڄائي ۽ جهمريون هڻي، ان جا گيت ڳائي ٿو. (٢) مايوسي ۽ موت جو پيغام ڏيندڙ، رجعت پرست، سامراڄ پرست، سرمايہ دار ادب.

ان جي ابتڙ دنيا جي پورهيت عوام جي بهتر زندگيءَ ۽ روشن آئيندي لاءِ جدوجهد جو نئون دور

اهو دور آهي جنهن ۾ دنيا جي سمورين قومن ۽ ملڪن جي عوام جون طبقاتي ۽ قومي آزاديءَ، ملڪي خودمختياريءَ، جمهوريت ۽ هڪ انصاف پرٽي سماجي نظام لاءِ ۽ هرقسم جي ناانصافيءَ، اڻ برابريءَ ۽ بالادستيءَ، ڏباءَ ۽ ظلم خلاف جدوجهدون، ڏار ڏار رستن تان هلندي هلندي، نيٺ ان مٿاهينءَ منزل کي رسي ويون آهن، جتي اهي سڀ آهستي آهستي پاڻ ۾ مليا، هڪ ٿيڻ شروع ٿي ويون آهن ۽ پنهنجي گڏيل دشمن، عالمي سامراج ۽ سندس ملڪي ۽ مڪاني چاڙتن، خلاف قومي توڙي بين الاقوامي سطح تي زبردست ويڙهه ۾ جنبي ويون آهن. ان لاڳيتيءَ عالمي ويڙهه جي ڪري، دنيا جا عوام روز بروز وڌيڪ سجاڳ، وڌيڪ سمجهو، وڌيڪ متحد ۽ وڌيڪ سرگرم، وڌيڪ ويڙهو، وڌيڪ سوڀارا، وڌيڪ تخليقون ۽ تعميرون ڪندڙ بڻبا پيا وڃن. حقيقي نئون ترقي پسند ادب پنهنجي بهترين سيرت ۽ صورت ۾، ان شاندار سفر ۾، سندن سوجهرو، سندن سونهون، سندن آسرو ۽ آڌار آهي. ڪين ڏي، دلداريون ۽ همتون ڏياريندڙ آهي. سندن پشت پناهي ڪندڙ ۽ سندن سورهيه ساٿي آهي. هي ادب نئين دور جي انقلابي لشڪر جي مهڙ واري شاندار روحاني فوج آهي جيڪا سڀ کان اڳ بجلي بڻجي دشمن تي ڪڙڪي ٿي ۽ ان وقت به وڙهندي رهي ٿي جڏهن ٻين انقلابي دستن لاءِ وڙهڻ جي پيٺي نٿي رهي.

پورهيت عوام جي زندگي ۽ جدوجهد جي هن نئين دور جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندڙ نئين ادب کي طبقاتي نقطي نگاهه ۽ موقف جي خيال کان چئن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (١) زندگيءَ جي جمهوريت پسند، ترقي پسند، سرمايه دار نقطه نگاهه ۽ موقف کان ترجماني ڪندڙ سرمايه دار ترقي پسند ادب. (٢) ننڍي وچولي سفيد پوش طبقي جي نقطي نگاهه ۽ موقف کان زندگيءَ جي ترجماني ڪندڙ (Petty Bourgeois) يا ڇوٽو سرمايه دار يا سفيد پوش ترقي پسند ادب. (٣) صحيح پورهيت عالمي نقطي نظر، سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه بنان، رڳو دل جي دوڙ تي تخليق ڪيل پورهيت ادب. (٤) پورهيت طبقي جي صحيح سائنسي عالمي نقطي نظر، سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه جي روشنيءَ ۾ پورهيت سماجي نقطي نگاهه ۽ موقف کان زندگيءَ جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندڙ پورهيت ترقي پسند ادب.

هتي اها ڳالهه سمجهڻ جهڙي آهي ته سرمايه داري لاڙا دنيا جي هر علائقي ۽ هر ملڪ ۾ مختلف نموني جا آهن. امريڪا ۽ يورپ ۾ اهي زواليت ۽ پڇاڙيءَ ڏانهن مائل آهن، ڇو ته اتي سرمايه داريءَ جي عروج وارو دور گذري، ختم ٿي چڪو آهي، پر ٽينءَ دنيا ۾ هڪڙي پاسي نوان قومي عوامي جمهوري ۽ سوشلسٽ لاڙا ته ٻئي پاسي سرمايه داري لاڙا اڃا اُسري ۽ نسري رهيا آهن. اهڙيءَ ريت سرمايه داري لاڙن اندر به ابتڙ موجود

آهي. ان ڪري اهي هڪ پاسي عالمي سامراج جا حامي آهن ته ٻئي پاسي سامراج دشمن عوام جا حامي به! ان ڪري ٽين‌ء دنيا ۾ قومي، عوامي، جمهوري ۽ پورهيت ترقي پسند ادبي لاڙن سان گڏ هڪڙي پاسي اسرندڙ سرمايه داريء وارا جمهوريت پسند ۽ ترقي پسند ادبي لاڙا به آهن ته ٻئي پاسي زواليت پرست، رجعت پرست، سرمايه داري، سامراج پرست لاڙا به.

SOORIH SINDHI ADAB

باب چوٿون

ڇا، ڏک رڳو تباهه ڪندڙ آهن؟

ڏيکاريس ڏکن، گوندر گس پرين جو! (لطيف)

”عرفي! دل، آباد بيک جو نه خرد عشق
من هم دل ويران، بدو عالم نه فروشم!
(عرفي)

(عرفي! عشق ڪنهن آباد ۽ خوشحال دل کي هڪڙي جَوَ جي داڻي عيوض به ڪين وٺندو! خوشيءَ پريل دل کي وٺي ڇا ڪبو؟ ان جي قيمت ئي ڪهڙي؟ آءٌ به پنهنجي ويران ۽ تباهه دل ٻن جهانن عيوض به نه ڏيندس!)

ولبي واويلائي ادب، هڪ طرفائيءَ ۽ وڏاءَ کان ڪم وٺي، انساني دل جي سمورن رنگبرنگي جذبن کي فقط ڏکن ڏائين محدود رکي ٿو ۽ ڏک جو ردعمل فقط مايوسي ڏيکاري ٿو. مايوسيءَ کي وري هڪ نسبتي، جزوي ۽ عارضي جذبي بدران قطعي، دائمي ۽ آخري جذبو ڪري پيش ڪري ٿو. اهڙيءَ ريت اهو دائمي ڏک ۽

مايوسيءَ جو پرچار ڪري، انسان سان همدرديءَ جي آڙ ۾، ڪين ڏکن ۽ مايوسين سان وڙهه جي ۽ ڏک ۽ مايوسيون ڏيندڙ ماڻهن ۽ قوتن سان مقابلي جي خواهش ۽ سگهه کان محروم ڪري ڇڏي ٿو. اهڙيءَ ريت اهو دوستيءَ جي روپ ۾ ماڻهن سان دشمني ڪري ٿو ۽ انهن يزيدي قوتن جي خدمت ۽ دلالي ڪري ٿو، جيڪي چاهين ٿيون ته ماڻهو هڪڙي معمولي چوٽ کائڻ شرط ئي ڏکن ۽ مايوسين ۾ اهڙا ونجي وڃن، جو وري يا عمر ڪنڌ مٿي کڻي، دشمن جي منهن ۾ نهارڻ جو سوچي به نه سگهن.

اهو ڏک جي مسئلي کي فقط ميڪ ميڪ ڪرڻ تائين محدود رکي ٿو. انساني ڏک جي بنيادي عالمي تاريخي ڪارڻن بابت، ان جي عالمي تاريخي نوعيت ۽ ان جي بنيادي علاج بابت، ڏک ڏيندڙ قوتن ۽ ڏک جو علاج ڪندڙ قوتن بابت، نه رڳو هو پاڻ ڇپن کي چنو لايو ويٺو آهي ۽ ٻڙڪ به ٻاهر نٿو ڪڍي پر ٻين کي به نڙيءَ تي گهٽو ڏيو ويٺو آهي ته انهن ڳالهين بابت اکر به ڪڍيو اٿو ته اوهان کي نعريباز ۽ پروپيگنداباز اديب ٺهرائي، ادب جي ملڪ مان ڏيهه نيڪالي ڏيئي ڇڏيندا سين.

اهو ڏک سک جي توازن کي نظرانداز ڪري، ڏک ۽ مايوسيءَ کي مطلق (Absolute) ۽ قطعي، آخري ۽ دائمي ٺهرائي، ان کي سندس پس منظر، اڳ پٺ کان

الڳ ڪري، ان بابت خيالي ۽ بي‌بنياد تصور کڙا ڪري، ان کي هڪڙو ڀوت بنائي، انساني ڏک جي حقيقي ۽ تخليقي ترجماني ڪرڻ بدران ان کي بگاڙي، غلط ۽ گمراهه ڪندڙ نموني ۽ بيهودي ۽ واهيات انداز ۾ پيش ڪري، ان کي خوار ڪري ٿو. ڏک جي ڀوت جهڙن خيالي ۽ ٺٽراڏن تصورن جي آڙ ۾، اهو انسانن جي حقيقي ڏک جي صحيح ۽ ڀرپور اظهار جو رستو روڪي ٿو. اهڙيءَ ريت هو پنهنجن سامراجي آقائن جي خدمت ڪري ٿو جيڪي دنيا جي اربين ڏکويل ماڻهن جي حقيقي ڏک ڪان ڊڄن ٿا. ڪين خبر آهي ته جيڪڏهن اهو سمنڊن جهڙو اٿاهه ڏک گڏ ٿيو، ان کي سندس صحيح ڪارڻن ۽ صحيح علاجن سميت، صحيح نموني سمجهيو ۽ پروڙيو ويو ته اهو دنيا ۾ اهڙو انقلابي طوفان بڻجي اٿندو، جنهن جي سٽ هماليه جبل به سهي ڪونه سگهندو.

اهو ادب جنهن بيهودي نموني ۾ ٺٽراڏي ڏک جو واهيات اظهار ڪري ٿو تنهن جي ڪري ماڻهو ڏک بابت ڳالهه پڙهڻ لاءِ تيار نٿا ٿين. بلڪ جيڪي پڙهندڙ هنن جي پروپيگنڊا طوفان جي اثر هيٺ اچي، هن ادب کي ئي ادب سمجهن ٿا ۽ ان ۾ پيش ڪيل ادب کي ئي ماڻهن جي اندر جي پيڙا جو اظهار ڪندڙ ادب سمجهن ٿا، سي سموري ادب کي هڙو هوائي، بيهودو ۽ بور ڪندڙ سمجهي، ڪنهن به حقيقت پسند ادب ڏانهن

منهن ڪري ٻه ٽنا نهارين ۽ وڃيو جادوئي، اسراري، جاسوسي ۽ نام نهاد تاريخي ڪهاڻين جي ڏٻڻ ۾ ڦاسن. اهڙيءَ ريت اهو ادب ان تڙ ڪرڻ واري وانگر آهي جيڪو شڪار کي هڪليو وڃيو شڪاريءَ جي بندوق جي سامهون آڻي! هي ادب ماڻهن کي حقيقي ادب کان ٻوڙايو، ڀڄايو، وڃيو آفيمي ادب جي حوالي ڪري.

اها ڳالهه هرڪو ڄاڻي ٿو ته ماڻهن جي وڏي ۾ وڏي گهڻائي اڄ سوڌي هميشه محرومين، مصيبتن، مونجهارن ۽ عذابن جو شڪار ٿي رهي آهي. اڪثر حالتن ۾ وٽن ڇوٽڪاري جو ڪوبه رستو ڪونهي. منجهائين گهڻا اڪثر مات مڃيءَ ۾ يا ڪجهه مقابلي کان پوءِ، ان ڳالهه کي پنهنجي تقدير ۽ لکئي جو ليک سمجهي، برداشت ڪن ٿا ۽ زندگيءَ جو زهر ڍڪ ڍڪ ڪري پيئي، چڻٽي چڻٽي، حياتيءَ جي قيد جا ڏينهن پورا ڪن ٿا. سندن اندر هردم روئندو، سڙندو ٻچندو ۽ ٻرندو رهي ٿو. ڪي ته ڏک وچان پاڳل ٿيو پون ۽ جيئري ئي مٽي گڏ ٿيو وڃن.

ڏک، پيڙائون، مايوسيون ۽ موت زندگيءَ جون ازلي ۽ ابدي حقيقتون آهن. اهي اڄوڪي انسان جي زندگيءَ ۾ به موجود آهن. پر ڇا زندگيءَ ۽ انسان جي دل ۾ فقط ڏک ۽ پيڙائون ئي آهن؟ ڇا انهن ڏکن ۽ پيڙائن جي ڪري ماڻهو فقط دل ۾ رڌهن پچن ٿا، رڳو رڳو مايوس ئي ٿين ٿا، رڳو ماتم ئي ڪن ٿا ۽ ذهني،

جذباتي ۽ روحاني طرح رڳو مرڻ ۽ ختم ٿي ٿين ٿا؟

نه. ماڻهن جي زندگيءَ ۾ رڳو ڏک، ناڪاميون ۽ مايوسيون ۽ موت جون تمنائون ڪونهن. زندگيءَ ۾، بدترين دورن ۽ حالتن ۾ به، ڪي سک، ڪي ڪاميابيون ۽ ڪي زنده رهڻ جون آسون هجن ٿيون.

لازم - ملزوم!

انساني زندگي به ابتڙن جو ميلاپ آهي. ان ۾ ڏک ۽ سک ٻئي آهن. ٻئي هڪٻئي جي ابتڙ به آهن ته لازم ملزوم به آهن. اهي زندگيءَ جون اهڙيون هڪٻئي سان لاڳاپو رکندڙ ۽ هڪٻئي تي دارومدار رکندڙ ابتڙون آهن جهڙا ڏينهن ۽ رات، جم ۽ موت ۽ سردي ۽ گرمي. نه سک بنان ڏک جو تصور ڪري سگهجي ٿو، نه ڏک بنان سک جو. ٻنهي جو هڪٻئي تي دارومدار آهي ۽ هڪٻئي ۾ سمايل آهن. جيئن ٿڪ بنان آرام جو، اوجاڳي بنان ننڊ جو، رات بنان ڏينهن جو ۽ سرءَ بنان بهار جو احساس ٿي نٿو سگهي. تيئن جنهن کي ڏکن جي خبر ڪانهي تنهن کي سکن جو ڪهڙو احساس، ڪهڙو قدر ٿي سگهي ٿو؟

اُڃ نه هوندي ته شربت به ڪونه وڻندو. ڍاول ماڻهو ست رڇي طعامن ڏانهن به اک کڻي ڪونه نهاريندو. جنهن جي حرم ۾ هزارين سهڻيون زالون فالتو ويٺيون هونديون. ان کي ڪهڙي خبر ته پرديسي محبوب سان اوچتي ملاقات ڇا ٿيندي آهي؟

درحقيقت خوشيءَ جو ڪافي دارومدار ڏک تي آهي. سچو سک پيدا ٿي ڏک مان ٿئي ٿو. ماڻهو ڏک ڏسي ٻار ڇٽي ٿي، تڏهن ان کي ٻار ايڏي خوشي ڏئي ٿو. محبوب جي هڪڙي جهلڪ ان عاشق لاءِ خوشيءَ جو خزانو آهي، جنهن ان لاءِ ڪانگ اُڏايا ۽ فالون پاتيون آهن، تارا ڳڻيا ۽ راتيون جون غلاميون ڪيون آهن.

ڏک سکن جي سونهن، گهوريا سک ڏکن ري.
(لطيف)

رڳو لٽ ٻڌي سکن پٺيان ڪاهجي پئبو ته اهي سک ڦري وڃي ۾ وڏا ڏک ۽ مصيبتون ٿي پوندا. ماڻهو بک نه ڪاٽي ۽ سچو ڏينهن ويٺو ڪٽئي جون لسڻون وني، جاڳي نه رڳو سٽو پيو هجي ته جيڪر سندس ڪهڙو حال ٿئي؟ ڏک ئي سکن جي راهه ڏيکارين ٿا ۽ انهن کي پيدا ڪن ٿا.

ڏيکاريس ڏکن، گوندر گس پرين جو. (شاهه)

ڪي ڪي ڏک ته اهڙا به آهن، جو ماڻهو هزارين سک انهن تان قربان ڪري ڇڏي. ماءُ کي ته پلا ڇنجي ته تون هرويرو پاڻ کي اوجاڳا نه ڏي، ڇڏ ته ٻار پلي پيو رڙيون ڪري، صبح جو آرام سان اٿي خبر وٺجانس! جي عاشق کي چئجي ته ”ميان! ڇو ٿو اجايو آزار ۾ پئين! ڇڏ ته پرائي ڏيهه پلي پرڏجي وڃي.

توهان آرام سان گهر ۾ ويهي آرام ڪر!" ته جيڪر ڪهڙو جواب ڏئي؟ ڪڏهن ماڻهو سُوسُک عيوض ۾ ڏيئي، زندگيءَ جي بازار مان هڪڙو وڏو ڏک به خريد ڪندو آهي. چاهي اهو ذاتي هجي يا طبقاتي ۽ قومي يا عام انساني.

سوَ سکن ڏيئي، وره وهايم هيڪڙو. (شاهه)

ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي. ڏک ۽ درد ئي علاج پيدا ڪندا آهن، طبيب ۽ ڊاڪٽر تيار ڪندا آهن. ڏک ئي نه هجي ته علاج ڇا جو؟

جان جان ناهه ضرور، تان تان طبيب ناهه ڪو،
جو سو سڱرڌو سور، ته ڪر ويڄ ور پيو.
(شاهه)

(جيسين ضرورت ڪانهي، تيسين طبيب ڪونهي. سور حاصل ٿيو معنيٰ جڏهن ان جو علاج ڪرڻ وارو ويڄ يا طبيب هٿ اچي ويو!)

خوشي رڳو خوراڪ ڪانهي!

چوندا آهن ته 'خوشيءَ جهڙي خوراڪ ڪانهي. ڏک ۽ ڳڻتيءَ جهڙو مرض ڪونهي.' ٻين پهاڪن ۽ چوڻين وانگر هي پهاڪو به، فقط جزوي طرح صحيح آهي. هن ۾ به ٻين وانگر هڪ طرفائيءَ ۽ وڌاءَ کان

ڪم ورتو ويو آهي. خوشي برابر ماڻهوءَ کي طاقت ڏئي ٿي ۽ ڏک ڪمزور ڪري ٿو. پر هروقت نه، ۽ سدائينءَ لاءِ نه، محرومي ۽ ڏک ڪجهه عرصي کان پوءِ محروم ۽ ڏکويل ماڻهن، قومن ۽ طبقن ۾ ڪيترين ڪمزورين سان گڏ سهپ، جفاڪشيءَ، دوراندشيءَ، بي خوفيءَ ۽ قربانيءَ جون قوتون به پيدا ڪري ٿو. سکين ماڻهن، طبقن ۽ قومن کان اهي ڳالهيون آهستي آهستي ڪري نيٺ موڪلايو وڃن. ان ڪري نيٺ ڪنهن ڏينهن محروم ۽ ڏکيا ماڻهو، قومون ۽ طبقا سکين کان زور ٿيو وڃن. سندن ڏک سکن ۾ بدلجيو وڃن.

ڏک تخليق ڪندڙ ۽ اڏيندڙ به آهي!

ڏک رڳو ڍاهيندڙ ۽ ناس ڪندڙ نه، پر ڪيترين حالتن ۾ اڏيندڙ ۽ تخليق ڪندڙ به آهي. هر عظيم ۽ پياري شيءِ ۽ ڳالهه، مسئلن ۽ مونجهارن، ڏکن ۽ پيڙائن سان مقابلي ۽ ويڙهه مان پيدا ٿي آهي. ڏک انسانيت جا گهڻا اعليٰ ترين گڻ پيدا ڪن ٿا. انسان ۽ انسان جي وچ ۾ ويجهي ۾ ويجها ناتا، گڏيل ڏک، گڏيل پيڙائون پيدا ڪن ٿيون. ماڻهوءَ جي آزمائش سکن ۾ نه، ڏکن ۾ ٿئي ٿي. ڏک ۽ پيڙائون ئي انسانن کي صحيح معنيٰ ۾ انسان بنائين ٿا.

دنيا جا پياري ۾ پيارا، امله ۾ امله ماڻهو ڏکن ۽ پيڙائن جي اوڙاهه جهاڳڻ وارا ماڻهو ٿيا آهن. الجزائر،

ويٽنام، روس، چين، فلسطين جي آزاديءَ جي پروانن ۾ زمان، مڪان ۽ مرتبي جي هر فرق جي باوجود، هڪ ڳالهہ ساڳي آهي. انهن سمورن سڀني سان سڳ ڇڏي، ڏکن سان پاڻ اڙايو هو ۽ انهن سان مقابلو ڪيو هو.

سورن سانڊياس پورن پالي آهيان،
جڳس آءَ هياس، ڪا ڳري گوندر ول جي. (شاه)

مايوسي قطعي ۽ آخري جذبو ڪونهي!

ڏک جو ردعمل رڳو مايوسي ڪانهي. ڏک ڪاوڙ ۽ بدلي، جدوجهد ۽ ويڙهہ جا جذبا، سورهيائي ۽ قربانيءَ جا جذبا بہ پيدا ڪري ٿو. خود مايوسي بہ ڪو قطعي، آخري، تبديل نہ ٿيندڙ ۽ دائمي احساس ڪونهي. مايوسي ڪجهہ وقت کان پوءِ بدلجي اميد بہ ٿي سگهي ٿي. اها ڦري ڪاوڙ ۽ مقابلي جو جذبو بہ ٿي سگهي ٿو. احساس ۽ سمجهہ جي سفر ۾ مايوسي هڪ قدرتي منزل آهي، پر اها آخري منزل ڪانهي. ماڻهن، طبقن ۽ قومن جي زندگيءَ ۾ مايوسين جون ڪيئن ڀيرا اونداهيون راتيون اچن ٿيون ۽ اميدن جي سڀاڳن صبحن کي جنم ڏيئي گم ٿيو وڃن. ڪڏهن ڪڏهن اهي راتيون سڀ کان اونداهيون ان وقت نظر اينديون آهن جڏهن پرهہ جي ڦٽڻ ۾ باقي ڪي گهڙيون هونديون آهن!

انسان جي انفرادي توڙي ڳڏيل زندگيءَ جو سفر لاهين چاڙهين ۽ ورن وڪڙن جي باوجود، بنيادي طرح، ڏکن ۽ مايوسين کان سوين ۽ خوشين ڏانهن سفر آهي.

ڄمڻ مهل ماءُ جي اذيت ڀريل دانهن ۽ ٻار جي رڙين کان ماءُ جي ڪڇ ۾ ٻار جي معصوم ٽهڪڙن ۽ ماءُ جي چهري تي مرڪن جي ست-رنگي اندلٺن تائين سفر، غلام انقلابي اسپارٽڪس جي دليرانه بغاوت ۽ ان جي حيوانيت سان ڪچلجي وڃڻ کان وٺي، امريڪا ۾ غلامدارن جي بغاوت جي ڪچلجي وڃڻ ۽ غلامن جي آزاد ٿيڻ جو سفر، بنو هاشم جي مڪي مان نيڪالي ۽ سندن قريش سرمائيدارن طرفان حُقي پاڻي بند ٿيڻ کان وٺي، مڪي جي فتح تائين جو سفر. روس ۾ ١٩٠٥ع جي انقلاب جي ڪچلجي وڃڻ کان عظيم آڪٽوبر انقلاب جي شاندار ڪاميابيءَ تائين جو سفر. شانگهائيءَ ۾ چيانگ ڪائي شيڪ طرفان ١٩٢٧ع ۾ دغا سان انقلابين جي قتلام ڪرائڻ کان ١٩٤٩ع ۾ چيني انقلاب جي ڌرتي ڌوڏيندڙ فتح تائين جو سفر، ويتنام ۾ ١٩٣٣ع جي ڀورهيت بغاوت جي ڪچلجي وڃڻ کان ڊين بين ڦو جي عظيم فتح ۽ ١٩٧٥ع واري سڄي ملڪ جي آزاديءَ جي جنگ ۾ زبردست سوڀ تائين جو سفر وغيره — ڏکن ۽ مايوسين کان سوين ۽ خوشين ڏانهن عالمي تاريخي سفر جي راهه ۾ جيڪي لکين حد نشان آهن، انهن مان ڪي ٿورا حد نشان اِهي آهن.

انسان ذات مجموعي طرح بدنصيب نہ پر خوش نصيب آهي.

نہ رڳو انسان جي تاريخ بلڪ هن ڌرتيءَ جي ۽ هن پوريءَ ڪائنات جي تاريخ ان ڳالهہ جو ثبوت آهي تہ انسان ذات مجموعي طرح بدنصيب نہ پر خوش نصيب آهي. سندس آئندو اونداهو نہ پر روشن آهي. انسان کي پنهنجي مجموعي ۽ گڏيل مقدر بابت مايوس نہ پر بيحد آسائتو ۽ يقين سان ڀرپور هجڻ گهرجي. هر ڳالهہ جي باوجود، ڪيس پنهنجي انسان هجڻ تي فخر ڪرڻ جو حق آهي. مڪمل تباهيءَ جي خطرن جي باوجود، هي دور انسان ذات جي زوال جو نہ پر اوسر جو دور آهي. سندس جوڀن ختم نہ ٿيو آهي. اهو اڃا هاڻ اچڻ وارو آهي. هيستائين انسان جي ٻالپڻ جو دور هلي رهيو هو. ڀلا انسان جي وسهڻ ۽ تصور کان ٻاهر حيرت انگيز خوش نصيبيءَ تي ويچار تہ ڪريو!

ڪائنات جا ڄاڻو سائنسدان، بي پناهہ طاقت رکندڙ ريڊيائي رسدگاهن وسيلي ڪائنات ۾ اها تلاش ڪري رهيا آهن تہ ڌرتيءَ جهڙو ڪو ٻيو اهڙو گرهہ بہ آهي جتي ساهوارا هجن. ڪجهہ سال اڳ تائين روس جي گورڪي شهر واري ريڊيائي رسدگاهہ جي سربراهہ پروفيسر وسيو ولود ٽرائنسڪيءَ چيو هو تہ "اسان ڌرتيءَ جي چوڌاري خلا ۾ ١٦ نوري سالن جي پنڌ تائين تپاس ڪئي آهي تہ آتي ڪوبہ ڌرتيءَ جهڙو اهڙو ٻيو

خوش نصيب گرهه ڪونهي جتي انسان ته ڇڏيو پر ڪو به ڪو ساهوارو هجي. ڪائنات جي انهيءَ پٽ ۾ اسان جي سج جهڙا هزارين ٻيا سج آهن. انهن مان ڪيترن سجن کي پنهنجا پنهنجا گرهه آهن. پر انهن هزارين ڌرتيءَ جهڙن گرهن مان ڪنهن جي به ڪڪ سائي ڪانهي.“ اسان جو تارو جنهن جو نالو اسان سج رکيو آهي، سو ڪو اهڙو وڏو تارو به ڪونهي. اهو هڪڙو ٻئي ٽئي درجي جو نهايت معمولي تارو آهي، ۽ اسان جي ڪهڪشان جي هڪڙيءَ ڪنڊ ۾ پيل آهي. پر ڪائنات جي اسان واري اربين ضربيان اربين ضربيان اربين ميلن جي علائقي ۾ فقط اسان وارو تارو (سج) ئي هڪڙو اهڙو گرهه رکي ٿو جنهن تي زندگي آهي! تنهن ڪان پوءِ سج جو گرهه رڳو ڌرتي ڪانهي، ٻيا به آهن. زحل آهي، مشتري آهي، مريخ آهي، وغيره. انهن مان ڪي تمام وڏا آهن ۽ ڪئين ڪئين چنڊ رکن ٿا. پر زندگي اسان جي ننڍڙي گهر يعني ڌرتيءَ تي ئي پيدا ٿي ۽ نه ڪنهن به ٻئي گرهه تي! اسين فقط هن ئي خاص ننڍڙي گرهه بدران ٻين هزارين سجن جي لکين گرهن مان ڪنهن به ٻئي گرهه تي هجون ها ته يا ته بي‌جان پٿر هجون ها يا ڪنهن ٻئي ڌاتوءَ جا ٽڪرا!

اسان واري تاري يعني سج جي به ڌرتيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻئي گرهه تي هجون ها ته به اهي ئي پٿر يا

ڪجهه ٻيا ٻيجان ٽڪرا هجون ها، اسان جو بخت ڏسو جو ڪروڙين اربين گرهن مان هن اڻاڀي ۽ بي مثال اڪيلي گرهه ڌرتيءَ تي پيدا ٿيا آهيون ۽ سو به پٿر، لوهه جا ٽڪرا بنجي نه، ساهوارا بڻجي ۽ ساهوارن ۾ به مانگرمڇ، ڏيڏر، لومڙ، ڪچون يا جيت جيڙا بنجي نه، انسان بنجي!

حساب لڳايو اٿن ته ڪائنات اٽڪل ٣٠ ارب سال يعني ٽي هزار ڪروڙ سال اڳ ڦهلجڻ شروع ڪيو. ان ٣٠ ارب سالن جي عرصي جي پنجن حصن ۾ اسان جو تارو، سج، دنيا ۾ هوئي ڪونه. اهو ڦهلجندڙ ڪائنات جي ڪل عمر جي پوئين ڇهين حصي ۾، اٽڪل ٥ ارب سال اڳ پيدا ٿيو آهي. انهن پنج ارب سالن جي پهرين ٻن ٽين ۾ يعني ٢ ارب سالن تائين اسان جي ڌرتيءَ جو وجود ڪونه هو. اها اٽڪل ١٣ ارب سال يعني ٽي سو ڪروڙ سال اڳ وجود ۾ آئي.

ڌرتيءَ جو سڀني کان بزرگ يا سينئر ساهوارو انسان ناهي، ٻيا آهن. پٿر جي دور جو انسان ١٠ لک سال اڳ ڌرتيءَ تي موجود هو. پر هو ڇڙ نو وارد هو. ڇو ته ڪير ڏيندڙ جانور ڪانئس ڏيڍ ڪروڙ سال اڳ ۽ مڇيون ڪانئس ٣٠ ڪروڙ سال اڳ ڌرتيءَ تي موجود هيون!

دنيا لازمي طرح ۽ اڻل نموني ترقي ڪري رهي آهي. ”ڪين“ مان ”ڪي“ بلڪ تمام گهڻو ”ڪي“

پيو ٿئي. اسان ڏسون ٿا ته اربين سال سج جو اڌ پاڻ زندگيءَ کان خالي ۽ ويران هو. پوءِ ڌرتي پيدا ٿي. اُتي به سوين ڪروڙ سال زندگيءَ جو ڪو به آثار ڪونه هو. پوءِ نيٺ زندگي پيدا ٿي — پر وڻن ٽڻن جي صورت ۾. جڏهن جانور پيدا ٿيا تڏهن به ڪروڙين سال ڌرتيءَ جون مالڪ اهڙيون اجگر بلائون هيون، جن کي پنهنجي ٻچن جي سنڀال ۽ پرگهور جي به ساڃاهه ڪانه هئي. ماڻهو پيدا ٿيو ته اهو به پهرين وحشي آدمخور قسم جو هو. انهن ڀيانڪ ۽ وحشي جانورن جهڙن ماڻهن مان ترقي ڪري ماڻهو ماڻهو ٿيو ۽ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ اسپارٽئڪس، قلوپطره، گوتم ٻڌ، موسيٰ، عيسيٰؑ، محمدﷺ، ارسطو، بوعلي سينا، نيوٽن، گئليلو، لطيف، شيڪسپيئر، اينسٽائين، مارڪس، اينجلس، لينن، مائو، هوچي منه، ميران ٻائي، قرة العين طاهره ۽ لتا منگيشڪر جهڙا ماڻهو پيدا ٿيا.

تنهن کان پوءِ هيءَ ته اڃا مس شروعات آهي! انسان کي نئين دور جو انسان ٿئي ٢٥ هزار سال مس ٿيا آهن. ان عرصي ۾ ٢٠ هزارن سالن تائين جي سنڌس ڪا به تاريخ ڪانه ٿي ڏسجي. سنڌس تاريخ پنج هزار سالن کان شروع ٿئي ٿي. اهو پنج هزار سالن جو عرصو پورهيت عوام گهڻي ڀاڱي غلامدارن، جاگيردارن ۽ سرمايه دارن جا غلام رهيا آهن. دنيا جو پهريون پورهيت سماجي انقلاب فقط ٦٤-٦٥ سال اڳ آيو آهي ۽ اڃا

دنيا جي فقط ٽئي حصي ۾ پورهيت گهٽائيءَ جو اقتدار قائم ٿيو آهي. ڌرتيءَ تي صحيح انساني دور تڏهن شروع ٿيندو جڏهن سڄيءَ دنيا تي پورهيت عوام يعني انساني اڪثريت جو راڄ قائم ٿي ويندو. اڃا ته ڦورو ۽ ظالم ٽولن جي اڳيان اربين عوام جي بيوسيءَ ۽ مجبوريءَ جو دور ختم نه ٿيو آهي. جڏهن اهو دور ختم ٿيندو تڏهن ئي انسان ذات پنهنجي جوانيءَ ۾ قدم رکندي ۽ صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي ترقيءَ جي سفر جو آغاز ڪري سگهندي.

ڏکن جي ماٽيءَ مان سکن جي مکڻ جو ڍُڪو!

جدوجهد ختم ٿيڻي ناهي. جڏهن ظالم ۽ مظلوم جي وچ ۾ جدوجهد ڪامياب ٿي ويندي ۽ طبقا ختم ٿي ويندا تڏهن به نئين ۽ پراڻي جي وچ ۾، صحيح ۽ وڌيڪ صحيح جي وچ ۾ جدوجهد جاري رهندي. ڏک ۽ سک ايندڙ دورن ۾ به هوندا. پر انهن جي نوعيت بدليل هوندي. جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو تيئن تيئن انهن جو توازن بدلبو ويندو. اڄ ڏکن جي سڄي ماٽي ولوڙڻ سان سکن جي مکڻ جو ڍڪو به مس ٿو نڪري ۽ اهو به ڦورو ۽ ظالم اڪثر چورائيو ۽ ڦُريو کڻيو وڃن. ايندڙ دور ۾ ڏک جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ اعليٰ درجي جا هوندا. انهن مان سکن جو مکڻ جهجهو

نڪرندو ۽ انهن کي ڪير به اڄ وانگر شاهه شاهوڪاريءَ چورائي يا ڦري ڪونه سگهندو.

هر قسم جي محرومين، ڏکن ۽ تباهيءَ جي خطرن جي باوجود هي دور انسان ذات جي زوال جي مايوس ڳالهين جو نه پر سندس اوسر ۽ عروج جي اميدن ۽ امنگن ڀريل ڳالهين جو آهي.

SOORIH SINDHI ADAB

باب پنجون

من حرامي تي ڌيئن ڏير! (سرائڪي چوڻي)

آڏيو آب اکين ۾ ڏيهه کي ڏيکارين.... (لطيف)

زال ذات سان ڏيکاءُ واري همدردي

رجعت پرست نظامن ۾ غلامداري، جاگيرداري توڙي سرمايه داري نظامن انسانيت خلاف جيڪي زبردست تاريخي جرم ڪيا آهن تن ۾ هڪڙو وڏي ۾ وڏو جرم آهي عورت کي غلام رکڻ ۽ جنسي معاملن بابت ظالماڻو، منافقيءَ ۽ مڪر وارو پليت رويو ڦهلائڻ. انهن ڳالهين خلاف جدوجهد عوام جي ادب ۽ ثقافت جو اهم ۽ مقدس فرض آهي. اهو مسئلو ٻن مان هڪڙيءَ جنس جي يعني اڌ انسانيت جي غلاميءَ ۽ هڪ ظالماڻي ۽ منافقيءَ واري رجعت پرست روش جو مسئلو به آهي ته ان سان گڏ ۽ ان ڪان وڌيڪ ڦورو ۽ ظالم نظامن جي ٻين گهڻن بنيادي مسئلن منجهان هڪ بنيادي مسئلو به آهي. ان جي حل لاءِ الڳ جدوجهد به ٿيڻي آهي ته هن سميت سڀني مسئلن جي گڏيل بنيادي ۽ دائمي حل لاءِ گڏيل جدوجهد به ڪرڻي آهي، الڳ جدوجهد

محدود هوندي. ان جا نتيجا بہ محدود هوندا. اها بہ ڪرڻي آهي ۽ ٻي بہ ڪرڻي آهي. مسئلي جو بنيادي حل ڪرڻو آهي.

عورت جي ذلت، انسان ذات جي ذلت

عورت جي غلامي رڳو عورت جي غلامي، بدنصيبي ۽ ذلت ناهي. هڪ حد کان پوءِ اها عورت توڙي مرد ٻنهي جي غلامي، بدنصيبي ۽ ذلت آهي. اها هر غلام ماءُ جي پٽ، هر غلام ڀيڻ جي ڀاءُ، هر غلام محبوبہ جي عاشق، هر غلام زال جي مڙس ۽ هر غلام ڌيءَ جي پيءُ جي غلامي، بدنصيبي ۽ ذلت آهي. ان غلاميءَ خلاف مقدس جدوجهد ۾ رڳو عورت جي نہ پر مرد توڙي عورت، سموري عوام، سموريءَ انسان ذات جي نجات آهي.

سرمايہ داري، خاص ڪري هن دور جي رجعت پرست بڻجي ويل زوال پذير سرمايہ داري، انسان ذات جي ان ازلي غلاميءَ، بدنصيبيءَ ۽ ذلت کي ڪرڙي، ڏوڙي، ڌرتيءَ کي ان کان پاڪ ڪرڻ جي جدوجهد ڪرڻ بدران ان جدوجهد کي روڪي ۽ ٿاريندو ڪري ٿي. ڇو تہ اها ڌرتي ڌوڏيندڙ جدوجهد جيڪا اڄ انسانيت جي جدوجهد ٿيندي، جيڪا دنيا جي هر پٽ جي ماءُ، هر پيءُ جي ڌيءَ، هر ڀاءُ جي ڀيڻ، هر عاشق جي محبوبہ ۽ هر مڙس جي زال جي جدوجهد ٿيندي، سا جيڪڏهن واقعي صحيح نموني هلي تہ اها هن زمين

کي، ان جي تاريخ کي، ان جي ڦورو، ظالم، جنگجو، ڌاڙيل، رهزن ۽ قاتل سماجن ۽ نظامن کي زير زبر ڪري ڇڏيندي. دنيا جون مائون، ڀيڻون، ڌيئرون، محبوبائون ۽ زالون سڄاڳ ٿي اٿي کڙيون ٿين ۽ پاڻ ۾ توڙي ٻين انسان دوستن سان ٻڌي ڪري، منظم ٿي، هڪ عالمي طاقت بڻجي وڃن، ته ڇا هو موت جي سوداگرن کي عام تباهيءَ جا هٿيار تيار ڪرڻ ڏينديون؟ جنگيون ڪرڻ ڏينديون؟ پنهنجا پٽ، ڀيءُ، ڀائر، محبوب ۽ مڙس سرمايه دارن جي تجوڙين ڀرڻ لاءِ ڪهائڻ ڏينديون؟ موت ۽ تباهيءَ کي ڌرتيءَ جي تقدير بڻجڻ ڏينديون؟ هرگز نه!

ان ڪري عوام دشمن سازش اها آهي ته عورت، جا ڌرتيءَ وانگر هر نيڪيءَ، قوت ۽ خير جو سرچشمو آهي، جيڪا زندگيءَ جي خالق ۽ ان جي محافظ آهي، جيڪا هن ڌرتيءَ جي تقدير لاءِ مرد کان وڌيڪ ذميوار آهي، اڄ کي فقط جنس جو مجسمو بڻائيو. ان جي فقط جنسي محرومي، مظلوميت جي ڳالهه ڪبي، سا به ڪوشش ڪري، گندي، بيهودي، بڇان ڏياريندڙ نموني. سندس زندگيءَ ۽ سندس مقدر جي مسئلن کي فقط جنس تائين محدود رکيو. جنسي مسئلو زبردست ۽ بنيادي جمهوري مسئلو آهي. ان جي صحيح نموني ڳالهه به لازمي ٿيڻ کپي ۽ زبردست نموني ٿيڻ گهرجي. پر اهو عورت جو اڪيلو مسئلو ۽ فقط عورت جو مسئلو نه

ڪونهي. اهو ٻين کان الڳ نه ڪونهي. ان کي اڪيلي سر ٻين کان ڌار حل نه ٿو ڪري سگهجي. جيستائين قبائلي، سرداري ۽ جاگيرداري نظام قائم آهي، سرمايه داري ۽ سامراجي نظام قائم آهي، جيستائين انهن جي سماجي، اقتصادي، ثقافتي، نظرياتي ۽ سياسي نوڙ قائم آهي ۽ جيستائين سمورا عوام سندن مهاڄار ۾ قيد ۽ بي وس آهن، تيستائين ٻئي عوام وانگر عورت به هڪڙي غلاميءَ جي ڄار يعني جاگيرداري رسمن رواجن جي ڄار مان نڪرندي ته سرمايه داري ۽ سو به زوال پرست سرمايه داريءَ جي ڄار ۾ ڦاسندي. هوءَ مجموعي طرح هر حال ۾ غلام رهندي.

جڏهن عورتن ۽ مردن جي ڪوشش ۽ ويڙهه سان اهڙو نظام قائم ڪيو ويندو، جنهن ۾ سڀ عورتون اقتصادي طرح پنهنجي پيرن تي بيٺل هونديون، ڪنهن جون محتاج نه هونديون، ڪنهن جي ڪيس ڦلوڙ، ڪنهن جي خوشامد ڪرڻ لاءِ مجبور نه هونديون، اٽي لٽي، گهر ۽ آبروءَ لاءِ ڪنهن جون محتاج نه هونديون، جڏهن هو مردن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ڌرتيءَ جون وارث ۽ مالڪ بڻبيون، تڏهن ئي غلامي ختم ٿيندي، نه رڳو عورت جي پر سموري عوام جي، سموري انسانيت جي.

جيڪو ادب عورت کي رڳو هڪ جنس طور پيش ڪري ٿو ۽ سندس مسئلو فقط جنسي مسئلي تائين محدود رکي ٿو سو دوست جي ويس ۾ عورت جو دشمن ادب آهي. اهو جاگيردارن ۽ سرمائيدارن جو ڇاڙتو ادب آهي.

ڳوٺن مان شهرن ۾ اچڻ وارن جي پيڙا

هزارين سالن کان ڳوٺن مان ماڻهو شهرن ۾ ايندا رهندا آهن. هاڻ به اچن پيا، سياڻي به ايندا، ۽ پرينهن به. هر دور ۾ شروعات ۾ هو پاڻ کي نئين شهر ۾ اوپرو اوپرو، وائڙو وائڙو محسوس ڪن ٿا. پر پوءِ نهيو وڃن. نيٺ پراڻا شهري ٿيو وڃن. انهن جا مسئلا اهم آهن ۽ اهي حل ٿيڻ گهرجن، پر اهي اهڙا ڪي بنهه اڇرج ۾ وجهندڙ مسئلا ناهن، جي نه ڪنهن سڻا نه ٻڌا، ۽ جنهن لاءِ ڪو نئون ٻرڻ باڪاس قسم جو ادب لازم ٿيو پوي. عالمي ادب صدين کان ڏڪارن، قتلاين، ٻوڏين، جنگين جي پيڙا جو اظهار پئي ڪيو آهي. اها ڪهڙي اهڙي انهن کان وڌي ازغيبي پيڙا آهي جنهن جو اظهار نه ڪري سگهندو ۽ ان لاءِ ڪنهن عجوبهءَ روزگار جي خاص الخاص پيڙائي ادب جي ضرورت پئجي وڃي.

پراڻا قدر ۽ ناتا ٽٽن ٿا ته ٽٽڻ ڏيو!

چوندا آهن ”— ڪٿيي، سهڪي ڏجائي! چو؟ چي ’مون کي نيپاج جو ساءُ!‘“ هي قصو اڃا به اور آهي. هتي ته مورڳو ”— ڏجاڻيي، سهڪي ڪتي!“ وارو ڪم آهي!

پلا جيڪي اڳوڻا سماجي قديم ناتا ٽٽن پيا سي ڪهڙا آهن؟

اڳوڻا سماجي قدر ۽ ناتا ڪهڙا هئا؟ اهي سماجي طرح جاگيرداري، سرمايه داري، سامراجي قدر ۽ ناتا هئا. ڳچ وقت تائين اهي بنيادي طرح ساڳيا رهيا آهن. فرض ڪريو ته اهي بدلجن پيا، ٽٽن پيا، ڀرن پيا. پر انهن ني ٽين دنيا جي عوام کي رنج ڏيڻ جو ۽ ماتم ڪرڻ جو ڪهڙو لاچار آهي؟ اهي عوام ڪهڙا يورپي ملڪيت وارا طبقا آهن جن وٽ سرمايه داري نظام ڀرين عروج تي هو ۽ جن ان جي وسيلي پنهنجي عوام ۽ سڄي دنيا جي عوام کي ڦري ماري ۽ لٽي موجون ماڻيون؟ اهي ڪهڙا جاگيردار، نواب، بادشاهه ۽ سلطان آهن جن پراڻن جاگيرداري قدرن ۽ ناتن جي ذريعي خرمستيون ڪري عيش تي ڪيا؟ انهن کي سرمايه داري، جاگيرداري نظامن ڪهڙو پينگهن ۾ لوڏيو هو جو هو ويهي انهن جي زوال ۽ سندن قدرن ۽ ناتن جي ٽٽڻ تي پار ڪين؟ هنن جون ته انهن آدمخور نظامن ۽ سندن قدرن ۽ ناتن، پيڙهيون ڳاڙي ۾ سندن ڪلون لاهي ڇڏيون!

ڪا اِٽي، ڪو ڏونڪو؟

خاص ڪري هندستان ۽ پاڪستان جي جديدين کان ته ڪو ماڻهو هجي جو پڇي ته ’ميان اوهان جو انهن مردار نظامن ۾ ڪا اِٽي، ڪو ڏونڪو! اوهان جاگيردار، سرمايه دار، سامراجي نظامن جا ماريل، ڪٽيل ماڻهو، اوهان کي انهن نظامن ڪهڙيون ڀڳون ڀڏايون

آهن، جو انهن جي ڏک ۾ اوهان جو هي پار جو ڏکاءُ پيو پوي ۽ اکين تان ڳوڙهو نٿو سُڪيو؟! اوهان جي ته پاڻ خدا ٻڌي، جو اهي آدمخور نظام ۽ سندن قدر ۽ ناتا پنهنجي ڪُٺيءَ مرن پيا! اوهان کي ته پاڻ گهرجي ته سڄي دنيا ۾ جيڪو نئون جاگيردار دشمن، سرمايه دار دشمن ۽ سامراج دشمن، قومي عوامي جمهوري انقلابي نظام ڏاڪي ٻه ڏاڪي اڏجي پيو، ان ۾ پهچ آهر هٿ وجهايو. ان جي اُسرڻ نسرڻ، وڌڻ ويجهڻ جي آجيان ڪريو، خوش ٿيو، سرهايون ڪريو. اوهان کي وري محمد باقي يا محمد تغلق، تيمور يا نادرشاهه ۽ لارڊ هيسٽنگس جي راڄ جو شوق لڳو آهي ڇا، جو مٽي ۾ ڌوڙ وجهيو منهن مٿا پيا پٽيو؟!"

"ڇيڄ ۾ ڇاڙي ڪونه، ڇپي آئون گهوٽ جي پڳي!"

انگريزن جي واريءَ ۾ ڪيترا ڪارا هندستاني به گورن انگريزن جو نقل ڪندا هئا ۽ ماڻهن تي پنهنجي صاحبلوڪيءَ جو رعب وجهندا هئا. ماڻهو انهن کي ڪارا انگريز ڪوٺيندا هئا. جيڪي ٽين دنيا جا اديب، يورپ ۽ آمريڪا جي سرمايه دار سامراج جي زوال تي ماتم ڪندڙ امريڪي، يورپي زوالي اديبن جو نقل ڪري، دنيا ۾ سرمايه دار سامراجي قدرن ۽ ناتن جي ٽٽڻ جو ادبي ماتم پيا ڪن سي به ادب جا ڇڙ ڪارا انگريز آهن.

انگريزن جي دور ۾ ويچارن ديسي ڪارن ڪرستانن کي، ڀاڙ بابت، ڏاڍيون رحم جوڳيون خوش فهميون هونديون هيون. ڳالهه ڪندا آهن ته لاهور ۾ انگريزن جي راج ۾ هڪڙي ڀيري انگريزن خلاف مظاهرا ٿيا. هڪڙي ڀنگياڻيءَ ٻيءَ کان پڇيو ”نيءَ اسي ڪي منگدے نيں؟“ ٻيءَ وراڻيو ”اسے ساڈے ڪولوں آزادی ڀئے منگدے نيں تے اسی نيهوں دين لگے“ (”اڙي! هي ڇا ٿا گهرن؟“ ”هي ڀاڻ کان آزادي ٿا گهرن ۽ ڀاڻ کونه ٿا ڏيون.“) مطلب ته ٻهارا هٿن ۾، پر ڀاڻ کي گورن انگريزن جو شريڪ ۽ ملڪ جو مالڪ ڀيو سمجهجي! ٽئين ٽين دنيا ۾ ماڻهو موچڙن جي ويل ۾ ۽ هنن کي غم جاگيردارن ۽ سرمايه دارن ۽ سامراجي قدرن ۽ ناتن جي ٽنڊ جو!

ٻوليءَ کي ڇا ٿيو آهي؟

چون ٿا ٻولي اسان جي احساسن جو ڀرپور اظهار نٿي ڪري سگهي. ڪيئن ڪندي؟ ٻولي ماڻهوءَ کي اچي ته ان کان ڪم به وٺي سگهي نه! انساني ٻوليءَ ڪروڙين ڪتاب لکايا آهن. هزارين شعر، ڊراما، ناول، ڪهاڻيون، قصا وغيره ان ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن. انهيءَ ٻوليءَ ۾ هومر، ڪاليداس، ورجل، دانتي، شيڪسپيئر، لطيف، گورڪيءَ ۽ ٻين پنهنجي ذات جو اظهار ڪيو آهي. ان ٻوليءَ ۾ ڪائنات جا ڪروڙين اسرار ڪاميابيءَ

سان سمجهايا ويا آهن. سوين سائنسون ان ۾ نهايت
چٽائيءَ ۽ صفائيءَ سان بيان ٿي چڪيون آهن. اينسٽائين
انهيءَ انساني ٻوليءَ ذريعي پنهنجو تاريخ ساز اضافيت
جو نظريو بيان ڪري ورتو.

هاڻ ٻوليءَ کي اوچتو ڇا ٿي ويو آهي جو هي
جديديا حضرات ان ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪرڻ ۾
تڪليف محسوس ٿا ڪن؟ تنهن کان سواءِ هر ٻي شيءِ
وانگر ٻوليءَ به هر دور ۾ ارتقائي يا انقلابي ترقيءَ
ڪندي رهي ٿي، وڌندي ويجهندي رهي ٿي. هنن جديدي
حضرات وٽ اهڙا ڪهڙا غيبي اسرار لڪل آهن، جن
کي هو سدا وڌندڙ ويجهندڙ انساني ٻوليءَ جي مدد سان
ظاهر ڪري نٿا سگهن؟

درحقيقت ٻوليءَ تي پورو عبور حاصل ڪرڻ
محنت طلب ڪم آهي. ان لاءِ وڏيءَ ڄاڻ، وڏيءَ لياقت،
وڏي ڪمال جي ضرورت آهي. جديدين جي هڪڙي
سڃاڻپ اها آهي ته هنن کي پنهنجيءَ ٻولي نٿي اچي.
هو خوبصورت، اثرائتي ۽ جاندار ٻولي ته ڇا، صحيح
ٻولي به لکي نٿا سگهن. اڪثر ڪري ان ڳالهه ۾ هو
بلڪل ڇٽ ۽ جاهل آهن.

پراڻا ادبي ۽ فني قدر ۽ نيڪنيڪ نوان پيا!

برابر نئين پيهءَ پر رکو نئين ڪونه پيا، بدلجن، تهن
۽ جڙن به پيا. اهو سلسلو شروع کان وٺي هليو اچي ۽

هلندو رهندو، ان ۾ ڪابہ اهڙي ڳالهہ ڪانهي جيڪا بلڪل اهڙيءَ بنهہ نئين هجي، جو ان لاءِ آسمان مان ڪنهن بنهہ هوائي ادب جي نازل ٿيڻ جي ضرورت پوي. ادب ۾ ان جي ٽيڪنيڪ ۾ نوان عنصر سدائين شامل ٿيندا رهيا آهن ۽ ٿيندا رهندا. پر هيڻن نہ تہ اڳوڻي هر ڳالهہ رد ۽ سماج سان سمورا رشتا غائب.

ماڻهو اسان جي ڳالهہ سمجهي نہ سگهندا!

ماڻهو ڇو نہ سمجهي سگهندا؟ آخر ماڻهو ڪجهہ نہ ڪجهہ ارسطو، بوعلي سينا، گئليلو، مارڪس، اينسٽائين، شيڪسپيئر، رومي ۽ لطيف کي بہ سمجهي ويا. ماڻهو ڪائنات جا ڪئين قانون ۽ راز بہ سمجهي ويا. مادي جا ايٽم بم جا، ڪوانٽم نظريہ جا، خلا جا، خلا ۾ سمايل مقناطيسي برقي لهرن جا. اهڙو سمجهي ويا جو ڪائنات کي فتح ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو اٿن. ماڻهو چنڊ تي پهچي ويا آهن. سمنڊن جي پاتالن ۾ پهچي ويا آهن. هتان نشانو ٿا چٽين تہ ڏڪ وڃيو مريخ کي لڳي! ماڻهو هزارين سال اڳ جون بابلي، ايسري ۽ مصري لکيتون پڙهي ويا آهن. موهن جي دڙي جي لکيتن کي لڳا پيا آهن.

اهي ماڻهو هنن جي لکيت ڇو نہ سمجهندا؟ هي ڪي زحل ۽ مشتري يا ستاري الفاسينتاري جي مخلوق تہ ناهن جو هنن جون لکيتون ماڻهن کي سمجهہ ۾ نہ

اچن؟ پر پريان ڪا سمجهه جهڙي ڳالهه به نه هجي!
ڪا معني ڪو مطلب به نه هجي!

ڪنهن معنيٰ مطلب سان واسطو ڪونهي!

پر هنن جو ڪنهن به معنيٰ مطلب سان واسطو ڪونهي. هنن کي پنهنجون بي مثال صلاحيتون، معنيٰ ۽ مطلب جهڙي خسيس ڳالهه تي زيان ڪرڻيون ڪونهن! هنن کي ”نئون“، ”جواز، سال“، ”پنهنجي ذات جي آگاهي رکندڙ“، ”پنهنجي ذات سان سچو“، ”اندر جي پيڙا ۾ پچندڙ“، ”صليب ڪلهي تي کڻي، ٻاهرن ڪنڊن تي هلندڙ“ ”ڀور ڀور ٿيندڙ“ ۽ ”ٽڙندڙ پکڙجندڙ ذات وارو“ جڳادري مها اديب ٿيڻو آهي، چرچي جي ڳالهه ته ڪانهي! مطلب ۽ معنيٰ جيترو گهٽ، اوترو چڱو! اوتري لکيت وڌيڪ علامتي ۽ خيالي ٿيندي. مطلب ۽ معنيٰ بنهه نه هجي ته اهڙي ڳالهه ڪا ٻي! لکيت نسوري علامت، علامت جي به علامت هجي ۽ مٿان جي ان ۾ پڙهندڙ کي بنهه مت مان ڪڍي ڇڏو ڪري، ڪانئس گونهه داقائن جو مصالحو به ڀيل هجي ته پوءِ ڇڻ ڪير ۾ کنڊ پئجي ويئي! ”نئين“ ادب جو بي مثال شاهڪار تيار ٿي ويو! آسپاس جا ڪئين نقاد ۽ پڻن پوڻن وارا ”جوان سال اديب“ نئين مها اديب جي چرنن ۾ سيس نوائڻ لاءِ اچي ڳاهٽ ٿيندا. سندس شاهڪار ۾ لڪل عظيم علامتي ڳجهارتن جون سوين پڇڻيون ۽

روحاني راز پيش نٿي ويندا. ڪو چوندو ”پيڙهي وڇوٽيءَ جي علامت آهي.“ ڪو چوندو ”نراس سچائيءَ جي علامت آهي.“ ته ڪو چوندو ”نه، نراس سچائيءَ جي علامت نه، سچيءَ نراسائيءَ جي ڳجهارت آهي.“ مطلب ته جيترا ڏند ڏاڙهون وڃائي ويٺل، ڏاڍي آدم جي واريءَ جا ”نوان“ نقاد، اوتريون، منهن جي پڪائيءَ ۽ جاهل ۽ ڪوڪليءَ لفاظيءَ واريون تاويلون.

ننڍي هوندي ٻن ٺڳن جو قصو پڙهيو هوسين، جن بادشاهه کي چيو هو ته اسان توکي سونيءَ تار مان اُڻيل اهڙا حيرت انگيز ڪپڙا پارايا آهن جن کي ڪوبه بيوقوف يا تنهنجو ويري ڏسي ڪونه سگهندو. اهڙيءَ طرح بادشاهه کي اُگهاڙو ئي اگهاڙو، گهوڙي تي چاڙهي، ڪٺي سندس شهر ۾ جلوس ڪڍارايائون. ڪنهن کي بادشاهه جي نظر ۾ بي وقوف ۽ ويري ته ٿيڻو ڪونه هو! سو سڄو شهر واه واه ڪرڻ ۾ لڳي ويو. آخر هڪڙي ٻار وٺي رڙ ڪئي ”اڙي بادشاهه اُگهاڙو!“ ”ڙي بادشاهه اُگهاڙو!“ تڏهن وڃي ٺڳي ظاهر ٿي.

سو هي به پنهنجيءَ پر ۾ سونيءَ تار مان اُڻيل حيرت جهڙو ادبي لباس اوڍيو ويٺا آهن. ڪير چوي شينهن کي ته مون کي کاءُ! ڪير چوي ”بادشاهه اگهاڙو!؟“

ماڻهو سمجهن نه سمجهن، پسند ڪن نه ڪن، اسان جو واسطو ڪونهي، اسين پنهنجا نقاد پاڻ آهيون.

چالاڪيءَ جي به ڪا حد هجي! پنهنجا شاهڪار به لکندا آهن، ڇپائيندا به آهن، شهر شهر پهچائيندا به آهن، انهن جون تعريفون به ڪرائيندا آهن، مها نئون اديب به سڏائيندو آهي. پر جي ڪو وات مان اکر ڪڍي ته ”ڀلي، ڏاڍا ٺيڪ! هن ۾ ادب جي پائي ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ ته هڪدم اکيون ڦوٽاري چئبو ”اسان اوهان لاءِ نه لکيو آهي، اوهان کي سمجهه ۾ به ڪونه ايندو، اچي نه اچي، اسين پڌل ناهيون. اسين پنهنجا نقاد پاڻ آهيون.“

مطلب ته ماڻهو داد ڏين ته سبحان الله! پر جي سوال جواب ڪن ته ”ماڻهن جو اسان سان واسطوئي ڪونهي!“

ڀلا جي ماڻهو اعليٰ ادب سمجهي به نٿا سگهن، انهن لاءِ آهي به ڪونه، انهن جي راءِ کي ڪوبه وزن ڪونهي، ته پوءِ آخر پنهنجي خيالن کي لکڻ جي تڪليف ڪرڻ جو ضرور ڪهڙو؟

لکڻ ته آخر ڪنهن نه ڪنهن جي سمجهڻ يا ان کي سمجهائڻ لاءِ هوندو آهي! ڇو نه اهي اڻ لڀ خيال دماغ ۾ ويچاري، دماغ ۾ ئي سانڍي رکي ڇڏجن؟ هيڏي تڪليف ڪري پني تي لکڻ جو ڪهڙو ضرور؟

ٻر جي هرويرو لکڻ ٻڌان رهي نہ سگهجي، تہ پاڻ پڙهي ڦاڙي ڇڏجي يا وڌ ۾ وڌ پاڻ وٽ سوگهو ڪري رکي ڇڏجي ۽ جڏهن وٽي تڏهن پيو پڙهجي. ان کي هرويرو ڇپائڻ جو ڪهڙو ضرور؟ بازار ۾ آڻڻ ۽ عام ماڻهن ۾ وڪڻڻ جو ڪهڙو ضرور؟

هي دور اسان جي تخليق جي عظمت جو فيصلو نٿو ڪري سگهي!

برابر ڪي ماڻهو، ڪي فنڪار اهڙا بہ آهن جن جي تخليق جي سموريءَ عظمت کي ڪو هڪڙو نسل، ڪو هڪڙو دور يا ڪا هڪڙي اڌ صدي مڪمل طرح پروڙي نٿي سگهي. ڪيئي اهڙا بہ ٿي گذريا آهن جن کي سندن زماني جي وڏن پڳڙن مرڳو ڌڪاري ڇڏيو. سندن ڳالهہ مرڳو سمجهي ئي ڪانہ. پر انهن مان اڪثر، انهيءَ جي باوجود، پنهنجي دور جي عوام جي عدالت ۾ پيش ٿيا. صحيح يا غلط، انهن جي راهہ ٻڌائون ۽ سڌائون. اٿين ڪنهن بہ ڪونہ چيو تہ ”ماڻهو مون کي سمجهي ڪونہ سگهندا. ماڻهن جو مون ۾ ڪجهہ بہ ڪونہ وڃي. مون کان پڇي پري ٿيو!“ نہ ڪاليداس اٿين چيو، نہ هومر، نہ سئفو، نہ ميران، نہ شيڪسپيئر، نہ لطيف، نہ ٽالسٽاءِ، نہ گورڪيءَ يا ڪنهن ٻئي اهڙي.

تنهن کان سواءِ عظيم فنڪارن، جي ناجائز ملامت سٽي آهي ته اڪثر ٿورو، ظالم طبقن ۽ سندن ادبي ۽ ثقافتي ڪمدارن هٿان. هيءُ ادب ته دنيا جي سرمايه دار سامراجي طبقي جي عين منشا ۽ مرضيءَ مطابق آهي. انهن جو ئي خادم آهي. انهن جو ئي ڪم ڪري ٿو. مڪاني حاڪم طبقي کي به هن ادب مان اڻ سڌو نفعو! نقصان ڇا جو؟ ماڻهن کي ادب جي نالي ۾ نااميديءَ ۽ مايوسيءَ جو چرس ۽ گانجو پياري، بتال ڪرڻ واري ادب کان وڌيڪ حاڪم طبقن جو هينئين ٺار ادب ٻيو اڃا ڪهڙو ٿيندو؟ اهڙي ادب کي زماني مان ٻيو ڪهڙو ڏيپ ڏاءُ؟

پر حال اهو آهي، جو جنهن ڪکڙ جي آني مان ڦٽي "چيون!" "چيوز!" مس شروع ڪئي، ته هن لاءِ هڪدم ماڻهو ٿيو وڃن جاهل ۽ سڄي نسل جو نسل ۽ دور جو دور ٿيو پوي هن جي عظيم وللي واويلائي فن بابت ڪا راهه ڏيڻ لاءِ نااهل! تنقيد جا دروازا بند! ادب کي پرکڻ جون سموريون ڪسوٽيون رد ۽ باطل! "مين جو آکيا گابا سو گابي ڪيئن ٿيسي؟" جي هي عوام لاءِ چون ٿا ته عوام جي اڪثريت کين ۽ سندن فن کي سمجهي نٿي سگهي ۽ سندن عوام سان ۽ انهن جي پسند ناپسند سان واسطو ئي ڪونهي، ته ڇا عوام کي اهو حق ڪونهي ته هو به چون ته "اي ادب جي مسند جا عاليمقامو! جيئن ته اوهين به اسان کي ۽

اسان جي دکن دردن کي سمجهي نٿا سگهو، تنهنڪري اوهين به اسان جي ڪم جا ناهيو! اوهين به اسان کي ڪونه کپو! ڪٿي وڃو اسان جي اڳيان هي پنهنجا ڪوڙا ۽ جڙتو دفتر ۽ بند ڪريو اسان جي اڳيان هي اجايون ولون ۽ ڪڳيون؟“

”عوام کي نفعو ٿئي يا نقصان اسين پڙتل ناهيون!“

عام طرح هرڪو ماڻهو بنيادي طرح پنهنجي فائدي لاءِ ڪم ڪري ٿو. پر ڪي جيري ڪارڻ ٻڪري کهن ٿا، ڪي نه. چرش ۽ گانجو وڪڻندڙ، سمگل ڪندڙ، ڪوڙيون دوائون وڪڻندڙ، ٻار اغوا ڪندڙ، بليڪ مارڪيٽر، ذخيره اندوز، رشوت خور ڪامورا ۽ ظالم حڪمران طبقا، ملاوٽ ڪندڙ، سڀ ائين سوچين ٿا ته ”اسان جو ڪم پنهنجي فائدي سان. ان مان ٻين جو نفعو ٿئي يا نقصان، اسان جو واسطو ڪونهي.“ ادب جي ميدان ۾ به ڪن ماڻهن جي سوچ اها آهي. ادب جي ميدان ۾ عوام جي مفادن ڏانهن لاتعلقيءَ ۽ لاپرواهيءَ جو، جنس پرستيءَ، مارا ماريءَ دهشت انگيزيءَ، خودپرستيءَ، لالچ، عوام دشمنيءَ، مايوسيءَ ۽ بزدليءَ جو سڌو يا اڻ سڌو پرچار ڪندڙ اديبن يا فنڪارن لاءِ به عوام جو رويو اهو ئي رهڻ گهرجي جهڙو ٻار اغوا ڪندڙن، بليڪ مارڪيٽرن، ذخيره اندوزن وغيره لاءِ. اهي سڀ

SOORIH SINDHI ADAB

عوام جا مجرم آهن. جن کي عوام جي ڀلي جو خيال ڪونهي، جيڪي عوام جي مفادن بابت لاتعلق ۽ لاپرواهه بڻجي ٿا وڃن، تن سان عوام جو سلوڪ به اهڙو ئي هئڻ گهرجي.

هي لاتعلق هرگز ڪونهن!

پر هي عوام ڏانهن لاتعلق ناهن. فقط اهڙو ڍونگ رچائين ٿا. هنن جو عوام جي مفادن ۽ نفعن ۽ نقصانن سان گهرو واسطو آهي. عوام جي دشمنن جو ڇاڙتو ادب پنهنجي شڪار يعني عوام تي هردم ڪرڙي نظر رکيو ويٺو آهي. سندس ڊيوٽي ئي اها آهي ته عوام کي ڪيئن وڌ ۾ وڌ نقصان رسائي، پنهنجي آقائن يعني عوام دشمن حاڪم طبقن وٽ سرخرو ٿئي.

نام نهاد ”نئون“ ادب قسمين قسمين رنگن ۽ روپن ۾ ۽ طرحين طرحين نموني سان پنهنجي آقائن جي خدمت ۽ دنيا جي عوام سان دشمني پيو ڪري.

عوام جي حمايت ۽ عوام دشمنن جي مخالفت ڪندڙ ادب خلاف خونخوار جنگ

عوام جي خدمت ڪندڙ ادب عوام جي دشمنن خلاف سڄي دنيا جي ڪروڙين ڦريل ماريل انقلابي ماڻهن جي ذهنن ۾ چوٽڪاري ۽ آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ جا،

جدوجهد ۽ وڌڻ جي پختن ارادن، سورهيائيءَ ۽ قربانيءَ جي حوصلن جا بم بارود ڀيو رکي. هي ”نئون“ ادب بوڙ ڪريو انهن بمن جا فيوز اڏايو ڇڏي. هي ماڻهن کي جنس پرستيءَ، مايوسيءَ، بزدليءَ، خود لذتيءَ، خودقياسيءَ ۽ خودپرستيءَ جا چريا ڏاتورا پيارڻو، ڪين مت مان ڪيڍو، سڌن ڏيان مٿين ڳالهين تان هٽايو ڇڏي.

اصل مسئلن تان ڌيان هٽائڻ

پيڙهي وچوٽي، انسان جا ذاتي مونجهارا، جنسي مسئلا وغيره انساني مسئلا آهن. پر اهي بنيادي مسئلن جي پيداوار آهن، خود بنيادي ڪان بنيادي مسئلا ناهن. بنيادي کان بنيادي مسئلا هڪ ڦورو ۽ ظالم سماجي نظام ۾ عوام جي ڦرلٽ ۽ غلاميءَ جا پيدا ڪيل مسئلا آهن. جي سماجي نظام ٿو بدلجي. ۽ اهي مسئلا حل ٿا ٿين، ته پيڙهي وچوٽي ماڻهن کي ڦان ڪانه ڪري ڇڏيندي.

ماڻهو سجاڳ، متحد، منظم ۽ سرگرم هوندا ته فرد جي اڪيلائپ ۽ وائڙپ جو علاج به ٿي پوندو ته جنسي منافقيءَ ۽ مڪاريءَ جو به. اصل بيماري ٿي بي آهي. مٿي جو سور نه. اهو ته ان جو اثر آهي. هي اصل مرضن کي جيئن جو تيئن قائم رکڻ لاءِ، انهن جي ڳالهه به نٿا ڪرڻ ڏين. رڳو مٿي جي سور تي اوچنگارون

پيا ڏين، ۽ انسپرو جو علاج پيا ڏسين. اهڙيءَ ريت تيلڀءَ مان ٽنب بڻائي، هٿراڌن مسئلن ۽ اصل مسئلن مان پيدا ٿيل ٻئي ٽئي درجي جي مسئلن بابت ڦشري مچائي، هو اصل مسئلن تان عوام جو ڌيان هٽائي، انهن جي حل جي راهه روڪي، عوام دشمنن جي خدمت ڪن ٿا.

جعفر واريون ڪوڙيون ڏاڍون

متان ڪي ماڻهو، سچن پچن مظلوم ماڻهن جي سچيءَ پچيءَ اجتماعي ۽ تاريخي مظلوميت بابت سچيون ڏاڍون ڪري، عوام ڪي سجاڳ نه ڪري وجهن، ان ڪري ڪوڙي جعفر واريون ڪوڙيون ڏاڍون ڪري، ادب ۾ ”ڏاڍن ڪوڪ“ جي تصور ڪي اهڙو بور ڪندڙ، گندو ۽ بدنام ڪريو ڇڏين، جو ماڻهو ان ڪان ائين ٿا ونءُ وڃن جيئن ڪانءُ پڇي ڪمان ڪان!

مبسٽپائيءَ سان فتني انگيزي

زواليت، مايوسي ۽ موت جا پرچارڪ جديدي اديب ڏسڻ ۾ ڏاڍا بيضرر قسم جا چرڙيا ۽ ٻتال قسم جا ماڻهو نظر اچن ٿا. پر اهو رڳو سندن ظاهري ڏيک ۽ ڍونگ آهي. ان ٻتالپڻي جي ٻهروپ هيٺ هو وڏي سازش لڪايو ويٺا آهن. پاڻ تي ڪک به نه سهڻ وارا! وقت تي چانهه نه ملي ته هڪدم سٽ ڏيئي، قلم ڪڻي، ڪامائن، اڌ دمن ۽ سوالن جي نشانين جي اڌ اکريءَ

۾ واويلا مچائي ڏيندا! ڇي ”پيڙهي وڇوٽيءَ ماري ڇڏيو! پچان پيو! پُران پيو! بس ويس!“ جي ڪو منجهائڻ ٻڌر ٿي، ٻئي ڏينهن ڪانئن پڇي پنهنجي جان بچائي، ته هڪدم ”اڪيلائيءَ جي صليب“ مٿي ٿي ڪجي وينئي ۽ ”ٻاٻرن ڪنڊن تي سفر“ شروع ٿي ويندو! مطلب ته شل نه مٿي ۾ سور پوين! پوندو قلم جي نِڪ ۾ هٿ ۽ اوچنگار جو نڪاءُ شروع ٿي ويندو.

پر شل نه ڪا خبر پوين ته ڪنهن اديب يا فنڪار، ڪروڙين محروم ۽ مظلوم ماروئڙن جي ڏکن سورن، مقصدن ۾ آدرشن ۽ جدوجهدن ۾ سوين ڪي پنهنجي جيءَ ۾ محسوس ڪري، انهن کي سمجهي ۽ پروڙي، انهن جي روشنيءَ ۾ ڪا ادبي ۽ فني تخليق ڪئي آهي! اک ڇنڀ ۾ هي ظاهري اثانَ چريا، جهڪي ڏسڻ ۾ رڳو پنهنجي جتوڙَ ۾ پورا آهن ۽ ڪنهن جي ٻه نه هنئيءَ ۾ آهن نه ڪنئيءَ ۾، سي اکيون ڦوٽاري، رانپاڙ ۽ ڇچراٽ ڪري آيا ٿي ويندا! ڇي ”ادب ۾ سياست، هان؟ سئين سڌي نعري بازي! فن جي توهين! نڪرو اسان جي ادبي گهر مان ٻاهر!“ واڪا ڪندا ۽ دِدِ پٽ مچائيندا سڄي ملڪ ۾ ٻڪڙجي پوندا ته ”وٺون! نه ڇڏيون، هي اٿوَ بي ادب، نعريباز! سياسي غنڊا.“

اهڙيءَ طرح هي هڪڙي طرف اديبن کي نعريبازيءَ جي نپي لڳڻ ۾ ادبي پٽ پوت مان ڪڍڻ جو ڏپ ڏيئي، ڪين پنهنجي ذهن ۽ ضمير مطابق ادب تخليق

ڪرڻ کان روڪي، عوام کي پنهنجي ڪم جي ادب کان محروم ڪن ٿا، ته ٻئي طرف ادبي ميدان تي پنهنجي هڪ-هٽي قائم ڪري، ماڻهن تي سچوپچو نعريباز ۽ پروپيگنڊا باز، رجعت پرست ۽ سامراج پرست ادب مڙهين ٿا.

رجعت پرست جاگيردار، سرمايه دار ۽ سامراجي ادب سان ٻٽڻ

دراصل هي ميسڻو، ترقي پسنديءَ جو نئو لڳل ادب ڏني وائٺي رجعت پرست، جاگيردار ۽ سرمايه دار ادب سان گــڏ ٻيٽڻ مچايو ويٺو آهي. ظاهر ظهور رجعت پرست ۽ کليو کلايو عوام دشمن ادب، عوام ۽ سندن ادب تي کُليا کُلايا نظرياتي ۽ سياسي وار ڪن ٿا. ان ڪري اهي عوام وٽ چاٺل سڃاتل ۽ اڳواٽ ئي خوار خراب ٿيل آهن، ۽ عوام انهن کي ڏسڻ شرط سڃاڻي، ڌڪار وچان ٺوڪاري ڇڏي ٿو. پر هي نوان ۽ روشن خياليءَ جو پوش چاڙهي گهمندڙ ادب، عوام جي وچ جي مُنئي ٿيو ويٺو آهي ۽ سندن دوست جي لباس ۾ سندن خلاف کڏون پيو کوٽي. ان ڪري هي ادب انهن ادبن کان وڌيڪ خطرناڪ عوام دشمن ادب آهي.

جن جن ملڪن ۾ عوام بنهه هيٺا آهن ۽ ٿورو طبقا مٿن بيءَ دستوري ڦرلٽ ۽ ظام سان گڏ، مٿن

اڳواڻيون آمريتون به مڙهيو ويٺا آهن، اتي ته هنن لاءِ چانڊي آهي. آمريت آئي، ڇڙ هنن جو لولو گيهه ۾ ڪري پيو! ڇو ته عوام جي گهٽگهرن اديبن ۽ فنڪارن تي سرڪار جا ڪات ڪهاڙا هوندا آهن ۽ آهي ليڪن ۾ پورا هوندا آهن، ۽ هي زهريلا ڪانڊيرا، آمريت سان هڪڙي اڻلکيل سمجهوتي موجب، انهن جي اڻلکيل اجازت سان، عوامي اديبن کي بي دخل ڪري، ادب ۽ فن جي ملڪ جا وڏا درخت بڻجي ويهي رهندا آهن، ۽ ملڪ جا مالڪ ٿي حڪم هلائيندا آهن.

باب ڇهون

طبقاتي مفادن ۽ نظرين کان بالاتر خالص ادب جو ڍونگ

چئي ’ڪُن فيڪون‘، جڏهن خلقيا روح خداءِ،
گڏ جِت گذران هو، جتڙ لڳي تنهن جاءِ،
مون توهين سين آءِ، اِهـا ساڃاءَ سپرين!
(لطيف)

زوالي چون ٿا ته اسان جو ادب خالص آهي. ان ۾ ڪا به ملاوت ڪانهي، ڪا به غير ادبي ڳالهه ڪانهي، ان ۾ نه ڪنهن طبقي جي ڳالهه آهي نه ڪنهن نظريي جي، جو ته اهي ڳالهيون ادب کي خراب ٿيون ڪن، ادب کي ادب نٿيون رهڻ ڏين ۽ پروپيگنڊا بنايو ڇڏين.

ڇا، اها ڳالهه سچي آهي؟ ڇا، واقعي خالص ادب نالي ڪا شيءِ دنيا ۾ ٿيي آهي؟ يا ٿي سگهي ٿي؟ ڇا، ڪنهن نه ڪنهن فرد، انساني گروهه، طبقي يا قوم جي فائدي يا نقصان جي سڌي يا اڻ سڌي، ڪنهن نه ڪنهن قسم جي، ڪنهن نه ڪنهن حد تائين، ترجماني يا وڪالت يا تبليغ (پروپيگنڊا) ڪرڻ کان سواءِ،

ته ڪو ادب وجود ۾ اچي سگهيو آهي يا سگهي ٿو؟

دنيا ۾ ڪوڙيون ڳالهيون سچين ڳالهين کان لک ڪروڙ دفعا گهڻيون ٿيل ۽ ڦهليل آهن. آهي لکين ڪروڙين ڪوڙيون ڳالهيون ڪن ايمان کان لکين ڪروڙين دفعا ورجائجنديون رهيون آهن ۽ روز پيون ورجائجن. سچي ڳالهه ڪا اڪ دفعو، ڪنهن ڪند پاسي کان لڪي ٿي ويئي ته ٿي ويئي، نه ته بيو ٿيو خدا جو نالو. ان ڪري ضرورت آهه زندگيءَ جي سچاين ڪي جيترو گهڻو ورجائجي سو ٿورو.

اچو ته ذهني تڪليف کان وٺون وينديڙ، علمي ۽ سائنسي ڳالهين کان پري ڪان ٿهنديڙ، پنهنجي قومي نازڪ مزاجيءَ جي گهوڙي کي، هڪ پل لاءِ لغام ڏيئي، ۽ پنهنجي ڪک جيترو بار به نه سهنديڙ ۽ لحظي ۾ بور ٿي پونديڙ دماغ کي ٿورڙي تڪليف ڏيئي، انساني زندگيءَ ۽ سماج جي ڪن بنيادي حقيقتن ۽ سچاين کي، بنهه ٿورڙن لفظن ۾، هڪ دفعو وري ورجائي وٺون.

انسان ۽ حيوان ۾ هڪ وڏو فرق اهو آهي ته انسان جون ضرورتون رڳو جسماني ناهن. دنيا ۾ انسان ٿي رهڻ لاءِ رڳو اٽو لٽو ۽ اجهو ڪافي ناهن. اهي ته کپن. پر ڪجهه ٻيو به کپي. 'او ڪو ٻيو ڦهر، جنهن سان پسجي پرينءَ کي.' سندس ذهني، جذباتي ۽ روحاني ضرورتون گڏي پوريون ڪري ڪونه سگهيون. انهن ضرورتن جي پورت کان سواءِ انسان ۽ حيوان ۾ ڪهڙو فرق؟

پر ماڻهوءَ جي جياپي لاءِ مرڳو هڪڙي حيوان جي جياپي جيترو به بندوبست به نه هوندو، ته اهو انسان ڇا مان ٿيندو؟

ڇمندي ڇام ڪير به ڪونهي. ننڍڙي ٻار کي پهلوان مرد ليکي نٿو سگهجي. ٻار، ٻار آهي، پهلوان مرد ٻي ڳالهه آهي. پر جيڪو ماءُ پيٽان ڇاول انساني ٻچڙو، ٻار جي درجي کي ئي رسي نه سگهندو ۽ اڳ ۾ ئي ختم ٿي ويندو، سو اڳتي وڏي پهلوان مڙس ڇا ٿي سگهندو؟ الف-ب ياد ڪرڻ ۽ ڪوڙا پڪا ڪرڻ سان ماڻهو پي-ايچ-ڊي، ڊاڪٽر ۽ علم جو اڪابر ٿي ڪونه پوندو. پر الف-ب ياد ڪرڻ ۽ ڪوڙا پڪا ڪرڻ ٻنان به ڪو ماڻهو علم جو ڊاڪٽر ۽ اڪابر ڪونه ٿي سگهندو. انسان جيسين ٻيو ڪجهه ٿئي، جيسين شاعر، مدبر، پهلوان، انجنيئر، عاشق، واپاري يا ولي الله جو بڻجي، تنهن کان اڳ سندس پيٽ ۾ ڪجهه ٽڪر مانيءَ جو پوندو رهڻ ضروري آهي. سيءَ واءَ کان بچاءَ لاءِ بدن تي ڪپڙي جي ليڙ ۽ سسيءَ مٿان ڍنگر تارو هجڻ به لازم آهي. ڇو ته بکون، سرديون ۽ لُڪون ندوريون آهن ۽ ڪنهن جي اڳتي هلي عالم يا انجنيئر وغيره ٿيڻ جي صلاحيت جو ڪو لحاظ نٿيون ڪن.

ٿورو ياد ڪريون ته ننڍڙي هوندي ڪيترا نه بيحد هوشيار، ذهين ۽ محنتي ٻار پاڻ سان گڏ پڙهندا هئا!

انهن ۾ ڪيترا ڪهڙا نه موتيءَ جا داڻا هئا ۽ اهي ڇا ڇا نه بڻجي ٿي سگهيا! پر مرض يا ته ٻڪن ۽ بيمارين هٿان فنا ڪري ڇڏيا يا اڻ هوند وگهي مال چاريندي، ڪوڙيون هڻندي يا چوريون ڪندي ۽ پوليس جون مارون کائيندي، ڇڙ جيڏي ڏي ختم ٿي ويا!

حسرت ان غنچوں پہ ہے جو بن کھلے مرجھا گئے!

(افسوس گلن جي انهن مکڙين تي آهي، جيڪي ٽڙڻ بنان ئي ڪومائجي ويون.)

سب کہاں کچھ لالہ و گل میں نمایاں ہوگئیں!
خاک میں کیا صورتیں ہونگی کہ پنہاں ہوگئیں!

(خاڪ ۾ الائي ڪهڙيون سدا ملوڪ صورتون لڪل هونديون! سڀ جون سڀ ڪٿي پڌريون ٿيون! منجهائن مس ڪي ٿوريون گلن جي روپ ۾ ظاهر ٿيون آهن.)

”غالب“ اها ڳالهه اجائي ڪانه ڪئي آهي. زمين توڙي سماج جي خاڪ ۾ الائي ڪهڙا ڪهڙا گل سمايل آهن، جن کي ظاهر ٿي ٽڙڻ نصيب ٿي نه ٿيو. ڌرتيءَ جي ڏين رکو اهي ڳاڙهن ڳٽيا لال ته ڪين ڄڻيا، جن مان ڪي ارسطو ۽ سقراط، ارشميدس ۽ هرڪليٽس، ابن رُشد ۽ بوعلي سينا، ڪاليداس، شيڪسپيئر، رومي، لطيف، گئليلو ۽ برونو، نيوٽن ۽ اينسٽائين، سهڻيءَ، سسئيءَ، مارئيءَ ۽ جون آف آرڪ، دودو ۽ دريا خان

۽ ٻيا اهڙا ڳچ، ۾ ڳهه ڪري ٻاڏڻ جهڙا ماڻهو بڻيا! انهن ڪڪن ۾ ڪئين اهڙا ڪن جا مٿ، مور مڙس، اڪل هئا، جيڪي اتي لٿي ۽ اڄهي جي اڻهوند جي ٻارن سرجندي ٿي ساڙي ڇڏيا.

ڳالهه جو اڪر ٿورو ته:

انسان ڪي سڀ ڪان ڀهرين گذر ڪڻي، ڀوه ٿي هو جيئرو رهي سگهندو. مذهب، فلسفي ۽ سائنس بابت سوچي سگهندو، ادب ۽ فن تخليق ڪري سگهندو ۽ ڳجهارتون ۽ ڏور ڏيئي سگهندو، ميلاپ جا گيت ۽ وڇوڙي جون وايون ڳائي سگهندو. ڪو ڳراهه ڀور پيٽ ۾ هوندن، تڏهن ٿي موملون ۽ مينڌرا، ڪاڪ ڪنڌين تي، هڪٻئي کي ماڻي سگهندا.

اياز بلڪل سچ چيو آهي:

”ڏَوَ بنان ڊولا، ڪانهي ساڃهه سونهن جي!“

بدقسمتيءَ سان دنيا ۾ جيترا گهرجن اوترا گذر جا وسيلا ڪونهن. ڏهنڪري هزارين سالن کان وٺي گذران جي گهٽڻ ۾ گهٽڻ وسيلن تي قبضو ڪرڻ لاءِ اٿ لڳندي اچي. ”ڏاڍو سو ڳابو“ واريءَ ان ويڙهه ۾ هرهنڌ ۽ هر دور ۾ ٿورا بدمعاش ۽ غندا ماڻهو پنهنجي ڀتيءَ کان تمام گهڻا وڏيڪ گذر جا وسيلا (چراگاهه، زمينون، ڪارخانا، وغيره) قبائي ويهي رهندا آيا آهن. جنهن جو

پيڙهه تي قبضو سو عمارت جو مالڪ، جنهن جو ڌڙ تي قبضو سو ڌارين، پنن ۽ ميون سوڌو سڄي وڻ جو ڌڻي!

گذران جي وسيلن تي قابض ٿيڻ کان پوءِ اهي ڦورو ۽ ظالم ٽولا هر ٻي شيءِ، سياست، قانون، انصاف، علم، مذهب، فن، تعليم، فلسفي توڙي نظريي تي قابض ٿي ويندا رهيا آهن ۽ انهن کي هٿرادو بنائي، بگاڙي ۽ خراب ڪري پنهنجي ڦورو ۽ ظالم مطلبن لاءِ ناجائز طرح استعمال ڪندا رهيا آهن. هڪڙي پاسي انهن شين جي مدد سان ته ٻئي پاسي اگهاڙي جبر ۽ ڏنڊي جي زور تي، اهي ماڻهو ماڻهن جي وسيلن کان محروم بڻايل اڪثريت کي، ڍورن وانگر وهائي، سندن ڪمائيءَ مان مال ۽ دولتون گڏ ڪري، عيش ۽ بادشاهيون ڪندا رهيا آهن.

اهڙيءَ طرح هزارين سال اڳ انساني تاريخ جي هڪڙي ڏاڪي تي، انسان اهڙن مخالف وڏن ٽولن ۾ ورهائجي ويا، جن مان هڪڙا پيٽ ٽڪر تي پورهيا ڪري، دولتون ۽ ملڪيتون ٺاهيندا رهيا آهن، ۽ ٻيا انهن دولتن ۽ ملڪيتن تي ناجائز قبضا ڪري، ملڪ جا مالڪ بڻجي، عيش ڪندا رهيا آهن. انهن ٽولن کي سماجي علم جي ٻوليءَ ۾ 'طبقا' سڏجي ٿو. غلام ۽ غلامدار طبقا، هاري ۽ زميندار طبقا، مزدور ۽ سرمايه دار طبقا انساني تاريخ جا ڇهه وڏي ۾ وڏا طبقا ٿيا آهن.

انهن مخالف طبقن جا ٽورا مفاد پاڻ ۾ ڳنڍيل ۽ ڳتيل هڪٻئي جي سخت خلاف ۽ ابتڙ پئي رهيا آهن. هڪڙي جو فائدو ٻئي جي نقصان بنان ٿي نٿو سگهي. هڪڙي جي نقصان جو لازمي طرح ٻئي کي فائدو ٿو رسي. مخالف طبقن جي مخالف نفعن نقصانن کي ’طبقاتي مفاد‘ چئجي ٿو. ابتڙ طبقاتي مفادن جي ويڙهه کي ’طبقاتي ويڙهه‘ سڏجي ٿو. انساني تاريخ جي ذري پرزي ڇنڊڇاڻ ڪري ڏسبو ته پس پيش انساني تاريخ جو نچوڙ (تفصيل نه) اها طبقاتي ويڙهه آهي. انساني تاريخ جي هر شيءِ — سماج، تاريخ، مذهب، قانون، سياست، ادب، فن وغيره — تي ابتڙ طبقاتي مفادن ۽ سندن ويڙهه جا اثر ڏسي سگهجن ٿا، بشرطيڪ ماڻهو سماجي علم ۽ سائنس جي خوردبين ۽ دوربين سان انهن کي تپاسي.

خاص حالتون هر ڳالهه ۾ آهن. ان ڪري جڏهن به ڪا عام ڳالهه ڪبي تڏهن اها ڳالهه هروقت ذهن ۾ رکبي ته خاص حالتن ۾ اوس ان عام ڳالهه جي ابتڙ به ٿيڻو آهي. خاص حالتن جي ڳالهه کي ذهن ۾ ڀاسيرو رکي، غور ڪبو ته معلوم ٿيندو ته انساني سماج جي تاريخ ۾ بنيادي اهميت ماڻهن جي گذرسفر جي ابتڙ مفادن يعني ابتڙ اقتصادي مفادن کي حاصل آهي. مفادن کي جيڪڏهن ڪنهن جاءِ سان ڀيٽ ڏجي ته پوءِ چئبو ته گذرسفر جا مفاد ان جاءِ جي پيڙهه آهن ۽ ٻيا مفاد انهن جي مٿين اڏاوت ۽ رنگ روغن.

پرائي دل پرديس

اسين سنڌيءَ ۾ چوندا آهيون ”پرائي دل پرديس آهي.“ حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته پرائي ڇا، پنهنجي دل به پرديس آهي. اسان مان ڪنهن کي خبر آهي ته خود اسان جي دل ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ”سلڻ نه جهڙيون، ڪرڻ نه جهڙيون“ ڳالهيون ذهن جي ڪنڊن پاسن ۽ تهخانن ۾ لڪيون، دٻيون ۽ دفن ٿيون پيون آهن ۽ اهي ڪيڏيءَ مهل، اوچتو، سٽ ڏيئي، پنهنجا ڪفن ڦاڙي، ٻاهر اچي، ڪهڙيون قيامتون برپا ڪنديون! سلطان باهوءَ سچ چيو آهي ته ”دل درياه سمندرون ڊونگهي، ڪون دلان ديان جاڻي؟“ (دلين جا درياهه سمنڊن کان به اونها آهن، انهن جا راز ڪير ٿو ڄاڻي سگهي؟)

ان حقيقت جي باوجود، ٿلهي ليکي ۽ عام طرح بنيادي حقيقت اها آهي ته ماڻهوءَ جا خيال ۽ سوچون بنيادي طرح مادي دنيا ۽ مادي زندگيءَ جو عڪس هوندا آهن. ماڻهو جهڙي نموني جيئي ٿو، اهڙي نموني جا خيال ۽ سوچون ڌاري ٿو.

مهاڻو اڪثر مڇين ۽ ٻيڙن بابت سوچيندو. سيٺ اڪثر بازار جي اگهن بابت. ڀاڳين کي چورن ۽ پوليس تي ٻاهيون هونديون. ۽ پوليس کي چورن، وڪيلن ۽ ڪورٽن تي. ساڳيءَ طرح گڏيل مفادن ۾ به ماڻهو انهن گڏيل مفادن کي بنيادي اهميت ڏئي ٿو، جيڪي سنڌس

گذر سفر ۽ اقتصادي مفادن بابت آهن. گڏيل سوچون به اهي اهم آهن جيڪي گذر سفر بابت آهن. جن ماڻهن جا گذر سفر جا وسيلا گهٽيون ڳالهيون ۾ هڪجهڙا آهن، تن جون بنيادي سوچون به ساڳيون — جي رپئي جا سورهن آنا نه ته به ڏهه ٻارهن آنا ته بلاشڪ ساڳيون هونديون. زميندار لاڙ جو هجي يا اتر جو، سنڌ جو هجي يا پنجاب جو، ايران جو هجي يا ملايا ۽ اسپين جو، ايشيا جو هجي يا لاطيني امريڪا جو، ڪارو هجي يا گورو يا پيلو، سندس سوچ پاڻي، ٻج، ڀاڻ، جيت مار دوائن، فصل جي اگهن ۽ هارين جي ”سستين ۽ ڪاهلين“ بابت هوندي. سڄيءَ دنيا جي هارين جي سوچ به موسم، زميندارن جي زيادتين، فصل نه ٿيڻ، گذر ۾ تنگيءَ بابت ساڳي هوندي. سيڪات جي پوليس واري جي سوچ پنهنجي ڳوٺ جي پوليس جي سپاهيءَ جهڙي نه پر ڪوريا يا يونان جي ڪنهن ڳوٺاڻي ٿاڻي جي سپاهيءَ سان وڌيڪ ملندي. سڀني جي سوچ اهائي هوندي ته ”ٻاهرين ۽ ٻين ماڻهن جو دماغ خراب آهي. انهن کي ٺيڪ ڪرڻ گهرجي!“ ساڳيءَ طرح سکر، ڪوٽ ادو، منٽي پور (ڀارت)، ڪوالا لامپور، پاناما ۽ اسپين جي چورن جا خيال ۽ سوچون به هڪٻئي سان ايترو ملندڙ جلندڙ هونديون، جو سڳن ڀائرن جون به اهڙيون نه هونديون — حالانڪ آنهن کي هڪٻئي جي وجود جو به پتو نه هوندو! سندن رنگ، نسل، مذهب سڀ هڪٻئي جي ابتڙ هوندا.

مطلب ڳالهه جو تت جن ماڻهن جا گذر سفر جا وسيلا ۽ طريقا عام طرح ۽ لڳ ڀڳ هڪجهڙا آهن ۽ سماج جي اقتصادي نظام ۾ سندن پوزيشن هڪجهڙي آهي، يعني هو ساڳئي سماجي طبقي جا ماڻهو آهن، تن جون سماج بابت سوچون بنيادي طرح ۽ لڳ ڀڳ هڪجهڙيون ٿين ٿيون، چاهي هو ڪهڙن به ڌار ڌار علائقن، ملڪن يا زمانن ۾ رهندا هجن ۽ سندن قبيلو، قوم، رنگ، نسل، ٻولي، ثقافت ۽ مذهب ڪهڙا به مختلف بلڪ مخالف ڇو نه هجن. هو اڪثر هڪ خاص قسم جي گذر سفر ڪندڙ انساني گروهن ۽ سندن سماجي سوچن جا مخالف هوندا آهن، چاهي اهي سندن هم وطن، هم مذهب، هم زبان ڇو نه هجن.

روءِ زمين جا مزدور ۽ سرمايہ دار هڪٻئي جا آقي ويري آهن، چاهي پاڻ ۾ هم وطن، هم مذهب ۽ هم زبان ڇو نه هجن. روءِ زمين جا زميندار، مذهبن، ٻولين ۽ تهذيبن جي اختلافن ۽ تضادن جي باوجود هارين خلاف ساڳي ٻوليءَ ٻولين ٿا. ”چي سست!، ڪمچور!، اٿي تي ڇٽي!“ اِها ساڳيءَ ٻوليءَ، ڪانئن سندن ساڳيا طبقاتي مفاد ٻولائين ٿا.

ماڻهو پنهنجن دشمنن يعني حاڪم طبقن جي طبقاتي سوچ کان به متاثر ٿين ٿا

عربيءَ ۾ چوندا آهن ”الناس علي دين ملوڪهم“ (ماڻهو پنهنجي بادشاهن جي دين تي هلندا آهن.) صدين

ڪان ڦورو ۽ ظالم حاڪم طبقا، فريب توڙي زبردستيءَ سان، ڪڏهن دين ڌرم جي آڙ ۾، ڪڏهن علم ۽ ڏاهپ جي نالي ۾، ڪڏهن قدرتي قانون جي نالي ۾، سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح، پنهنجا طبقاتي خيال، سوچون ۽ نظريا عوام تي مڙهيندا رهن ٿا. ان ڪري عوام جي سوچ جو هڪ وڏو حصو دشمن طبقن جي طبقاتي سوچ پٽاندر هوندو آهي. اها سوچ مٿن زباني توڙي لکت ۾، گهرن، ڪچهرين، اسڪولن، عبادت گاهن، ثقافتي گڏجاڻين، ڪتابن، اخبارن، رسالن، فلمن، ٽي وين وغيره ذريعي مڙهي ويندي آهي.

هونئن به طبقن جي وچ ۾ ڪا به چين جي شاهي ديوار ٺهيل ڪانهي جنهن ۾ هڪڙا هروقت هڪڙي پاسي هجن ۽ ٻيا سدائين ديوار جي ٻئي پاسي. مختلف طبقن جا ماڻهو ڏينهن ۾ هزار دفعا هڪٻئي سان ملن ٿا يا ٻيءَ ڪنهن طرح هڪٻئي جي طبقاتي سوچ جي سڌيءَ طرح يا اڻ سڌيءَ طرح اثر هيٺ اچن ٿا. ان ڪري هڪڙي طبقي جي ماڻهوءَ جي ذهن ۾ رڳو سندس طبقي جا خيال نه پر ڪيترن ٻين طبقن، خاص ڪري حاڪم طبقن جي طبقاتي نفعي نقصان، وارا خيال به اڪثر گهر ڪري ويٺا هوندا آهن. اهڙيءَ ريت هڪڙي ماڻهوءَ جي ذهن ۾ غالباً خيال گهڻو ڪري سندس چاڻ ۽ سمجهه آهر سندس ئي (حقيقي يا فرضي) طبقاتي نفعي نقصان مطابق هوندا آهن، پر انهن

سان گڏ ٻاڪ انهن سان مڪمل طرح گڏ وچڙ تيل حالت ۾، ٻين طبقن، خاص ڪري ٻين حاڪم طبقن، ڪان ٻرابل انهن طبقن جي نفعي نقصان وارا خيال، ٻه لاشعوري طرح موجود هوندا آهن. اهي گڏ وچڙ خيال ڪڏهن ڪيس ڪهڙي طبقاتي سوچ جي گس ڏانهن وٺي ويندا آهن ته ڪڏهن ڪهڙي. انهيءَ ڳالهه ڪان اديب ۽ فنڪار ٻه آجا ناهن. سندن سوچ ٻه ائين گڏ وچڙ هوندي آهي. ان ڪري شعوري يا لاشعوري طرح اڪثر هر تخليق ۾ مختلف طبقن ۽ گروهن جي گڏيل ۽ ابتڙ طبقاتي مفادن جي گڏ وچڙ ادبي ۽ فني ترجماني ۽ عڪاسي ڪيل هوندي آهي.

دنيا جي ثقافت مجموعي طرح ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ترجماني ڪري ٿي

دنيا جي ثقافت ان ڪري بنيادي طرح ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ترجمان ثقافت آهي. ان ۾ فقط ڪجهه جزا دنيا جي پورهيت جي گهڻائيءَ جي زندگين ۽ مفادن جي ترجماني ڪن ٿا.

ادب ۽ فن ثقافت جو حصو آهن. ان ڪري دنيا ۾ جيڪو ڪل سٺو يا برو لکيو ويو آهي، اهو مجموعي طرح ڦورو ۽ ظالم طبقن جو ترجمان پئي رهيو آهي. ان جا فقط ڪجهه جزا، ڪجهه تخليقون، جزوي يا مجموعي طور عوام جي ترجماني ڪندڙ آهن. انهن کي

۽ ٻوريءَ طرح چنڊي ڇاڻي ڏسڻو آهي ته اهي ڪيتريءَ حد تائين عوام جون ترجمان آهن، ڪيتريءَ حد تائين نه.

طبقاتي ۽ ٻين مفادن ۽ نظرين کان بالاتر ۽ خالص ادب دنيا ۾ ڪڏهن به پيدا ڪونه ٿيو آهي

دنيا ۾ اڄ تائين اهڙو هڪڙو اکر به نه ڳالهايو ويو آهي نه لکيو ويو آهي، جيڪو ذاتي، طبقاتي ۽ ٻين سماجي مفادن ۽ نظرين کان خالي يا بالاتر هجي. ڇا لطيف جي ڪلام جي هڪ وڏي حصي جي سٽ سٽ، اکر اکر، حڪمران طبقن جي ظلم ۽ زبردستيءَ، سندن قدرن ۽ پسندن ۽ نظرين جي خلاف ۽ عوام جي فائدي ۾ ڪونهن؟ ڇا خود سندس مذهبي تشريح به، مجموعي طور، ڦورو ۽ ظالم طبقن واريءَ مذهبي تشريح جي ابتڙ ڪانهي؟ الف ليلي سڄو عورتن، غلامن، نوڪرن ۽ پورهيتن طبقن خلاف پروپيگنڊا سان سٿيو ڪونه پيو آهي؟ عام طرح ڪلاسيڪي ادب ۾ حسن، وفاداري، بهادري، شان، سخاوت، مهرباني وغيره گڻن کي جنهن نموني پيش ڪيو ويو آهي، سو سراسر حاڪم طبقن جي رائج تصورن، نظرين ۽ مفادن وٽان ۽ باشعور عوام جي صحيح عالمي تصورن، نظرين ۽ مفادن جي خلاف ناهي ته ٻيو ڇا آهي؟ جيڪو مسئلو ڪم-چور، ڦورو ۽ ظالم حاڪمن طرفان، ري گناهه ڦرلٽ ۽ تباهيءَ ۾ شامل ٿئي ۽ ٻيءَ ڌر جا گهڻي ۾ گهڻا ماڻهو ري گناهه

قتل ڪري، سو ٿيو بهادر، چاهي اُنهن هن جو ڪک به نه بگاڙيو هجي! چاهي هو پنهنجن گهرن ۾ پنهنجن ڪکن، لڄن ۽ نياڻين جو بچاءُ پيا ڪندا هجن! جيڪا مفتخور رن ڪنڪ ڇڻي به نه ڪري، ماڙين ۽ محلن ۾، سڄو ڏينهن غريب پورهيتن کان ويٺي پاڻ مهٽائي ۽ ويلي تي سئو گهرن جي گذران جي رقم جيترا ڪاڌا ۽ ميوا هضم ڪري ۽ سڄو ڏينهن حڪم هلائي، پاڻ جيڏين جون زندگيون زهر ڪري، سا ٿي محبت ۽ پوڄا جي لائق! ڇا، حقيقي انساني سونهن ۽ دلڪشي رڳو عضون جي ماپ، اڇڙي ڳاڙهڙي رنگ، چمڙيءَ، نازنخري ۽ چند ڦوڪ ۾ آهي؟ دنيا جو ڪلاسيڪي ادب گهڻي ڀاڱي رڳو مفتخور ۽ ظالم طبقن جي اهڙين مفتخور عورتن جي شان ۾ قصيدا ٿو پڙهي، جيڪي حقيقي سونهن سان ٿمثار، عوام جي ٻڪين نياڻين جي جتيءَ جي به برابر ڪونه هيون! انهن کي هڪڙو ڏينهن به عوام جي ڌين جهڙي سخت ۽ ڪٺور زندگي گذارڻي پوي ها ته پوٽ سڪي پادر ٿي پٽونن ها! لک غنڊا گڏ ڪري انهن جي زور تي، ماڻهن جا گهر ڦُري ٻهاري، بيحيائيءَ سان اُٺنڊ ٻڌي، شهر مان لنگهڻ ۽ پاڻ پڏارائڻ، اهو ٿي پيو شان! ڪروڙن اربن جا ٽپڙ مسڪين ٻڪين جي وات تان ڪسي، انهن مان ڪجهه ٽڪر خوشامندي ٽٽوئن يا ڀاڙت قاتلن کي ڏيڻ، سا ٿي سخاوت! راڄن کي ڄلائي، ساڙي ٻاري، خاڪ ڪري،

پوءِ منجهائن ٻن چئن کي ڪتي واري زندگي گهارڻ جي موڪل ڏين، سا ٿي مهرباني، عنايات، خسروانہ، نوازشات سڪندرانہ!

اهي سڀ ڳالهيون ڪورو ۽ ظالم حاڪم طبقن جي مفادن، قدرن ۽ نظرين مطابق پروپيگنڊا جون ڳالهيون ناهن؟ جنهن ادب ۾ اهي اڻ لکي فنائتي نموني سمايل آهن، سو بدترين معنيٰ ۾ نظرياتي، طبقاتي ۽ پروپيگنڊائي ادب ناهي؟

دنيا جي پراڻي ٿوري اچوڪي ادب ۾ هڪڙي سٽ تہ ڪو ڏيکاري جنهن ۾، ٿوري ڪٿي سٿن پردن ۾ ويڙهيل، پر ڪنهن نہ ڪنهن فرد، گروهہ يا طبقي جي مفادن ۽ قدرن جي تبليغ نہ ڪئي ويئي هجي! ڏسڻ واريون اکيون هجن تہ ڏسي سگهبو تہ سامراجي دنيا جا سائنسي ۽ خلائي افسانا ۽ خود ٻاراڻو ادب بہ عوام دشمن پروپيگنڊا جي جيوڙن سان ڀريا پيا آهن! چوٽين، ٻهاڪن، نقلن، ٽوٽڪن تي ويچار ڪريو تہ گهڻا غريب عوام جي ساراهہ ۾ آهن، گهڻا مٿن ٽوڪ ۽ چٿر جا!

چرچي ڀوڳ، مزاح ۽ طنز واري ادب کي ٻيهر غور سان پڙهو ۽ ڏسو تہ انهن جو نشانو اڪثر ڪهڙي طبقي جا ماڻهو آهن ۽ سندي يا اڻ سڌي ساراهہ ڪهڙي طبقي جي ٿيل آهي؟

هندستان پاڪستان جي شفيق الرحمان جهڙن مزاح نگارن جون مزاحيه لکڻيون ان خيال سان وري پڙهي ڏسو. جڳ مشهور انگريزي مزاح نگار پي- جي- ووڊ هائوس جي لکڻين ۾ لکل لارڊن پاران معذرت پڙهو. سندن اڻ سڌي تعريف پڙهو. انگلنڊ جي ڀيانڪ ظالم ۽ مجرم جاگيردار نظام کي ڏنل سونو پاڻي ڏسو. اهڙي هر تخليق سڌي يا اڻ سڌي، نفيس ۽ نازڪ، بخملي ۽ اطلسي، فني پوشن ۾ ويڙهيل طبقاتي پروپيگنڊا نظر ايندي.

طبقاتي مفادن کي سمجهڻ پيچيدو ۽ ڏکيو ڪم آهي

سماجي لاڳاپا، تضاد ۽ مفاد ڪيئن قسمن جا، گهڻ- طرفا ۽ نهايت پيچيدا ٿين ٿا، ڪي مادّي آهن ته ڪي روحاني ته ڪي سڌا آهن ته ڪي اڻ سڌا. ڪي ويجها ۽ فوري آهن ته ڪي تمام ڏورانهان ۽ گهڻيءَ دير سان اثر ڏيکاريندڙ. وڏي ڳالهه ته هڪڙا عالمي تاريخي حساب سان نسبتاً دائمي ۽ بنيادي ٿين ٿا، ته ڪي ان حساب سان عارضي ۽ ثانوي نوعيت جا.

انساني سماج جي هڪڙي بنيادي عالمي تاريخي حقيقت اها پئي رهي آهي ۽ اڄ تائين قائم آهي ته مفت خور، ڦورو ۽ ظالم طبقا پنهنجي بنيادي ۽ دائمي طبقاتي لاڳاپن، تضادن ۽ مفادن کي نسبتاً چڱيءَ طرح سمجهي، پروڙي، ڪين بنيادي اهميت ۽ اوليت ڏيندا

رهيا آهن. هو پنهنجي جڳ جهان جي طبقاتي دوستن جا جگري دوست ۽ پنهنجي جڳ جهان جي دشمنن يعني پورهيت عوام جا جاني دشمن پئي رهيا آهن.

هو پنهنجي طبقي جي ماڻهن سان پنهنجي سنگين ترين اختلافن ۽ تضادن کي، هر قسم جي ڪتن واريءَ ويڙهه کان پوءِ به جلد از جلد حل ڪندا يا گهٽائيندا ۽ حد ۽ ضابطي اندر رکندا رهيا آهن. ٻئي طرف هو عوام جي اندر جيڪي ننڍا وڏا حل ٿيڻ جوڳا اختلاف ۽ تضاد آهن، انهن کي وڏيءَ سازش، منصوبه بندي ۽ چاڪوڙ سان وڌائي وڻ ڪندا ۽ ڦرڙيءَ مان ڦٽ بڻائي، ناقابل حل بڻائيندا رهيا آهن. هو عوام جي ذهنن ۽ ضميرن کي خاندان، پاڙي، ذات پات، راڄ، قوم، ملڪ، مذهبن، رنگ ۽ نسل جي فرق جي آڙ ۾ تعصب ۽ نفرت جي هڙ ـ ڪٽين ۽ ڪوڙاڻين هٿان ڏنگارائي، سندن نس نس ۾ هڪٻئي لاءِ زهر ڀرائي، کين هڪٻئي کان پري، ڇڙوڇڙ ۽ اڪيلو اڪيلو ڪري، صدين جون صديون، وير، دشمنيءَ ۽ ڪروڌ جي ڪال ڪوٺڙين ۾ بند ڪري، جنم قيدن جون سزائون ڪاٽارائيندا رهيا آهن.

سندن جيڪي عوام سان بنيادي، دائمي ۽ ڪڏهن به حل نه ٿيڻ جوڳا دشمنيءَ وارا تضاد آهن انهن جي سلسلي ۾ هو هڪڙي طرف عوام سان آڪي ويريءَ وارو ورتاءُ ڪري، کين پيڙهيندا ۽ چيڀاٽيندا رهيا آهن، ته

ٻئي پاسي عوام کي ڏيکاءُ اهو ڏيندا رهيا آهن ڄڻ انهن تضادن جو ڪو وجود ئي ڪونهي. ڪين اهڙي ڪا ڳالهه خيال ۾ ئي ڪانهي. عوام سندن ٻچا آهن.

عوام اندر به ڌار طبقا ۽ پرت هوندا آهن، جهڙوڪ هاري، مزدور، وچولي طبقي جو هيٺيون پرت وغيره. انهن ۾ مفادن جي بنيادي ۽ دائمي هڪجهڙاين سان گڏ دوستاڻي نموني حل ٿيڻ جوڳا جزوي ۽ ثانوي تضاد به هوندا آهن ۽ انهن تضادن جي ڪري عوام جي مختلف گروهن جون ڦورو طبقن سان خاندان، ذات، مذهب وغيره ۾ گذرسفر جي بنياد تي جزوي ۽ ثانوي هڪجهڙايون به هونديون آهن. ڦورو طبقا عوام کي هميشه اها پٽي پڙهائيندا رهندا آهن ته اسان جي توهان جي وچ ۾ طبقاتي، بنيادي ۽ دائمي تضاد ڪا شيءِ ناهن. توهان جون پاڻ ۾ مفادن جون بنيادي ۽ دائمي هڪجهڙايون به ڪا حقيقت ڪانه ٿيون رکن. اصل ڳالهيون آهن اهي جن جي ڪري اوهان جا پاڻ ۾ تضاد آهن ۽ اسان سان هڪجهڙايون آهن. هو ماڻهن کي ٻڌائيندا رهيا آهن ته "دنيا ۾ اصل رشتو خاندان، پاڙي، قبيلي، مذهب، قوم، رنگ يا نسل وغيره جو آهي. ان ڪري ساڳئي خاندان يا پاڙي يا قوم يا مذهب يا رنگ يا نسل جي ڪري پاڻ، پاڻ ۾ هڪ آهيون. اسين ان رشتي جي ڪري اوهان جا ٿيون، ٻيءَ دنيا کي ترڪ ڪريو ويٺا آهيون." حالانڪ سموري تاريخ

ڏيکاري ٿي ته هو پنهنجي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد خاطر پنهنجي خاندان، پارٽي، راڄ، مذهب، قوم، رنگ ۽ نسل جي غريب ماڻهن جا هميشه ترا ڪيندا رهيا آهن ۽ تاقيامت ڪيندا رهندا.

دنيا جي عوام لاءِ، عالمي تاريخي حساب سان، نسبتاً دائمي ۽ بنيادي رشتو، محنت، محروميءَ، مظلوميءَ، محڪوميءَ جو، انهن کان نجات حاصل ڪرڻ ۽ هڪ نئين انصاف پري دنيا اڏڻ جي ازلي ضرورت ۽ ان لاءِ جدوجهد جو رشتو ئي آهي. ٻيا رشتا، عالمي تاريخي حساب سان، پنهنجي حصي جي اهميت رکندي به پس پيش ثانوي سماجي رشتا آهن.

پر دنيا جا عوام سماج جي سٽاءَ ۽ ارتقا جي رازن کان اڻ واقف آهن. ان ڪري هو اڃان تائين گهڻي ڀاڱي پنهنجن بنيادي لاڳاپن، تضادن ۽ مفادن ۽ ٻئي درجي جي لاڳاپن وغيره جي وچ ۾، حقيقي ۽ نمائشي مفادن وغيره جي وچ ۾، اهم ۽ خسيس مفادن وغيره جي وچ ۾، فرق سمجهي نه سگهيا آهن. ان ڪري هو پنهنجي دائمي، بنيادي، حقيقي ۽ اهم سماجي مفادن کي ڇڏي، فقط ٻئي ٽئي درجي جي، عارضي، خسيس، نقلي ۽ نمائشي مفادن کي اهميت ڏيئي، انهن پويان لڳي، هڪٻئي کان ٽٽي، ڇڙوڇڙ ٿي، وڃي پنهنجي ازلي ۽ بنيادي دشمن طبقن جا شڪاري ۽ هڪٻئي جا مارا بڻجي، صدين جون صديون ڌڪ کائيندا رهيا آهن.

مثال طور جڏهن ھڪڙيون قومن، ملڪن، نسلن وغيره جا پورهيت عوام ٻين قومن، ملڪن يا نسلن جي پورهيت عوام پنھنجي بنيادي طبقاتي دوستيءَ جي رشتن ۽ لاڳاپن ۽ پنھنجي قوم، ملڪ ۽ نسل جي ڦورن ۽ ظالمن سان سندن جيڪي نسبتاً دائمي ۽ بنيادي تضاد ۽ وير آهن تن کي وساري، نظرانداز ڪري، صديون جي اڻ ڄاڻائيءَ ۽ گمراهيءَ جو شڪار ٿي، فوري فائدن جي انڌي لالچ ۾ اچي، ذات، راڄ، قبيلي، دين ڌرم، قوم، رنگ نسل وغيره جي فالي جي آڙ ۾ پنھنجي حقيقي سڄڻن يعني ٻين ذاتين، راڄن، قبيلن، مذهبن، قومن، رنگن ۽ نسلن جي پورهيتن سان وڙهن ٿا، تڏهن فطري دوست ڦريو ھڪٻئي جي نسلن لاءِ ويري بڻجيو ۽ پنھنجي فطري ويرين جا ٻانهن ٻڌا ٻانها ٿيو، ھڪٻئي جا ٻوٽ پٽيندا ۽ ويرين جا سهم سهندا رهن ٿا ۽ سندن دشمن الوليون ڪندا رهن ٿا.

عوام دشمنن طرفان صدين کان ڦهلائجندڙ گمراهيءَ کان سواءِ، عوام جي طبقاتي ۽ سماجي حقيقتن بابت اڻ ڄاڻائيءَ ۽ مونجهاري جا ٻيا به ڪيئين سبب آهن.

عامي طرح وڏو سبب اهو به آهي ته دنيا ۾ تضاد ۽ لاڳاپو، دوستي ۽ دشمني، ٻئي آهن ۽ ٻنهي جو وري پاڻ ۾ لاڳاپو بہ آهي، ھڪٻئي تي دارومدار بہ آهي، پاڻ ۾ سمايل بہ آهن! اهڙي پيچيدي گورک ڌنڌي کي سمجهڻ ۾ ماڻهن کي، خاص ڪري ويچارن مسڪين

ماڻهن کي، ڏکيائي ۽ مونجهارو ٿئي ته ڪا عجب جي ڳالهه ڪانه ٿي.

مونجهاري جو ٻيو مکيه سبب اها ڳالهه آهي ته انسانن جا رڳو پاڻ ۾ لاڳاپا ۽ تضاد ناهن. سندن هڪڙا بنيادي ڪان بنيادي ۽ دائمي ڪان دائمي تضاد فطرت سان آهن. فطري قوتن ڪان هو ڪجهه حد تائين واقعي هڪجهڙا متاثر ٿين ٿا. ظاهري طرح ته اها هڪجهڙائي مڪمل نظر اچي ٿي.

ٻنهي ڪنهن امير غريب جي فرق ۽ لحاظ جي، فطري قوتون سڀني لاءِ هڪجهڙا لقاءَ ڏيکاريندڙيون رهن ٿيون. موسمون بدلجن ٿيون، ٻوڏون ۽ طوفان ۽ زلزلا اچن ٿا. پارا پون ٿا. لڪون ۽ جهولا لڳن ٿا. گل ٽڙن ٿا، ساوڪون ۽ بهاريون ٿين ٿيون. ٻنهي توڙي ٻاهين کي وقت تي محبت جي پياس لڳي ٿي. امير توڙي فقير ماڙرون سور ڪاٽي ٻار ڄڻين ٿيون ۽ گهڻيءَ گهڻيءَ اولاد خاطر گهاوَ سهن ٿيون. هر طبقي ۾ هڪڙا چڱا آهن ٻيا برا. هڪڙا سهڻا آهن ٻيا ڪوجها. هڪڙا ڏاها آهن ٻيا سادا. بيماريون، ڏک، پيار، وڇوڙا، يادگيريون ۽ پڇتاءُ، امير غريب ٻنهي ڏسن. آخر ۾ موت هرڪنهن جو مهمان آهي. ڪوڏيءَ جو محتاج ۽ ڪروڙپتي، ٻئي هڪڙي ڏينهن مريو وڃن. شهنشاهه ۽ پينو فقير ٻئي نيٺ خاڪ ٿيو وڃن.

عام ماڻهو انهن لفاظن کي ڏسندي ڏسندي صديون کان ائين سمجهڻ تي مجبور آهن تہ فطرت جي انهن شهزور قوتن جو سڄي انسان تي هڪ‌طرفو اثر پوي ٿو. اها ڳالهہ فقط هڪ حد تائين صحيح آهي.

مثلاً بيمار تہ سڀڪو ٿئي ٿو ۽ مري بہ سڀڪو ٿو. پر پوڙهپ جي بيماريءَ جو ڪورو طبقن جي ماڻهن جي بيماريءَ سان ڪهڙو مقابلو؟ غريب جو ٻار ستيءَ ڦڪيءَ لاءِ تڙپي مري ويندو. امير هڇا اسي سالن جي بہ ڊاڪٽرن ۽ دوائن جي زور تي بيمارين جي ٻاڙ پٽي نين شادين جا پروگرام پيٺي بنائيندي. امير مرندو تہ راڄ ماري پوءِ. غريب جو پٽ ننڍپڻ مان چڙهي جوانيءَ کي رسيو تہ بہ وڏي ڳالهہ. غريب عوام جي پٽن ڏين جي جواني جهڙي کهنبي جو چٽڪو. امير پوڙهيون ٻانهيون بہ چٽو تہ ڪر هيٺر سيج تان لهي آيون آهن.

تنهن کان سواءِ فطرت جي قوتن جو انسان تي اثر هڪ طرفي آمدرفت One way Traffic ڪانهي. موٽ ۾ انسان بہ فطرت جي شهزور ارڏين قوتن کي سمجهي، کين پنهنجي وس ڪري، ڪتب آڻي، فطرت کي بدلائي رهيو آهي. فطري قوتن، ڪنوڻين، ٻوڏين، زلزلن، طوفانن ۽ ظاهري فطرتي قوتن جهڙوڪ بيمارين، وبائن، ڏڪارن وغيره جي مڪمل بي لغامي بہ ڏاڪي بہ ڏاڪي گهٽجي رهي آهي.

سماجي- اقتصادي نظام ۾ ٻڌڻ طبقاتي ورهڱ کان پوءِ انهن جي تبديلي، انساني تقدير تي ڏينهون ڏينهن وڌيڪ اثرانداز ٿي رهيا آهن.

سماجي مفادن جي پيچيدگيءَ جي حد اها آهي جو ساڳئي ماڻهوءَ جا ساڳئي هڪڙي مسئلي ۾ ٻه اُبتڙ مفاد ٿي سگهن ٿا. سندس هڪڙي دل چوندي ته هيئن ٿئي ته چڱو، ته ٻي چوندي ته نه، ائين نه، هيئن ٿئي ته چڱو! مثال طور جنهن زميندار جي زمين جبل توڙي ميدان ۾ هوندي، سو ڪنهن مهل چوندو ته مينهن پاڻي گهڻي ۾ گهڻو پوي ته جيئن باراني فصل کي فائدو رسي، ته ڪنهن مهل چوندو ته هاڻ اصل نه پوي متان ميدان وارو فصل نه تباهه ٿي وڃي! ساڳئي ماڻهوءَ جون هڪ کان وڌيڪ طبقاتي حيثيتون به ٿي سگهن ٿيون. جيڪو ماڻهو ڪجهه زمين جو ٽڪر پاڻ آباد ڪري ٿو ۽ ڪجهه هارين کان ڪرائي ٿو سو هاري به آهي ته زميندار به. سندس سوچ تي ٻنهي قسمن جا اثر پوندا رهندا.

ماڻهو پنهنجا مفاد سڌوان سڌا بيان نه ڪندا آهن

فرد، گروهه، طبقا ۽ قومون پنهنجا سياسي، سماجي، ثقافتي، اقتصادي توڙي ٻيا مفاد اڪثر ڪُليا ڪلايا بيان نه ڪندا آهن. پنهنجي نياڻيءَ لاءِ ور ڪڇندو ته ائين ڪير ڪونه چوندو ته ”ڏيءَ لاءِ مڙس ڪڇيم“ پر هرڪو چوندو ته ”بار لاٿو اٿم.“ مڱ گهرندڙ به ٻيءَ ڪنهن

ڳالهه بدران چوندا ته ”ماٺ پوڙهي آهيس، گهر ۾ ڪو
لولي پچائڻ وارو ڪونهيس. وڏو ٻار وهاڻ خدا، خدا
جي رسول جو ڏوهه آهي. وڏو ٻنبال آهي“ وغيره.
پراون ملڪن جي مسڪين ماڻهن جا مال ملڪيتون،
ٻار ٻچا، لڄون لٽڻ جو ارادو هوندو ته ملڪ وڌائڻ
جي ڳالهه ڪبي، ڪشورڪشائيءَ جي ڳالهه ڪبي،
مذهب ڦهلائڻ ۽ غازي ٿيڻ جي ڳالهه ڪبي يا تهذيب
جي روشني عام ڪرڻ جي ڳالهه ڪبي. ثقافتي ميدان
۾ ته خاص ڪري طبقاتي مفادن جي ڳالهه، هڪڙي
نه، ستر پردن ۾ ڪئي ويندي آهي.

ڦورو طبقا پنهنجي مفادن جي وڪالت ٻين کان ڪرائيندا آهن

هرڪا ٽر پنهنجي مفادن جي وڪالت پاڻ نه ڪندي
آهي. جاگيردار ۽ سرمايهدار مفادن جي وڪالت ۽ تبليغ
ثقافتي ميدان ۾ اڪثر ٻڪين پيانگن اديبن ۽ فنڪارن
کان ڪرائي ويندي رهي آهي. بادشاهن جا قصيدا بادشاهه
ڪونه لکندا آهن، ٻڪيا شاعر لکندا آهن. سندن پاران
ناحق ماڻهو مارڻ جو شرعي جواز سندن پٽ پائتيا
ڪونه گهولي ڪڍندا آهن، سندن پگهاردار ٻڪيا لالچي
قاضي گهولي ڪڍندا آهن، ساڳيءَ طرح ادب ۽ فن ۾
مختلف طبقن جي قدرن، لاڙن ۽ سندن ناپسنديدن، نفعن
نقصانن جي وڪالت ۽ ترجماني اڪثر ٻين طبقن مان
پرتي ٿيل، ماڻهو ڪندا آهن.

چوندا آهن ته ”ڪن جو روئڻ ٻه راحت ته ڪن جو کلڻ ٻه خواري.“ هڪڙا سڄي ڳالهه ڪندا ته ٻه سندن ڳالهه ۾ رس ڪونه هوندو. ٻيا گهٽ ڳالهه ڪندا ته ٻه ماڻهوءَ کي پيا وڻندا.

اديب ۽ فنڪار پنهنجي ڳالهه هنر ۽ ڪاريگريءَ سان ڪن ٿا. ان ڪري سندن تخليقن ۾ طبقاتي مفادن جو چور ڳولهي لهڻ هرڪنهن جو ڪم ڪونهي. پر اها ڳالهه اڻ ٽر آهي ته ڪي گهٽ ڪي وڌ، پر هرڪو اديب ۽ فنڪار شعوري يا لاشعوري طرح ڪن نه ڪن سماجي مفادن جي ترجماني ضرور ڪري ٿو. چاهي پنهنجي پر ۾ سندس نيت ڪٿي ڪهڙي ٻه هجي يا نه هجي.

اديب ۽ فنڪار ڪهڙن سماجي گروهن ۽ طبقن جي نمائندگي ٿو ڪري، تنهن جي خبر رکو ان مواد مان ڪانه پوندي، جيڪو هو سماجي زندگيءَ مان ڪٺي، پنهنجي ادبي ۽ فني تخليق ۾ ڪم آڻي ٿو ۽ ان کي اهميت ڏئي ٿو، پر ان ڳالهه مان ٻه پوندي ته هو زندگيءَ جي ڪهڙين حقيقتن ۽ ڪهڙن لقائن کي نظرانداز ٿو ڪري ڇڏي يا اهميت ئي نٿو ڏئي. سندس مواد جي چونڊ ئي سندس اصلي طبقاتي لاڙن تي ڀرپور چغلي هڻندي.

ادب ۽ فن جي طبقاتي ڇنڊڇاڻ ۾ هڪ ڏکيو ۽ پيچيدو ڪم آهي

ڪا تخليق ڪهڙي طبقي جي نقطي نظر جي ترجماني ڪري ٿي، سا ڳالهه سمجهڻ وڏي ڇنڊڇاڻ ۽ ڪاريگريءَ جو ڪم آهي. ان ۾ مشيني طريقو اختيار ڪري نٿو سگهجي.

بهرحال ڇاڙو، سمجهو ۽ سڄاڻ ترقي پسند ادبي پارکو اونهي جاچ ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ سان نيٺ سمجهي سگهي ٿو ته ان تخليق جو مجموعي تاثر ڪهڙي طبقي جي سماجي لاڙن جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ پس پيش ڪهڙي گروهه يا طبقي جي ٻولي ٻوليل آهي.

SOORIH SINDHI ADAB

باب ستون

ادب تخليق ڪرڻ لاءِ رڳو احساس ۽ جذبا ڪافي آهن ڇا؟

اوريـائين آٿين، ميڙيو معلم خبرون!
سا ڏان سڌ نہ ڏين، جتي وَهہ ويڌ ڪري! (شاہ)

ڇيو وڃي ٿو تہ ادب روح جو ريلو آهي، احساس آهي، ان لاءِ ڪنهن بہ خاص سماجي ڄاڻ، سمجهہ ۽ پروڙ جي ضرورت ڪانهي. جيڪي اڪ ڏسي ۽ روح محسوس ڪري اهو لکڻ ئي ادب آهي. ان کان وڌيڪ نعريبازي آهي.

ڇا، اها ڳالهہ صحيح آهي؟ هرگز نہ!

ادب سڌيءَ طرح دماغ سان مخاطب نٿو ٿئي. اهو اڻ سڌيءَ طرح، دل جي معرفت دماغ سان پنهنجي ڳالهہ ڪري ٿو. سندس ٻولي علمي ڳالهين ۽ عقلي دليلن جي نہ پر احساسن ۽ جذبن جي ٻولي آهي. سندس وسيلو رواجي لفظ نہ پر لفظن وسيلي ٻين جي دلين ۽ تصورن تي چٽيل تصويرون آهن.

پر بامعني احساس يا جذبا بہ ڪنهن نہ ڪنهن ڄاڻ، ڪنهن نہ ڪنهن سمجهہ تي ٻڌل هوندا آهن. ڄاڻ ۽ سمجهہ

ڪان خالي، بي معنيٰ احساس ۽ جذبا بي اثر ۽ فضول ٿين ٿا. اديب ۽ فنڪار جا احساس ۽ جذبا زندگيءَ ۽ انساني سماج بابت جيتري وڏيڪ ڄاڻ ۽ سمجهه جي سرچشمن مان ڦٽي نڪتا هوندا اوترا ئي اهي وڌيڪ اثرائتا ٿيندا. اهي زندگيءَ جي بنيادي حقيقتن ۽ سچاين جي جيتري گهري ۽ وسيع پروڙ جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندا اوترا ئي اهي وڌيڪ قيمتي ۽ ڪارائتا بنبا. زندگيءَ ۽ انساني سماج جي بنيادي حقيقتن ۽ سچاين جي ڄاڻ، سمجهه ۽ پروڙ ڪان خالي ادب ۽ فن ۾ ڪٿي ڪيتري ڪاريگري ۽ هنر، سينگار ۽ فن هجي پر اهو ڇڄ پاڻيءَ تي ڦوٽو آهي جيڪو پل ۾ ڦسي پوندو.

اڄ جو انسانيت دوست ۽ عوام دوست مثالي ادب اهو ۽ فقط اهو ٿي سگهي ٿو جيڪو انساني سماج، انساني تاريخ ۽ اڄ جي دنيا جي مکيه ۽ بنيادي حقيقتن ۽ سچاين کي ڄاڻي، سمجهي، پروڙي، انهن جي پنهنجي ذات ۽ ذاتي وسيلي عڪاسي، ترجماني ۽ وڪالت ڪري.

ڀرپور سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه کان سواءِ اعليٰ عوامي ادب تخليق نٿو ڪري سگهجي

نه سڀ صحيح سماجي عالم ۽ سائنسدان ۽ نه وڏا اديب ۽ فنڪار هئا ۽ نه سڀ اديب، شاعر ۽ فنڪار ڪي وڏا سماجي عالم هئا. نه وري ڪو ائين آهي ته ڪو هرويرو سڀ گهڻي سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه رکندڙ

رڳو اديب، شاعر ۽ فنڪار گهٽ سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه رکندڙ اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن کان لازمي طرح وڏا اديب، شاعر ۽ فنڪار هوندا. ممڪن آهي انهن ۾ صحيح سماجي ڄاڻ، سمجهه ۽ پروڙ هجي پر ڏانءُ ۽ فن جي معاملي ۾ پوئتي پيل هجن.

استثنائون يعني نياريون حالتون هرهنڌ آهن پر عام طرح ائين آهي ته وڏي ۾ وڏا اديب، شاعر ۽ فنڪار اهي ماڻهو ٿيا آهن جن ڪتابن توڙي ذاتي مشاهدي ۽ تجربي وسيلي هن جهان، انساني سماج ۽ انساني زندگيءَ جو پنهنجي دور جي سڀ کان اڳتي وڌيل علمن جي روشنيءَ ۾ ڳوڙهو ۽ تخليقي مطالعو ۽ استعمال ڪيو اڄ جي دور جي سچي اديب ۽ فنڪار لاءِ به انساني زندگي، انساني سماج ۽ انساني تاريخ بابت سماجي علمن ۽ سائنسن جي پوري واقفيت، سمجهه ۽ پروڙ بيحد ضروري آهي.

زندگيءَ جا ڪي بنيادي ۽ وڏا سوال

هيءَ ڪائنات ڇا آهي؟ ان جي بناوت ۽ تاريخ ڇا آهي؟ ڌرتيءَ ۽ ان تي پيدا ٿيل زندگيءَ جي ڪهاڻي ڇا آهي؟ انسانُ ڪيئن پيدا ٿيو ۽ تاريخ جون ڪهڙيون منزلون ٽپي هتي پهتو آهي؟ انساني سماج ڇا آهي؟ هيئن دنيا جيئن آهي تيئن ڇو آهي؟ ڇا، اها هميشه ائين رهي آهي ۽ سدائين ائين رهندي! يا ڇا اها بدلجي

ڇيئي؟ جي ها، ته ڪيئن ۽ ڪهڙين قوتن جي زور تي؟ ڇا ان تبديليءَ جي رفتار کي تيز ڪري سگهجي ٿو؟ جي ها، ته ڪيئن؟ ڇا اهڙا به ڪي قانون آهن، جي فطرت، انساني سماج، انساني سوچ سڀني سان هڪجهڙا لاڳو هجن؟

ڇا، ڪائنات جا اهڙا وڏي ۾ وڏا سوال به آهن جن کان وڏو سوال ٻيو اڄ تائين پيدا ڪونه ٿيو آهي؟ انهن جا ڪهڙا جواب ڳولي لڌا ويا آهن؟ وغيره وغيره. اهي سوال جواب انسان جي علم ۽ سائنس سمجهه پرڻي عمل جي پيڙهه آهن. پيڙهه کان سواءِ اڏاوت ڪهڙي؟

روز ازل کان عظيم انساني ذهن، انهن ڳالهين بابت سوچيندا رهيا آهن. اڄ انهن بابت سوچڻ ۽ صحيح جواب معلوم ڪرڻ جي جيڏي ضرورت آهي ان کان وڌيڪ اڳ ڪڏهن ڪانه هئي. اڄ جيتري انهن جوابن معلوم ڪرڻ جي سهوليت آهي اوتري به اڳ ڪڏهن به ڪانه هئي.

جيڪو استاد، شاعر، اديب، خطيب ۽ عالم وغيره پنهنجي سبق، ڪلام، خطاب يا ٻيءَ تحرير ۽ تقرير وسيلي عوام کي مخاطب ٿئي ٿو.

سو جيڪڏهن ان کان اڳ پنهنجي وٽ آهر پنهنجون بهترين صلاحيتون ڪتب آڻي، اُن علمي ۽ عملي پيڙهه بابت تيهن ڏي نسن جو زور لڳائي، هرممڪن حد تائين صحيح معلومات حاصل ڪري، انهن جي روشنيءَ ۾

عوام سان نتو ڳالهائي ۽ رڳو جيڪا ڳالهہ هتان هتان پڙهي اٿس سا، يا جيڪا خيال ۾ اچيس ٿي سا، پيو ڪري يا رڳو ٻڙ ٻڙ پيو هڻي، تہ ان ڪان وڌيڪ ”نيم حڪيم خطره جان، نيم ملا خطره ايمان!“ ٻيو ڪونهي.

هن جهان ۽ ان ۾ وسندڙ انساني سماج جي سمورين پيچيدگين ڪان پوريءَ طرح واقف ٿيڻ جي ڀرپور ايمانداريءَ واري ڪوشش ڪرڻ ۽ سدائين ڪندو رهڻ، هر سچي عوامي اديب ۽ فنڪار جو اولين فرض آهي.

باخبر، باشعور ۽ باضمير ذات ڏٺي

باخبر، باشعور ۽ باضمير ڏات ڏٺي اهو ٿيندو جيڪو پاڻ کي هن دور جي سڀ ڪان اڳتي وڌيل فطري ۽ سماجي ڄاڻ، سمجهہ ۽ سوچ سان هٿياربند ڪري، ان جي روشنيءَ ۾ ۽ ان جي مدد سان، ٻين ڳالهين سان گڏ، نہ رڳو اهو ڏيکاري تہ دنيا جي ۽ هن ملڪ جي عوام جي زندگي ڪيئن ٿي گذري، پر اهو بہ ڏيکاري تہ اها ائين ڇو ٿي گذري ۽ ڇو نہ ٻيءَ بهتر طرح ٿي گذري؟ اهو ادب نہ رڳو اهو ڏيکاري تہ هن ڪان بهتر زندگي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي ۽ ٿيڻ گهرجي. پر اهو بہ ڏيکاري تہ اها ڪهڙي رستي، ڪهڙن طريقن سان ۽ ڪهڙن وسيلن سان بهتر ٿي سگهي ٿي، ۽ اهي ڪهڙا ماڻهو، ڪهڙيون سماجي قوتون آهن جيڪي ان ڳالهہ جي ٿيڻ نہ ڏيڻ سان مخالفت ڪن ٿيون ۽ ڪنديون

رهنديون، ۽ کھڙيون آهن جيڪي ان بهتر زندگيءَ لاءِ عوام جي مدد ۽ رهبري ڪري سگهن ٿيون ۽ ڪن ٿيون. اهو باضمير ادب ۽ فن پنهنجو اهو فرض سمجهندو ته اهڙين قوتن سان موت ۽ حياتيءَ جي جنگ لڙي جيڪي عوام جي بهتر زندگيءَ واسطي جدوجهد جي راهه جو پٿر آهن ۽ انهن قوتن سان دل جان سان ڏانهن پيار ٿي، وک وک سان ۽ ڪلهو ڪلهي سان ملائي هلي، جيڪي ان جدوجهد جون مددگار ۽ سرواڻ آهن.

سماج جي خرابين ۽ ظلمن تي هر ايماندار اديب ۽ فنڪار کي ڏک ۽ ڪاوڙ ٿئي ٿي ۽ هو ادب ۽ فن وسيلي ان جو اظهار ڪري ٿو. پر سچي ۽ ايماندار اديب جو فرض رڳو اتي ختم نٿو ٿئي. پر سچي ۽ ايماندار اديب کي سوچڻو پوندو ته جن خرابين ۽ ظلمن کان هو نفرت ٿو ڪري سو رڳو اتفاقي آهي يا موجوده نظام ۾ اهي لازمي آهن: اهي رڳو ڪنهن هڪڙي وقت تي، ڪنهن هڪڙي هنڌ ٿين ٿا يا سڄي سماج ۾ هروقت ٿين ٿا؟ انهن جو ڪارڻ فقط ڪو هڪ اڌ خراب ۽ ظالم ماڻهو آهي يا اهڙا خراب ۽ ظالم ماڻهو سماج ۾ هروقت ۽ هرهنڌ موجود آهن؟ جي اهڙا ماڻهو سماج ۾ هر دور ۾ هرهنڌ موجود ۽ غالب آهن، ته ائين ڇو آهي؟ ڇا اهو رڳو ڪو اتفاقن جو سلسلو آهي يا اهڙا ڪي سماجي ڪارڻ آهن جن جي ڪري اها صورتحال ائين آهي. ۽ هيترين صديون ۽ هيترا زمانا قائم رهي

آهي ۽ بدلجڻ جو نالو ئي نٿي وٺي؟ انهن ڪارڻن کي دور ڪرڻ ۽ انهن خرابين ۽ ظلمن جي پاڙ پٽڻ لاءِ عملي طرح به ڪجهه ٿي ۽ ڪري سگهجي ٿو يا رڳو انهن تي افسوس ئي ڪري سگهجي ٿو؟

ان لاءِ ڪيس هرقسم جي جاچ ڪرڻي پوندي، باخبر ۽ باشعور ٿيڻو پوندو. گهربل ڪتاب پڙهڻا پوندا. ضروري پڇا، ڳولا ۽ جاکوڙ ڪرڻي پوندي. اهو سڀڪجهه ڪرڻ کان پوءِ، جي ڪيس پڪ ٿي وڃي ته هن ڪلور کي ختم ڪرڻ جي ڪا وات آهي ۽ اها وات فلاڻي آهي، ته پوءِ هڪڙي ايماندار ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ ان اديب ۽ فنڪار جو اخلاقي، سماجي ۽ انساني فرض ٿي پوي ٿو ته ثقافتي، ادبي ۽ فني ميدان ۾ پنهنجن اعليٰ آدرشن کي حاصل ڪرڻ لاءِ، ان وات جي ڪاميابيءَ لاءِ، پنهنجي ادبي ۽ فني صلاحيتن وسيلي جيڪي ڪجهه ڪري سگهي سو ڪري. آدرش ڌارڻ ۽ انهن جي ڪاميابيءَ بابت لاتعلق ٿي وڃڻ منافقي ۽ مڪاريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه ٿيندو.

براين ۽ ظلمن جي صرف اوگهڙ؟

براين ۽ ظلمن کي اُگهاڙو ڪرڻ ۽ انهن لاءِ ماڻهن جي دلين ۾ نفرت پيدا ڪرڻ ادب ۽ فن جو اهم فرض آهي. ساڳيءَ طرح ظالم لاءِ نفرت ۽ مظلوم لاءِ همدردي ۽ قياس پيدا ڪرڻ به ضروري آهي. پر اهو سڀڪجهه ناهي.

بيماريءَ جو تفصيلي ذڪر ڪري ويهي رهڻ ۽ علاج جي ڳالهه ئي ڪانه ڪئي وڃڻ، ڊاڙي جو اکين ڏٺو احوال ٻڌائڻ ۽ ڊاڙيلن کي ڪيئن پڪڙجي سا ڳالهه ئي نه ڪرڻ، بلڪ مرض جي علاج ۽ ڏوهارين کي پڪڙڻ جي ڳالهه ٻڌي ڪاوڙجي پوڻ، غيرفطري حرڪتون آهن.

ڪهڙو نه عجيب لڳندو آهو پٽ، جو ماءُ کي چوي، ”امان! اڄا توکي ڇا کپي؟ ادا وڏي جي قتل ٿيڻ جي سڄي اکين ڏٺي واردات توکي ٻڌايم، جنهن واسطي تنهنجي دل ۾ قياس ۽ قاتلن لاءِ نفرت به پيدا ڪيم. توکي واقعي جي خبر به پيئي، توکي قياس ۽ افسوس به ٿيو. نفرت به ٿي. باقي بدمعاش ڪير آهن، انهن کي ڪيئن پڪڙجي؟ ڪنهن جي مدد سان پڪڙجي، ڪهڙو رستو وٺي پڪڙجي، وڙهن ته ڪيئن وڙهجي، انهن ڳالهين سان منهنجو ڪهڙو واسطو؟ اهي ڇو معلوم ڪري توکي ٻڌايان؟“

اهڙو ئي رويو آهي انهيءَ اديب جو جيڪو چوي ٿو ته ”آءٌ رڳو پيڙا بيان ڪندس. ان جي ڪارڻ ۽ علاجن جي منهنجي اڳيان ڳالهه به نه ڪريو، نه ته آءٌ وٺي واڪا ڪندس ته ’ادب ۾ نعريبازي پيئي ٿئي!“

مظلوم ۽ قياس جوڳا ڪردار به ڪافي ناهن!

ساڳيءَ طرح رڳو مظلوم ۽ قياس جوڳا ڪردار پيش ڪرڻ بہ ڪافي ناهي. اها ڳالهه نه رڳو عوامي

ادب جي انقلابي مقصدن جي خلاف ٿيندي پر خود سماجي حقيقتن جي بہ خلاف ٿيندي.

ڇا سماج ۾ عوام جا رڳو اهي ۽ اهڙائي ڪردار آهن؟ نيڪ آهي. هڪ حد تائين عوام هميشہ برابر "ڪارا، ڪوجها، ڪُوڙا ۽ مور نہ موچارا" آهن. برابر منجهن ڄاڻ ۽ سمجهہ ڪانهي. منجهن عقل گهٽ آهي. هو ڪيترين ڳالهين ۾ ڪِريل، بيحال، بيثمرا، بيوسيلا، دوست دشمن جي سڃاڻپ نہ رکندڙ، ڇڙوڇڙ، واڙڙا، بطل، جهنگ جا جناور آهن. هو برابر ڏيڄو، هراسيل، موچڙن ڪٽيل، ذليل ۽ خوار آهن.

پر اها ڳالهہ فقط هڪ حد تائين صحيح آهي. ان کان وڌيڪ نہ.

متئين جزوي حقيقت جي باوجود بہ هر دور ۾ هن ڌرتيءَ تي گذران، مال، دولت، تهذيب تمدن ۽ انسانيت جا خالق ۽ قوت جا سرچشما عوام ئي هئا ۽ اهي ئي رهندا. ائين نہ هجي ها تہ اسين اڃا تائين غارن ۾ ويٺا هجون ها.

تنهن کان سواءِ اها جزوي حقيقت بہ تيزيءَ سان بدلجي رهي آهي. اڄ پورهيت عوام منجهان هزارين لکين ماڻهو مفتخور، ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ماڻهن کان ڪئين دفعا وڌيڪ پڙهيل، قابل، داناءَ، سورما، سائنسدان، سپہ سالار، انقلابي سياسي اڳواڻ ۽ مدبر بڻجي چڪا آهن ۽ بڻجي رهيا آهن.

اڄ به اسان وٽ عوام ۾ هروقت اهڙا مرد ۽ عورتون، ٻار ۽ ٻڍا موجود آهن، جي ڏياءَ ۽ وحشانيت جي اونداهيءَ رات ۾ ٽانڊاڻا، ڏيئا ۽ روشنيءَ جا منارا بڻجي چمڪن پيا. انهن ماڻهن جون ادب ۾ تصويرون چٽڻ لازمي آهي.

جيڪڏهن ....!

جيڪڏهن اڳوڻين صدين جي عالمي ۽ ملڪي ادب ۾ عوام جي سچن پچن مثالي ماڻهن جون وڏ ۾ وڏ اعليٰ تصويرون چٽيل هجن ها ۽ اسان وٽ اهڙن تمام گهڻن ماڻهن جا مثال اکين اڳيان هجن ها، ته جيڪر اسان جي بهتر زندگيءَ لاءِ اڄوڪي جدوجهد ۾ اڄ ڪان ڏهوڻي سرت، سمجهه، يقين، خوداعتمادي، ٻڌي ۽ قوت هجي ها.

هنن جا پيا هيرا! عوام جا پيا!

اسان جي هيرن ۽ عوام دشمنن جي هيرن ۾ کهڙو فرق بلڪ تضاد آهي، تنهن جو اندازو رڳو ٻنهي ڌرين جي ”محبوبه“ بابت مختلف بلڪ ابتڙ تصورن مان ئي لڳائي سگهجي ٿو.

مثالي محبوبه ڪهڙي ڪي چئجي؟

هڪڙي پورهيت جا عورت کي پسند ڪرڻ جا اصول، ماپا تورازا ۽ ڪسوٽيون، مفتخور طبقي جهڙا ساڳيا ٿي نٿا سگهن.

پورهيت جي دلپسند عورت اهـا ٿي نٿي سگهي

جيڪا سڄو ڏينهن رڳو هار سينگار ڪريو، اڇڙي ڇمڙيءَ واري ڳنڍي ٿيو، ويٺي ناز نخرا ڪري، پاڻيءَ جو وٽو بہ پاڻ ڀري پيئڻ لاءِ تيار نہ هجي؛ ڪک ڀڃي ٻيڻو نہ ڪري سگهي؛ وات مان ڪو اکر ڪڍي تہ ڏهہ ڏينهن منهن سڄايو ويٺي هجي. پورهيتن جي تصورن جي محبوبہ اها سدا ملوڪ، ”مڙس ماڻهو“، لاڏڻ هوندي جيڪا دل ڏئي تہ وري مار موچڙي جي ڊپ کان پير پوئتي نہ موڙي وڃي. اونداهي سڌاڻيءَ جو خيال نہ ڪري، ٻن جي ڪڙڪي يا ڪتي جي ڀونڪ تي ڏڪي نہ وڃي ڪوهہ اڌ پنڌ ڪرڻو هجي تہ ڪري اچي، ٻچاڙيءَ جو جي محبت جون ويرياڻيون ڪهاڙيون آيون تي وڃن تہ يا بسم الله! ڪري، ڀرين پنهنجو سر اڏيءَ تي رکي!

جيڪا زال ٻنهجڻ کان پوءِ لولو بہ ڀڄائي، مال بہ ڏهي، گاهہ پٺو بہ ڪري، گهر جو ڪارخانو بہ هلائي، ٻار بہ پالي، ڪنهن مهل ڪاوڙ ۾ بہ سونٽيون لڳي وڃنس تہ مهڻو سڄو مٺو ٻڌيو بہ نہ ويٺي هجي؛ لٺي ڀڄي مڙس سان لٺ ڏڪي ۾ بہ سروبر لٺ وڃائي ڇائي، هرويرو ڪنهن لاءِ پنجوءَ جي حشمت ڏي نہ ٿي، جو سائس مهاڏو اٽڪائي سگهي!

حقيقت، حقيقت پسندي ۽ حقيقت نگاري ڇا آهن؟

جڳ مشهور داناءَ اينجاس چيو آهي: "Things are dead by destination." (جن شين جي مقدر ۾ موت

آهي، سي (ڪن ڳالهين ۾) چڻ هينئر ٿي مثل آهن.) ساڳيءَ طرح ڊگهي عرصي جي خيال کان سچائي وجود ۾ اچڻ واري حقيقت کي اڄوڪي حقيقت ڪري شمار ڪري سگهجي ٿو ۽ ڪرڻ گهرجي.

ظاهر ۽ باطن ۾، صورت ۽ اصليت ۾ اڪثر تضاد هوندو آهي. ڪيتريون شيون ظاهري طرح حقيقت نظر اينديون آهن. پر اهي اڪثر پنهنجي حقيقت وڃائي چڪيون هونديون آهن. هو اهي زنده لاش هونديون آهن جيڪي اڃا دفن نه ٿيا آهن. ساڳيءَ طرح ڪيتريون زبردست حقيقتون عام اکين کان اوجهل هونديون آهن. انهن کي ڏسولاءِ دوربيني ۽ خوردبينيءَ جي لوڙ پوندي آهي.

سائنسي عالمي تاريخي نقطي نظر جي دوربينيءَ ۽ صحيح سماجي ڇاڻ ۽ سمجهه جي خوردبينيءَ سان ڏسبو ته اڄ سموريءَ دنيا ۾ "وجاءالحق، وزهق الباطل ان الباطل ڪان زهوقا." (حق آيو، باطل تباهه ٿي ويو، بيشڪ باطل تباهه ٿيندڙ شيءِ آهي) وارو منظر نظر ايندو پر عام ماڻهن جون اکيون انهن حقيقتن کي في الحال ڏسي نٿيون سگهن.

حقيقت نگاريءَ جو مقصد اهو ناهي ته ادب ۽ فن ٿي ختم ڪري ڇڏجي، رڳو فوٽوگرافي ڪجي جا لازمي طرح بلڪل سطحي، هڪ طرفي ۽ بي جان هوندي. عوامي ادب ۽ فن جو مقصد عوام کي سندن زندگيءَ جو صحيح، گهرو ۽ ڀرپور شعور ڏيڻ آهي. اها ڳالهه

نڌهن ٿي سگهندي جڏهن ادب ۽ فن کي سندس دستوري هٿيارن يعني بامقصد وڏاءَ، مفروضن ۽ سينگار سان هٿياربند رهڻ ڏنو ويجي.

پورهيت ادب تي اجائيو زور ڏيڻ جو ڪهڙو ضرور؟

سرمايه دار ترقي پسند اديب ۽ وللي واويلائي اديب به ٻين ڏريون هن باري ۾ مختلف نمونن ۾ ساڳي ڳالهه چون ٿا. هو چون ٿا ته "پورهيت ادب تخليق ڪرڻ جي ڳالهه تي اجائي زور ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي. سماج ۾ رڳو پورهيت ته ڪونهن! ڇو نه سڀني طبقن بابت لکجي؟"

پورهيت عوام بابت، پورهيت عوام لاءِ، سندن ئي باشعور عالمي نقطي نظر ۽ ٻيهڪ ڪان ادب ۽ فن تخليق ڪرڻ تي گهٽي ۾ گهٽو زور ڏيڻ ان ڪري ضروري آهي، جو دنيا جو اڄ تائين جو ادب نوانوي ڏهائي نوانوي سيڪڙو غير پورهيت آهي ۽ ڪافي حد تائين پورهيت مخالف ادب آهي. ان ڪري باخبر ۽ باشعور پورهيت ۽ غير پورهيت ادب جي وچ ۾ توازن سراسر پورهيت ادب جي خلاف بيٺل آهي. اهڙي بگڙيل توازن کي درست ڪرڻ عوام جي لاءِ اشد ضروري آهي.

پر اسين ڪٿي ڪهڙي به ڪوشش ڪريون ته به موجوده حالتن ۾ اسين ان توازن کي درست ڪري نٿا سگهون.

انهن حالتن ۾ باخبر ۽ باشعور اعليٰ پورهيت ادب جي تخليق تي جيترو گهڻو زور ڏجي سو ٿورو ٿيندو. جڏهن ته ماڻهو عوام جي خلاف ناهي، سو ان ڳالهه کي انصاف پرور بلڪ انتهائي لازمي سمجهندو.

اوڏهه، راتيون چور جون هڪڙي رات شاهه جي!

پين طبقن جي جذبن، امنگن ۽ سندن هيرن، هيروئنن جو ذڪر ته صدين کان ٿيندو اچي ۽ اڄ به ٿئي پيو. باشعور عوام جي هيرن ۽ هيروئنن ۽ پين مثالي ڪردارن ۽ ڪارنامن جو ذڪر ذري گهٽ ڇڏيو ٿيو ڏي ڪونهي. ان هڪ طرفائيءَ کي دور ڪرڻ لاءِ پورهيت عوام بابت ادب ۽ سو به باشعور انقلابي سمجهه ۽ نقطي نگاهه وارو ادب تخليق ٿيڻ ضروري آهي.

پئي ڪندي اڳي هر ڳالهه ۾ غيرعوامي طبقن جي هڪ ـ هٽي هئي. هاڻ صدين بعد نيٺ عوام جو وارو آيو آهي ۽ اهي آهستي آهستي هن ڌرتيءَ تي زندگيءَ جي هر شعبي تي قبضو ڪري رهيا آهن. ”اوڏهه راتيون چور جون هڪڙي رات شاهه جي!“ هاڻ شاهه عوام جو زمانو اچي ويو آهي. ان کي وارو ڏيڻ ۾ ڪنهن کي آرهو نه ٿيڻ گهرجي.

ڇا پورهيت ادب جي معنيٰ سڪطي نعريبازي آهي؟

عام طرح پورهيت ادب جو مطلب اهو ورتو ويو آهي ته پورهيت ادب کي فقط پيٽ جي مسئلن تائين محدود رکيو وڃي سو به نهايت مشيني، بيهودي، سطحي ۽ غير فني نموني، سونهن جي مقابلي ۾ رڳو بک تي لکجي. ماڻيءَ کي سونهن جو مخالف ڏيکاريو، سونهن کي رد ڪجي ۽ ماڻيءَ جا نعرا هڻجن.

اِها اِن مسئلي ڏانهن، نهايت بيسمجهيءَ، بيعلميءَ واري روش آهي. انسان کي ماني به کپي ته محبوب به. علم به کپي ته عمل به. لطيف ۽ حافظ جا شعر به کپن ته اينسٽائين ۽ مارڪس جا سائنسي نظريا ۽ کوجنائون به.

اقتصادي مسئلن سميت سمورا انساني مسئلا ادب جو جائز مواد آهن. پر رڳو رکي، ٻُسي ۽ غير فني نموني مسئلا بيان ڪرڻ ادب ناهي. سچو ادب سيرت سان گڏ صورت به آهي. صحيح سوچ ۽ مقصد سان گڏ صحيح ڏانءُ ۽ ڏات به آهي. صحيح سوچ ۽ مقصد کان سواءِ ادب، ادب ته آهي پر کوکلو ۽ ڪوڙو ادب آهي. ساڳيءَ طرح ڏات ۽ ڏانءَ کان خالي ڳالهيون صحيح سوچ ۽ مقصد واريون ڳالهيون ته هونديون پر انهن کي ادب ۽ فن ڪونه ڪوٺي سگهبو.

مقصد ۽ فن ۾ توازن جو مسئلو ڏکيو مسئلو آهي. پر ان کي ڪوشش سان حل ڪري سگهجي ٿو. عالمي پورهيت ادب ۾ ان کي نهايت خوبصورتيءَ، نفاست ۽ ڪاريگريءَ سان حل ڪيو ويو آهي.

جاگيردار سرمايهدار ادب معنيٰ جاگيردارن يا سرمايهدارن جو جاگيردارن يا سرمايهدارن لاءِ لکيل ادب؟

نه. جاگيردار ادب اهو جيڪو لکيو ڪٺي هڪڙي بکئي ٻانگ هاريءَ هجي، پاڻ جهڙن ٻئي بکين ٻانگن لاءِ، سندن ٺي باري ۾ ۽ سندن ٺي ٻوليءَ ۾، پر مجموعي طرح ان جو تاثر جاگيردار طبقي جي سوچ، لاڙن ۽ مفادن مطابق هجي.

ساڳيءَ طرح سرمايهدار ادب اهو ادب آهي، جو لکيو پيلي سرمايهدار نظام توڙي سرمايهدارن کي گاريون ڏيندڙ ماڻهوءَ هجي پر شعوري يا لاشعوري طرح ان ۾ ڳالهه اها ٿيل هجي جا سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح سرمايهدار طبقي جي سوچ جي مطابق هجي ۽ پس پيش انهن جي حڪمت عمليءَ کي هٿي ڏئي. مثال طور، عام ماڻهن ۽ سفيد پوشن جي رڳو انهن سماجي امنگن ۽ جذبن جي ترجماني ڪري جن جي پوري ڪرڻ لاءِ بظاهر پورهيت انقلاب يا پورهيت اقتدار جي ضرورت نه پوي ۽ اهي سرمايهدار اقتدار جي حدن اندر ٺي پوريون ڪرڻ جي خواهش ڏيکاريل هجي.

ڇا پورهيت طبقي جو اديب جيڪو ادب تخليق ڪري سو پورهيت ادب چئبو؟

اسين ڇني چڪا آهيون ته حاڪم طبقن جا زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ نمائندا رڳو سندن طبقي جا نه هوندا آهن. هو اڪثر گهڻو ڪم ڦريل ماريل طبقن مان ڀرتي ڪيل چاڙتن ڪان وٺندا آهن. ڦورو فوج جي اڪثريت غريب طبقن جي هارين جي هوندي آهي. ادب ۾ به ڪيترا ٻڪيا ڀانگ اديب ۽ فنڪار پيٽ ڀريل طبقن جون ٻوليون ٻوليندا آهن. ان جي ابتڙ هيئن به ٿيو آهي ته سفيدپوش طبقن مان به ڪي ڪي اديب پورهيت ادب يا گهٽ ۾ گهٽ پورهيت دوست ادب تخليق ڪندا رهيا آهن. ان ڪري پورهيت ادب جي سڃاڻپ جي ڪسوٽي رڳو لکندڙ جو پورهيت هجڻ ناهي.

ڇا پورهيتن سان همدرديءَ وارو هر ادب پورهيت ادب سڏي سگهجي ٿو؟

ڏسڻو اهو آهي ته اهو ادب، پورهيت طبقي جي عالمي تاريخي نقطي نظر، مفادن ۽ سندن جدوجهد جي ڀرپور ۽ اونهي سمجهه ۽ شعور جي روشنيءَ ۾ تخليق ڪيو ويو آهي يا ان بنان؟ پهرين حالت ۾ ان کي باشعور پورهيت ادب چئبو، ٻي حالت ۾ به ان کي پورهيت ادب ته چئبو پر باشعور نه بيشعور، دل جي دوڙ تي تخليق ڪيل پورهيت ادب.

SOORIH SINDHI ADAB

پر مڪمل طرح باشعور پورهيت ادب لاءِ رڳو صحيح فطري ۽ سماجي سمجهه جي ضرورت ناهي. اها به ضرورت آهي ته لکندڙ پاڻ کي باخبر ۽ باشعور پورهيت عوام جي پوزيشن ۾ وجهي، ذهني ۽ جذباتي طرح انهن جو موقف ۽ بيهڪ اختيار ڪري، يعني خود ڌُر-ڌڻي بڻجي، لکي ۽ نه هڪ ڇاڙو ۽ سمجهو تياڪر ۽ خدا ڪارڻ جواب ڏيڻ وارو تماشائي بڻجي.

ڇا سفيدپوشن ۽ ٻين طبقن بابت ادب تخليق نه ڪجي؟

ڇو نه ڪجي؟ پر هيٺيون ڳالهيون ذهن ۾ رکي ٻڌوه: (١) لکندڙ اڪثر سفيدپوش طبقي جا آهن ۽ انهن گهڻي ڀاڱي رڳو پنهنجي طبقي بابت لکيو آهي. عوام بابت لکيو اٿن ته عوام جي باخبر، باشعور نقطي نظر ۽ موقف کان نه پر سندن پنهنجي طبقي جي نقطي نظر ۽ موقف کان. ادب تي اڳيئي سفيدپوش طبقي بابت ۽ ان لاءِ لکيل ادب جو غلبو آهي. ادب جي گاڏي اڳيئي ان طبقي جي ڀاسي اولار تي بيٺي آهي.

(٢) سفيدپوش طبقو ساڳئي وقت ٻن ابتڙ قسم جي سماجي مفادن ۽ سماجي منزلن ڏانهن ڇڪ محسوس ڪري ٿو. اهو گهڻي ڀاڱي عوام مان پيدا ٿيل آهي هيئنر به سندس گهڻي ۾ گهڻا بنيادي ۽ دائمي مفاد عوام سان گڏيل آهن. پر سندس سماجي ڪعبو قبلو

ڦورو طبقا آهن جن سان گڏجي هڪ ٿيڻ لاءِ هو تڙپندو رهي ٿو. اها ڳالهه ٻي آهي ته مجموعي طور هو ڪڏهن به اها منزل حاصل ڪري سگهي ٿي نٿو. سفيد پوشن جي عوام سان گڏپ وارن سماجي مفادن بابت ادب به صحيح نقطي نظر کان لکيل هجي ته پورهيت ادب جو حصو ٿي سگهي ٿو. ڇو ته سفيدپوش هڪ حيثيت ۾ پورهيت آهي. البت ٻيءَ ۾ هو عوام کي ڦريندڙن سان شامل ۽ ساڻن به پٺيدار آهي سا ڳالهه به ڪڏهن وسارڻي ڪانهي.

بهرحال سچو باخبر ۽ باشعور پورهيت اديب سفيدپوشن بابت ته ڇا خود جاگيردار ۽ سرمايه دار طبقن بابت لکندو ته به اهو پورهيت ادب ئي چئبو. ڇو ته پنهنجي پورهيت نقطي نظر يا موقف جي ڪري اهو ادب، پورهيت طبقي بابت نه هوندي به ۽ انهن جي دشمنن بابت هوندي به، پورهيت عوام جي ئي نقطي نظر ۽ موقف کي هٿي ڏيندو. مثال طور گورڪيءَ جا امريڪي سرمايه دارن بابت تاثر جيڪي سنڌيءَ ۾ 'ڪروڙپتي' جي عنوان سان ڇپيل آهن.

البت بنيادي طرح پورهيت ادب پورهيتن بابت ئي هوندو ۽ انهن لاءِ ئي تخليق ڪيل هوندو. اهو بنيادي طرح پورهيت عوام جي انهن سماجي امنگن ۽ آدرشن جي ترجماني ڪندو جيڪي فقط سماجي انقلاب ۽ پورهيت انقلابي اقتدار وسيلي ئي پورا ٿي سگهن ٿا.

ڇا ولي واويلائي ترقي پسند آهن؟

ڪيترائي ولي واويلائي پاڻ کي ترقي پسند سڏائين ٿا. ان لاءِ هو ڪئين پرائيون سندون ۽ انعامي ٻلا ڪڍيو ڏيکارين. ڇا هو واقعي ترقي پسند آهن؟

جيڪي شيون ڏسڻ ۾ سچيون ساريون نظر اچن ٿيون سي فقط ٻاهران ۽ پري کان ائين نظر اچن ٿيون. حقيقت ۾ اهي گهڻن ابتڙ ۽ پاڻ ۾ وڙهندڙ جزن جون ٺهيل هونديون آهن.

هر ٻيءَ شيءِ وانگر، ادبي ۽ فني تحريڪون به، ابتڙن جي ميلاپ ۽ پاڻ ۾ ويڙهه جي پيداوار آهن. اهي به ان ويڙهه جي نتيجي طور پنهنجون خاصيتون ۽ مقدار بدلائين ٿيون. جيڪي شيون شروعات ۾ ترقي پسند هيون سي حالتن جي تبديليءَ سان گڏ آهستي آهستي پنهنجو روپ بدلائيو پنهنجي ابتڙن ۾ بدلجي سگهن ٿيون. ترقي پسند ادب جي تحريڪ هڪ گهڻ-طبقاتي ادبي گڏيل محاذ هو جنهن ۾ ٺورا سماجي سڌرت ۽ سمجهه رکندڙ پورهيت اديب به هئا ۽ گهڻا سرمايه داري لاڙا رکندڙ ٺوڙي موقعي پرست ۽ ابن الوقت ماڻهو به هئا.

جنهن دور ۾ عوام جي جدوجهد چاڙهه ۾ اچي ٿي ۽ ترقي پسنديءَ ۾ عزت آبرو ۽ فائدا آهن، تڏهن موقعي پرست اديب ترقي پسنديءَ جا سڀني کان وڏا ٻڳڙ ٻڌيو، اسٽيج تي سڀني کان اڳ اچيو، براجمان ٿيو وهن، ۽ پاڻ

کي ترقي پسنديءَ جا واحد نمائندا ۽ چوڌري ڪري مشهور ڪرائين.

پر جڏهن اها لاٽ ۾ اچي ٿي، ته هي رات وچ ۾ ٻڌائيندڙ ماڻهو ٿي پيا ٿيو پون. ڇڻ ترقي پسنديءَ نالي ڪنهن شيءِ جا واقف ئي ناهن!

سموري ملڪ جي ابن الوقت سابق ترقي پسندن جي اها حالت آهي. اچ هو ساڍن سان سنمڪ، پنهنجن سان پورا ٿيا ويٺا آهن. ”ماسي ورائيي، دم پنهنجي دم پرائيي.“

سنڌ ۾ به اڄ ڪيترا سابق ترقي پسند موقعي پرست ادبي چوڌري، موقعي پرستن جي ازلي آئين ۽ دستور مطابق، پنهنجي ادبي دڪانن تي ترقي پسنديءَ جا پراڻا بورڊ ٽنگيو، انهن هيٺ پنهنجي دڪانن کي زندگيءَ کان مايوسيءَ جي مڪين جهنگيل زوالي مال سان سٿيو، مڇون وٽيو، مڃمعا لڳايو ويٺا آهن ۽ ترقي پسند ۽ بامقصد عوامي ادب تي ٺٺوليون ڪندي ۽ مٿس نعريبازيءَ جا الزام هڻندي، وات ئي گڏ نٿو ٿئين. اهڙي قسم جا ماڻهو حقيقي طرح نه اڳ ترقي پسند هئا ۽ نه اڄ آهن.

باب اڏون

ماضيءَ جو ادب

ماڙهو سڀ نہ سهڻا، پکي سڀ نہ هنج،
ڪنهن ڪنهن ماڙهوءَ منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.
(لطيف)

عوام دشمنن هميشه پنهنجي دور جي هر سچائيءَ ۽ ترقي پسنديءَ جي چٽي مخالفت پئي ڪئي آهي. اها مخالفت ”اڄ“ جي ڪوڙ، ناحق ۽ رجعت پرستيءَ جي وسيلي بہ ڪئي اٿن ۽ ”ڪالهہ“ جي مدي خارج سچائيءَ ۽ سابق ترقي پسنديءَ سان بہ ڪندا رهيا آهن.

هو هميشه ڪالهوڪي سچ، ڪالهوڪي حق ۽ ڪالهوڪي ترقي پسنديءَ تي زور ڏيندا ۽ ان کي اڄوڪي سچ، اڄوڪي حق ۽ اڄوڪي ترقي پسنديءَ ۽ انقلاب کي دٻائڻ لاءِ ڪڙو ڪندا رهيا آهن. بلڪل ائين جيئن ڪالهوڪي ڏاڍي مڙس کان پوليس ڀڳيءَ، پيراڊي ۽ دلال جو ڪم وٺندي آهي.

جڏهن ڪالهہ ”اڄ“ هو ۽ جڏهن ڪالهوڪي ترقي پسندي، ان وقت جي ”اڄ“ جي ترقي پسندي

هئي، تڏهن اهي ساڳيون سماجي قوتون، جيڪي اڄ انهن جي ساراهه مان نٿيون ڍاپن، سي ڪات کڻي سندن پويان پيل هيون.

اڄ عوام دشمن چون ٿا ”ڇا جو عوامي ادب، ڇا جو عوام دشمن ادب؟ ڪهڙو پورهيتن جو ادب، ڪهڙو سرمايہ دارن ۽ جاگيردارن جو ادب؟ ادب ادب آهي. دنيا جو عظيم ادب ڏسو! هرقسم جي ماڻهن ان کي لکيو آهي. غريب ڪان غريب ۽ شاهوڪار ڪان شاهوڪار اديبن ان کي لکيو آهي. پر مجال آهي، جو ان ڪري ڪو ٿر جو بہ فرق پوي؟ عظيم ادب عظيم آهي. چاهي ان کي غريب لکيو هجي يا شاهوڪار. ادب ۾ اهو غريب شاهوڪار، سرمايہ دار پورهيت جو ڏڦير وجهڻ جهالت ۽ بيهودگي آهي.“

عوام جو دشمن هڪڙو ٽولو نہ، گهڻا ٽولا آهن. جيڪڏهن سُرت نہ ڪبي تہ ماڻهو هڪڙي دشمن جي ڳالهين کي منهن ڏيڻ ۾ اهڙو محو ٿي ويندو ۽ اهڙيون ڳالهيون ڪري ويهندو، جو هڪڙي دشمن ڪان پاڻ بچائيندي ٻين دشمنن جو آسان شڪار ٿي پوندو. هڪڙي ٽولي جي وڇايل ڪوڙڪيءَ ڪان پاڻ بچائيندي، ازخود ٻين ٽولن جي وڇايل ڪوڙڪين ۾ ڦاسي پوندو!

جاگيردار رجعت پرست ادبي ٽولو سدائين فرمائيندو رهندو آهي تہ فقط ’پنهنجو‘ يعني جاگيردار رجعت پرست ”ادب“ پڙهو! ’پرائو‘ يعني ترقي پسند سرمايہ دار ادب

يا پورهيت ادب نہ پڙهو. اهو امريڪا، يورپ، روس ۽ چين وارن ڪافرن جو ادب آهي. ان سان پنهنجو ڪهڙو واسطو؟" ان جي جواب ۾ ترقي پسند چوندا آهن تہ "ادب نہ 'پنهنجو' ٿيندو آهي نہ 'پرائو.' ادب سڄي دنيا جي انسانن جي، سموري انسانيت جي گڏيل ميراث آهي."

جاگيردار رجعت پرستن جي اٿاريل دليلن جي جواب جي حد تائين اهو جواب صحيح آهي. پر مڪمل طرح ۽ غيرمشروط طرح صحيح ڪونهي. مثلاً ماضيءَ جي ادب ۽ فن کي وٺو.

ماضيءَ جو عظيم ادبي ورثو

هنجن سين هيڪار، جي ڳڻ ڪري نهارئين،
تہ لڳن سين پيهار، پيلهہ نہ پڌي ڪڍهين.
(لطيف)

اسان جو "هينئر"، "اڳ" جي پيڙهہ تي بيٺل آهي. هن دور جو پورهيت توڙي پيو اعليٰ ادب، ماضيءَ جي اعليٰ ادب جي پيڙهہ تي بيٺل آهي. ان پيڙهہ کان سواءِ اهو هرگز تعمير ٿي نہ سگهي ها.

ماضيءَ جي انسان دوست، روشن خيال ۽ ترقي پسند ادب انساني تاريخ ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، جنهن جي ڪري انسان ذات ان جي جائز طرح ٿورائتي آهي ۽ سدائين رهندي.

ماضيءَ جي ادب کان تنقيدي نموني پر توجهه ۽ احترام سان سکڻ کان سواءِ ڪوبه اديب صحيح معنيٰ ۾ اعليٰ عوامي ادب تخليق ڪري نٿو سگهي.

ماضيءَ جي انسان دوست، روشن خيال ۽ ترقي پسند اديبن ۽ فنڪارن پنهنجين حدبندين، نقص ۽ اڻ پوراين جي باوجود، ادب ۽ فن تخليق ڪرڻ لاءِ ڏاڍا ڪشالا ڪيا ۽ ڏک ڏٺا آهن. ڪيترين حالتن ۾ هنن وڏيون قربانيون ڏنيون آهن.

جيئرا جاڳندا معجزا

هنن مان ڪي اهڙا به هئا جن جي تخليقي فتحن ۽ ڪارنامن اڳيان جوليس، سيزر، سڪندر اعظم، چنگيز، تيمور ۽ نيپولين جهڙن جون فتحون هيچ هيون. هنن پنهنجي وقت، پنهنجي طبقاتي، ملڪي ۽ قومي سوچ ۽ سمجهه جي حدن اندر، فن جا اهي تاج محل اڏي ڇڏيا آهن، جن جي سونهن ۽ عظمت، هر ڳالهه جي باوجود، ڪڏهن به ختم نه ٿيندي. هنن پنهنجي وقت جي هماليه جي چوٽين کي سر ڪري ڇڏيو آهي ۽ ستارن تي ڪمند وڌا آهن. هنن اهڙا جيئرا جاڳندا معجزا ڏيکاريا آهن، جيڪي هر نسل کي اچرج ۾ وجهندا رهندا. هي ماڻهو انسانيت جو سينگار ۽ هن ڌرتيءَ جو مرڪ هئا. ڌرتيءَ جا پٽ ۽ ڌيون هميشه سندن ياد کي احسانمنديءَ جي آلاڻ سان پڙيل اکين سان ۽ احترام

۽ شڪرگذاريءَ وچان جهڪيل ڪنڌن سان، نمي سلام ڪندا رهندا.

ماضيءَ جي اديبن ۽ فنڪارن زندگيءَ جون جيڪي لکين ڪروڙين، اڪثر اڻ پوريون، هڪ-طرفيون، پر گوناگون جهلڪون اسان کي ڏيکاريون آهن، انهن سمورين گڏجي، چنڊجي ڇاڻجي، ڇاڻ، سمجهه ۽ ڏاهپ جي داڻن ڪڻن جا ايڏا انبار گڏ ڪري ڇڏيا آهن، جو جيڪڏهن اسين انهن کي جانچي ڏسون، صاف ڪريون ۽ وري تنقيدي ۽ تخليقي نموني پوکيون ته ”ڪڻ مان ڪيچ“ واري حساب سان اسان وٽ ڪيچ پچي پون.

دنيا جو اعليٰ ادب اسان جو اهڙو بي بها ورثو آهي، جنهن جي تنقيدي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ، ان کي وڌائڻ ويجهائڻ ۽ ان مان پورو پورو تخليقي نفعو حاصل ڪرڻ اسان جو مقدس عالمي تاريخي فرض ۽ اعزاز آهي.

انهن ڳالهين جي باوجود اها ڳالهه هرگز نظرانداز ڪرڻي ناهي ته ماضيءَ جو ادب عوام لاءِ تمام گهڻين غلط ۽ نقصانڪار ڳالهين سان به ڀريل آهي.

ماضيءَ جي ادب ۾، ڪافي حد تائين، خود ماضيءَ جي عظيم ادب ۾ به، انساني سماج جي سڀ کان وڏين ۽ بنيادي حقيقتن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. سماجي تاريخ جي هڪڙي پاسي سڀ کان نيچ ۽ ظالم ۽ ٻئي پاسي سڀ کان عظيم ۽ نيڪ ڪارنامن تي ۽ سڀ کان

اهم سماجي لاڙن ۽ تحريڪن تي پردو وڌو ويو آهي ۽ انهن بابت خاموشي اختيار ڪئي ويئي آهي. انهن جي جاءِ تي عام طرح ذهني درجي جي معمولي ڳالهين کي کنيو ويو آهي ۽ کين حد کان وڌيڪ اهميت ڏني وئي آهي.

ماضيءَ جي ادب مجموعي طرح عوام کي پنهنجي مدد کان محروم رکيو آهي ۽ سندس دشمنن جي خدمت ڪئي آهي.

ان جا مکيه سبب هئا اڻڄاڻائي ۽ مجبوري. اڻڄاڻائي اِها، جو ماضيءَ جو ادب عام طرح سماج بابت نهايت هڪ-طرفي، مٿاڇري، سطحي، قياسي، گهٽي ياڳي غلط ۽ گمراهه ڪندڙ ڄاڻ ۽ سمجهه جي آڌار تي تخليق ڪيل هو.

ماضيءَ جو ترقي پسند ادب

خود اهو ادب جنهن کي اسين اڄ ماضيءَ جو ترقي پسند يا عظيم ادب چئون ٿا، اهو به ابتڙن جي ميلاپ ۽ ويڙهه جي پيداوار هو. اهو ڏکو، سچو سارو ترقي پسند ۽ عوام دوست ڪونه هو.

گذريل زمانن جا جيڪي عظيم اديب ۽ فنڪار پنهنجي دور ۽ پنهنجي نظام جي ترقي پسند لاڙن جا ترجمان ۽ وڪيل هئا تن جون تخليقون ان وقت جي حالتن ۾ رجعت پرست تخليقن جي ڀيٽ ۾ ڪٿي ڪيتريون

۽ اڳيرڀون ۽ ترقي پسند هيون پر تڏهن ۽ اهي پنهنجي دور ۽ پنهنجي سماجي نظام ۽ پنهنجي حاڪم طبقن جي سوچ، سمجهه، لاڙن ۽ آدرشن کان قطعي طرح آجيون هرگز ٿي نٿي سگهيون.

اهڙو ڪوبه اديب، فنڪار يا دانشور ڪونهي جيڪو پنهنجي دور جي سوچن، لاڙن ۽ آدرشن کي صفا ڇڏي رڳو ايندڙ زمانن جي سوچن، لاڙن ۽ آدرشن کي اختيار ڪري سگهي. اديب ۽ فنڪار ڪهڙو ۽ باڪمال هجي ۽ ڪيڏو ۽ دورانديش ۽ آئيندي جا خواب ڏسندڙ هجي پر سندس تخليقن تي ڪنهن نه ڪنهن نموني، ڪنهن نه ڪنهن انداز ۾ پنهنجي دور، پنهنجي سماجي نظام ۽ پنهنجي دلپسند سماجي گروهن ۽ طبقن جي سوچن ۽ آدرشن جون مهرون ضرور لڳل هونديون.

اڪثر عالمي شاهڪار پنهنجي سموري عوامي مقبوليت، ڪمال ۽ عظمت جي باوجود، بنيادي طرح هڪ خاص رنگ ۽ ڍنگ ۾ ڪن خاص طبقن ۽ گروهن جي ادبي ۽ فني مفادن جي ترجماني ڪن ٿا.

ڪنهن جي بازار ڀيڻي لڳي؟

جيڪي واقعي وڏا فنڪار آهن اهي پنهنجي ذاتي ۽ پنهنجي دلپسند طبقاتي سوچن ۽ لاڙن سان گڏ سماج جي ٻين طبقن جي پسند جي ايتري وسيع ۽ قابليت

واري ترجماني ڪن ٿا جو سواءِ تمام قابليت ۽ باريڪ بينيءَ واريءَ تپاسي جي، اهو معلوم ٿي ڪونه ٿي سگهندو ته هو حقيقت ۾ بنيادي طرح ڪهڙن طبقن جي سوچن، لاڙن ۽ قدرن جي ترجماني ۽ وڪالت ڪري رهيا آهن. اهي وڏا فنڪار بي پناهه فني ڏانءَ ۽ ڏات کان سواءِ هن جهان ۽ زندگيءَ بابت هڪ وسيع ۽ گهرو عالمي نقطيِ نگاهه پڻ رکن ٿا. سندن پيٽ ۾ عام پڙهندڙ جو عالمي نقطيِ نظر تنگ ۽ محدود آهي. ان ڪري سندن ڏات ۽ وسيع عالمي نقطيِ نظر جي ميلاپ مان جيڪي تخليقون نهن ٿيون سي پڙهندڙن جي دل ۽ دماغ ۾ ڪاٽ هڻي کيس پاڻ تي فدا ڪريو ڇڏين.

هڪ ته اڻ لڀڪي ڪاٽ ڪري ٻيو ته پڙهندڙن جي اڻ ڄاڻ ۽ اڻ تربيت يافته هجڻ ڪري عام پڙهندڙن کي ورلو ڪو اهو سماءُ پئجي سگهي ٿو ته فلاڻيءَ عظيم تخليق ۾ ڪهڙي گروهه يا طبقي جي سماجي ۽ عالمي نقطي نظر جي ترجماني ۽ وڪالت ڪئي، ويئي آهي ۽ ان ۾ ڪهڙا ڪهڙا جزا صحيح ۽ عوام دوست آهن ۽ ڪهڙا غلط ۽ عوام دشمن. جهڙيءَ ريت ڪنهن سٺي بورچيءَ جي رڌل طعام کي کائي، ماڻهو رڳو وات چٽيندو رهجي ويندو آهي ۽ اڪثر کيس اها خبر ئي ڪانه پوندي آهي ته هي کاڌو ڪهڙين شين مان ٺهيل آهي ۽ اهي سندس صحت واسطي ڪيتريقدر فائديمند يا نقصانڪار آهن، تهڙيءَ طرح، سواءِ ڪن

ٽوڙڻ تمام ڇاڻو پڙهندڙن جي، ڇهن کي اهو سماءُ ڏي ڪونہ پوندو آهي تہ هن تخليق ۾ ڪهڙي سماجي سوچ جو مال مصالحو آهي. ۽ هن ۾ ڪنهن جي بازار پهڻي لڳجي؟ هو رکو ان جي ڳالهہ ڪرڻ جي ڍنگ ۽ ڇهن فني ۽ فڪري چاشنين ۾ ڏي گم ٿي ويندا آهن.

خود اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي دور ۾ تہ ڇا سيني دورن جا عجائب بڻجي ويا آهن، انهن جي سوچ تي بہ غور ڪبو تہ معلوم ٿيندو تہ ڪيترين نهايت اهم ڳالهين ۾، اڄ جي حساب سان، اهي اڄ جي معمولي کان معمولي ماڻهوءَ جي ڀيٽ ۾ بہ قدامت پرست ۽ مدي خارج ٿي چڪا آهن. سندن ڳچ خيال انسان ذات لاءِ نهايت نقصانڪار ٿي چڪا آهن بلڪ ان وقت بہ بہ هئا پر ماڻهن کي ان وقت ان جو سماءُ ڏي نٿي پيو!

مثلاً ارسطو، سقراط ۽ افلاطون ڪير سڏائي؟ الڪندي، فارابي، غزالي، بوعلي سينا، ابن رشد، ابن خلدون ڪيئن ٿا ڀانيو؟ خود فردوسي، حافظ، عمر خيام، ڪاليداس، شيڪسپيئر کان وٺي سندن دور جو روشن خيال ۽ انسان دوست ڪو ٿيو؟!

ارسطو، ولبر فورس ۽ اڄ جو نڍيو ڀار!

پر انهن سيني جي عظيم ادبي ۽ فڪري شاهڪارن ۾ ڪا هڪڙي سٽ بہ غلاميءَ جي نظام جي خلاف نہ ڪيڏي ڏيکاريو؟ اهي سڀ ويچارا پنهنجي دور ۽ پنهنجي وقت جي سماجي نظام جي سماجي فڪرن جي

حدن کي اورانگھي، اھو تصور بہ نٿي ڪري سگھيا تہ ماڻھو، ماڻھوءَ کي ذاتي طرح ۽ ٻارن ٻچن سميت غلام بنائي ڍورن ڍڳن وانگر وڪڻي تہ وھائي، وڪڻي تہ سندن سودا ڪندو وتي، اھا ڳالھہ ڪا ظلم جي ڳالھہ آھي! ھو غلاميءَ جي نظام کي ختم ڪرڻ لاءِ آواز اٿارڻ جو سوچي بہ نٿي سگھيا.

ولبر فورس ۽ ٻيا جن غلاميءَ جي نظام خلاف انگلنڊ، امريڪا ۽ يورپ ۾ جھاد ڪيو، سي علمي، ادبي ۽ فڪري طرح مٿين عظيم ھستين جي ڀيٽ ۾ ڇڻ ڪجھہ بہ ڪونہ ھئا. پر ڳالھہ دور ۽ نظام جي آھي. ھُنن کي سندن دور ۽ سماجي نظام ھڪ خاص حد کان اڳتي سوچڻ ئي نہ ڏنو. ولبر فورس وارا ان دور ۽ نظام ۾ آيا جيڪو دور ۽ جيڪو نظام اڳين دورن ۽ نظامن جي ڀيٽ ۾ گھڻو اڳتي ھو جنھن جي ڪري غلاميءَ جو نظام مدي خارج بڻجي چڪو ھو.

اڄ جي ھڪڙي ننڍڙي ٻار کي بہ خبر آھي ماڻھو طرفان ماڻھوءَ کي غلام بنائڻ گندو ڏوھہ آھي. ان حساب سان سماجي فڪر جي ڪسوٽيءَ تي اڄوڪو ٻار بہ غلاميءَ بابت سوچ ۾ مٿين سمورين ڍڳانين ھستين کان ڪي زمانا اڳتي آھي!

ٿامس ھارڊي، ٽالسٽاءِ ۽ ٽئگور وغيره ڪيئن ٿا ڀانيو؟ پر سندن ادب مان جيڪو سبق ملي ٿو سو آھي رضا تي راضي رھڻ ۽ تقدير تي ڀاڙڻ، ويڙھہ کان پاڻ بچائڻ.

اديب ته جبل جيڏا پر سندن ادب جو تت اڄ ڪهڙو ماڻهو قبول ڪندو؟ ڪير چوندو ته عوام لاءِ اهو سبق فائديمند آهي؟ اهو سبق ڪهڙن طبقن کي فائدو ڏئي ٿو، سا ڳالهه اڄ هرڪو سمجهي سگهي ٿو!

ادبي بت!

اڳ جي ادبي هستين جي تخليق جي عوام جي نقطي نگاهه کان ڇنڊڇاڻ نه ٿيڻ ڪري ڪيترن کي ڏنو ويندو ته اهي سڪتا بت آهن. سندن اندي پوڄا پيئي ٿئي. درحقيقت اها پوڄا حاڪم طبقن جا ادبي ۽ فني دلال ٿا ڪرائين.

انهن نام نهاد عظيم هستين مان گهڻا جيترا عوام جي نقطي نظر کان، خود سندن دور ۾ به، تمام قدامت-پرست، پوئتي پيل ۽ عوام جا مخالف هئا.

ڪيترا ”وڏا“ بنايل اديب پنهنجي ڳالهه کي ناحق لاءِ اهم سماجي مسئلن بابت نهايت هڪ-طرفيون، غيرذميواريءَ واريون، نقصانڪار ۽ گمراهه ڪندڙ ڳالهيون ڪري ويا آهن. پڙهندڙن جي اڻوڃاڻائيءَ ۽ اڻڄاڻائيءَ جو ناجائز فائدو وٺي سهڻيءَ، دلفريب ۽ ڇرڪائيندڙ ٻوليءَ، نهايت فصاحت ۽ بلاغت سان، اهي نسورا زٽ ۽ ٻز هڻي ويا آهن. اهي جعلي ”دانائيءَ“ ۽ ”تجربي“ جا نڪتا هو اهڙي پيغمبري شان سان ڪري ويا آهن، ڄڻ مٿن ڪو وحي لٿو هو.

اهو ڏنڊو اڄ تائين ڇالو آهي. سنڌي ادب جو جائزو وٺبو ته مختلف دورن جي ادب ۾ اهڙا موتي ڪيترن ئي هنڌن تي پکڙيل نظر ايندا!

سو فيصدي ترقي پسند تخليق

جيڪا ماضيءَ جي تخليق ڪالهه، ڪالهوڪي ماحول ۾، سو فيصدي ترقي پسند هئي سا به ضروري ناهي ته اڄ اسان جي ماحول، دور ۽ نظام جي حساب سان به، ترقي پسند هجي.

ان جي خوبين مان سکبو، سندس اڳوڻي ترقي پسند سماجي سيرت ۽ ڪردار کي سڃاڻبو ۽ تسليم ڪبو ۽ اڳوڻي زماني جي سلسلي ۾ انهن کي ساراهبو. پر اڄوڪين حالتن ۾، نه رڳو انهن جي ساراهه نه ڪبي ۽ ماڻهن کي انهن کان متاثر ٿيڻ لاءِ آماده نه ڪبو، پر انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪري سندن ڇڱاين ۽ مداين نروار به ڪبيون.

عوامي ٻولي ۽ عوامي انداز واريون تخليقون

جيڪي تخليقون عوامي انداز ۾ عوام لاءِ سندن ئي دلپسند ٻوليءَ ۾ لکيل هجن سي به لازمي ناهي ته عوام-دوست ۽ ترقي پسند هجن. ڪيتريون بدترين عوام دشمن تخليقون نهايت دلنشين نموني وڏي ذات ۽ ذاتِ سان لکيل آهن.

اهڙين عوام دشمن تخليقن ۾ جيترو ڏانءُ ۽ ڏات وڌيڪ هوندا، اهي جيتريون اثرائتيون ۽ مقبول ٿينديون، اوتريون ئي اهي وڌيڪ پنهنجو زهريلو عوام دشمن اثر ڦهلائي عوام کي نقصان پهچائينديون.

پيشو نه موُن وارو! پر قدر ڪونهي!

اڪثر ماڻهو جنهن به ڳالهه ۾ پڙ هوندو آهي تنهن بابت سمجهندو آهي ته دنيا ۾ آهي ئي اها ڳالهه. جي ڏات آهي ته به اها، جي چاڻ آهي ته به اها، جي نيڪي آهي ته به اها، مطلب ته سڄيءَ ڪائنات جي تخليق جو مقصد ئي ڇڻ رڳو اها ڳالهه آهي. سينٽرل جيل حيدرآباد جو جلاد خواص خان اڪثر چوندو هو ته ”سائين! ڦاسي ڏيڻ ڪو هرڪنهن للوءَ پنجوءَ جو ڪم ناهي! ڪيترا ماڻهو اهڙا نالائق هوندا آهن جو اڌ ڪلاڪ کين ٽنگي وري ڪٽي لاهي ڏس ته اڃا به پيا ڇُرن پُرن! هاڻ وري چاڙهڻ ته ٿي خواري! آءٌ پنهنجي هٿ سان انهن جو ڳاٽو مروٽي ڇڏيندو آهيان! جيل ۾ فساد ٿين تڏهن به ائين! جهڙي مهل ڪو فسادي قيدي هٿ چڙهي وڃي ته ماٺ مٺيءَ ۾ ان جو ڳاٽو مروٽي ڇڏيندو آهيان! پر قدر ڪونهي!“

پنهنجي پيشي ۽ ڪرت بابت اهڙي قسم جا خيال هر ڪرت ۽ پيشي وارن ماڻهن کي هوندا آهن. هرڪو ٻڌائيندو ته ”پيشو ته مون وارو. ٻيون ٺلهيون ڳالهيون! پر قدر ڪونهي!“

اڪثر اديب ۽ فنڪار به پائين ٿا ته "ڪائنات ۾ جيڪي آهي سو رڳو ادب ۽ فن. اهي پاڻ مراديون پيدا ٿيل قدرتي چيزون آهن. اهي ئي نيڪيءَ، سونهن، سچائيءَ ۽ تخليق جا سرچشما آهن. اهي ڪنهن به ٻيءَ شيءِ جون پيداوار ناهن. ڪنهن ٻيءَ شيءِ کان متاثر نه ٿيون ٿين. ڪنهن به ٻيءَ شيءِ تي انهن جو دارومدار ڪونهي. ڪنهن به ٻيءَ شيءِ سان ڳنڍيل ناهن. بس يڪي سر پاڻ آهن. ازلي ۽ ابدي آهن، عالمي ۽ آفاقي آهن."

ان باري ۾ اديبن ۽ غير اديبن جي وچ ۾ فرق رڳو اهو آهي ته اڪثر ٻين ڌنڌن ۽ هنرن وارا ماڻهو اهي وهم گهڻي ڀاڱي پاڻ تائين محدود رکڻ تي مجبور آهن پر اديب ۽ فنڪار انهن وهمن کي عوام ۾ ڦهلائين ٿا. ڪين جيئن ته ڳالهه ڪرڻ جو ڏانءُ ۽ ڏات آهي ۽ هو ٻين کي هڪدم متاثر ڪرڻ جا بادشاهه ٿين ٿا، تنهنڪري هو پنهنجي ان گمراهه ۽ هوائي سوچ کي عوام ۾ ڦهلائڻ ۾ ڪامياب ٿين ٿا. هڪڙي ڏاهي جو قول آهي ته "پڙهيل احمق جاهل احمق کان وڏو احمق ٿئي ٿو." پڙهيلن جون ڦهلايل اهي گمراهيون ۽ وهم اڻ پڙهيلن جي ڦهلايل وهمن ۽ گمراهين کان وڌيڪ جهالت ۽ گمراهي ڦهلائين ٿيون.

ادب ۽ فن جا عالمي ۽ آفاقي قدر

چڱيءَ طرح ويچار ۽ ڇنڊڇاڻ ڪري ڏسبو ته خبر پئجي ويندي ته ادب ۽ فن جا عالمي ۽ آفاقي قدر ۽ اصول به حقيقت ۾ اهڙا قطعي ۽ آخري طرح عالمي ۽ آفاقي ناهن. نه وري اهي ادبي ۽ فني ۽ فني ميدان ۾ هلندڙ طبقاتي ويڙهه ۾ اهڙا ڪي غيرجانبدار قدر يا اصول ئي آهن.

ادب ۽ ثقافت جي ميدان ۾ سيني طبقن جي وچ ۾ مفادن جون ڪي هڪجهڙايون آهن ته ڪي تضاد به.

ادب ۽ فن جي عالمي ۽ آفاقي قدرن جا اصطلاح فقط محدود ۽ نسبتي معنيٰ ۾ صحيح ٿيندا. هونئن نه انهن مان مراد مادي ۽ روحاني قدرن ۽ مفادن جون اهي هڪجهڙايون آهن، جيڪي تاريخ جي هر دور جي روشن خيال ادب جي وچ ۾ هميشه رهيون آهن. پر انهن هڪجهڙاين کان سواءِ انهن جي وچ ۾ تضاد به سدائين موجود رهيا آهن. اهي هڪجهڙايون ۽ تضاد هر دور، هر سماجي نظام ۽ هر طبقي جي فني ۽ ادبي قدرن ۽ لاڙن جي وچ ۾ آهن. اڳئين دور جي روشن خيال، ترقي پسند ۽ انقلابي ادب ۽ فن جي وچ ۾ ساڳيءَ طرح هڪجهڙايون ۽ تضاد آهن.

ادبي ۽ ٻين سماجي قدرن جي آفاقيت انهن قدرن جي سماجي سيرت جو فقط هڪڙو پاسو، حقيقت جو فقط هڪڙو ٿهه ۽ پڌريان نظر ايندڙ ٻاهريون ڏيک آهي.

اندرو اندر، حقيقت مختلف بلڪ ابتڙ آهي. ان حقيقت جو ٻيو ۽ وڌيڪ اهم پاسو انهن قدرن جو پاڻ ۾ ٽڪر ۽ مقابلو آهي.

آفاقيت صدين جي ادب جي پاڻ ۾ عام هڪجهڙائي ۽ ميلاپ واري پاسي جي ترجماني ٿي ڪري. هر دور ۽ هر طبقي جي ترجماني ڪندڙ ادب ۾ پنهنجون پنهنجون نراليون ۽ خاص وصفون ۽ خاصيتون به آهن. اهي آفاقي قدرن جي پوش هيٺ لڪل آهن ۽ پنهنجي جاءِ تي موجود آهن. ان ڪري هر ادبي تخليق ساڳئي وقت آفاقي ادب ۽ قدرن جي ميلاپ ۽ پڻ انهن جي پاڻ ۾ ويڙهه جو روپ ۽ سندن عموميت ۽ خصوصيت جي صورت آهي. انهن قدرن جي وچ ۾ هلندڙ ويڙهه جو پاسو اول ۽ حاوي آهي ۽ ميلاپ ۽ هڪجهڙائيءَ جو پاسو ثانوي ۽ ماتحت آهي.

انهن مان ڪنهن به هڪ پاسي کي (Absolutize) ڪيو ۽ قطعي ۽ آخري سمجهيو ته حقيقت جي بروز جو توازن بگڙي پوندو ۽ اسان جي ڄاڻ غلط ٿي پوندي.

ادبي قدرن جي آفاقيت به انساني سماجي قدرن جي آفاقيت (Universality) وانگر آهي. مثال طور انساني سماج جو اهو هڪڙو آفاقي قدر آهي ته "بني آدم اعضائے يکديگرند." "انسان هڪٻئي جا عضوا آهن." هڪ معنيٰ ۾، هڪ سطح ۽ هڪ حد تائين اها ڳالهه صحيح آهي، پر اسين روزمره جي زندگيءَ خواهه انساني تاريخ

۾ ڏسون ٿا ته اهو قدر نسبتي آهي ۽ ڪلي ناهي، اهو فقط مخصوص حالتن ۽ حدن اندر صحيح آهي ۽ پنهنجي اندر ۾ اها بنيادي حقيقت لڪايو ويٺو آهي ته هڪڙا انسان ٻين جا ماري آهن. مارين ۽ مرندڙن ۾ جنگ روز ازل کان وٺي جنگ هلي رهي آهي. جيستائين ان جنگ ۾ انسانن جي وڏي اڪثريت جي سوڀ نه ٿي آهي، تيستائين آدم جا ٻچا هڪٻئي جا عضوا ٿي ڏي ڪونه ٿيندا.

طبقاتي سماج ۾ هرقسم جا آفاقي قدر تمام محدود معنيٰ رکن ٿا. في الحال اهي رڳو هڪ سماجي خواهش ۽ آدرش جي حقيقت رکن ٿا.

جيئن ته عالمي ۽ آفاقي قدرن جو تصور نسبتي تصور آهي قطعي ناهي، تنهنڪري انهن ۾ گهٽ-وڌائي ٿيندي رهندي آهي. سماج جا ڪيترا ”عالمي ۽ آفاقي“ قدر درحقيقت تنگ ۽ عارضي طبقاتي قدر ثابت ٿيا آهن. مثلاً اڳي اهو هڪڙو طيءِ ٿيل عالمي سماجي قسر سمجهبو هو ته گولو ۽ غلام ذليل آهي، بي وفا آهي، نيچ آهي. ۽ ٻيا ڪئين پهاڪا ۽ چوڻيون ان ”عالمي ۽ آفاقي“ ”سچائيءَ“ جي تائيد ۾ چيل آهن. فردوسيءَ جهڙي ماڻهوءَ به چيو آهي:

”پرستار زاده نيايد بکار!“

(گولي جو پٽ ڪنهن به ڪم نه ايندو)....

پنهنجي پر ۾، هن جي نظر ۾، ان ڳالهه وڏي دليلن ڪان بي نياز سچائي بڻي ٿي نٿي سگهي. پر اڄ اسان کي خبر آهي ته ذليل، بي وفا ۽ نيچ دراصل ڪير هئا ۽ آهن ـــ غلامدار يا غلام!

جيئن جيئن انسان ترقي ڪندو هليو تيئن تيئن نوان عالمي ۽ آفاقي قدر ٺهندا رهن ٿا ۽ ٺهندا رهندا ۽ ڪي پراڻا رد ٿي ويندا رهن ٿا.

تنهن کان سواءِ انهن قدرن جي ظاهري شڪل صورت بظاهر ساڳي رهندي به انهن جي معنيٰ ۽ مفهوم ۽ حقيقي استعمال ۾ هميشه فرق بلڪ تضاد پئي رهيو آهي. هر طبقي، گروهه، هر ”آفاقي“ قدر کي پنهنجي خاص مفاد جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي ۽ ان موجب انهن جون فوقيتون (Priorities) مقرر پئي ڪيون اٿس.

ٻاب ناڱون

دنيا کي ليک!

ڪو ٿو ڪاڳر ڪوريِن؟ ويٺو وڃايِن مس!
(لطيف)

امريڪا ۽ يورپ جا سماجي طور جاهل، ذهني مريض ۽ ڀاڙ ٻوچينڊڙ زوالي اديب ۽ فنڪار پنهنجي گندين ۽ سڙيل سوچن ۽ وهمن جي مَٽَ ۾ جيڪا مانڊاڻي وجهيو ويٺا آهن تنهن افريقا، ايشيا ۽ لاطيني امريڪا جي سرمايه دار طبقي ڏانهن مائل (پيٽ پريل توڙي بکيين ٻانگ) اديبن کي به تمام گهڻو متاثر ڪيو آهي. انهن مان نيپال، سلمان رُشدي (مصنف ”آڌي رات جا ٻار“ وغيره) جهڙا ته بين الاقوامي زوالي ۽ اوچنگاري برادريءَ جي مٽي جا موڙ بڻجي ويا آهن.

تازو سلمان رُشدي جو انگريزي ناول (”آڌيءَ رات جا ٻار“) ڇپيو آهي. يورپ ۽ آمريڪا جو ورلو ڪو نامور ادبي رسالو يا اخبار رهيل آهي جنهن هن ناول جي شان ۾ باقاعدي قصيدا نه پڙهيا هجن. بس مڙس ڳالهه ڪربو مٿان ٿيو ڪربو پون! ڪاش اهو ”عالمي

شاهڪار" اردوءَ ۾ به ترجمو ٿئي ۽ ماڻهو ڏسن ته اهي آهن ڪهڙيون ڇيزون جن هنڌن حريفن کي حيران ڪيو آهي!

جاهل ڪان جاهل، سيڪڙاٽ ڪان سيڪڙاٽ ماڻهو به اهڙيون بيهوديون، اڻ ٽيڙيون، هندستان جي تهذيب ۽ ثقافت سان ڪو به ميل نه کائيندڙ ڳالهيون نه لکي جهڙيون هن ماڻهوءَ ويهي لکيون آهن! هڪڙو باب پڙهيو ته مٿو چڪ نڪاءُ ڏيئي ڦاٽڻ تي هوندو. ايڏيون بور ڳالهيون، ايڏي خشڪ، ڇچريل، غلط ۽ بيهودي زبان! پنهنجي ڏاڏيءَ بابت، ماءُ بابت، پيءُ بابت، پڦيءَ بابت، اهڙيون بور ۽ بيهوديون ڳالهيون لکيون اٿس جو هتي بابت ذرو چاڻ رکندڙ ماڻهو چوندو ته هن ماڻهو کي هتي جي ثقافت ۽ تهذيب جي الف-ب جي به خبر ڪانهي.

ڏاڏيءَ جو سٽاڻورو پوڙو!

مثلاً لکي ٿو ته ڏاڏيءَ جي وڏي زميندار پيءَ جي مرضي ٿي ته منهنجو ڊاڪٽر ڏاڏو، جيڪو غريب هو، تنهن کي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ ڏي. سو ڏاڏي کي ريجهائڻ لاءِ پنهنجي ڌيءَ کي هٿراڌو بيمار ڪري، چادر مان تنگ ڪري، هڪڙي پاسي ڏاڏي کي ويهاريندو هو ۽ ٻئي پاسي ڏاڏيءَ کي. ڏاڏي کي چوندو هو ته "تنگ مان هٿ وڌائي مريض کي تپاس." اهڙيءَ ريت ڏاڏي کي سندس عضوا هٿ لائرائي ڏيکاريندو هو ته

هو ڏمي ته مال ٺيڪ آهي! ڏاڏو پهرين ڏينهن جي تپاس خاص ڪري ڇاتين جي تپاس مان ڏسي مرض کي سمجهي ويو ۽ ڏاڏيءَ تي عاشق ٿي پيو پر زميندار صاحب ڇهه مهينا روبرو بيهي ڏيءَ جي ڇاتين ۽ ٻين عضون جي اها تپاس جاري رکائي! هڪڙو مسلمان جاگيردار پاڙي جي هڪڙي بکئي گهر جي ڇوڪري پاس کيل سيڪڙات کي پنهنجي سدا ملوڪ ڌيءَ وٽ تي آماده ڪرڻ لاءِ ڇهه مهينا راتين جا پير پر بيهي پنهنجي ڌيءَ جون ڇاتيون مهٽارائيندو رهندو هو ۽ سو به هندستان ۾، اها ڳالهه فقط اهڙن ماڻهن جي دماغ ۾ اچي سگهي ٿي جن کي ڪا فني تخليق پيدا ڪرڻي ڪانهي، رڳو دماغ ۾ گڏ ٿيل ڪرفتي خارج ڪرڻي هجي.

ايشيا، افريقا ۽ لاطيني امريڪا جا ڪيئين بيا اهڙا اديب به امريڪا ۽ يورپ جي زوالي ڪرفتيءَ جا ٽوڪرا مٿن تي رکيو پنهنجن ملڪن ۾ انهن جا هوڪا ڏيو مها جديد اديب ٿيا بيٺا آهن.

هندي ۽ اردو — ڏيرياڻيون ويرياڻيون — پر…!

هندي اردو هوندئن ته پاڻ ۾ ڏيرياڻيون ويرياڻيون آهن پر زوالي اوچنگاري ادب جي پيدائش جي معاملي ۾ ٻئي ڄڻ سڳيون ٻلڪ جاڙيون ڀيڻون! هڪڙيءَ جو ڪنجهندڙ ڪرڪندڙ سڪٽي ڊيڊ پٽ وارو ادب پڙهي

وري ٻيءَ جو پڙهي ڏسو. ڇڻو ته ڪر ساڳئي قلم مان نڪتل آهن! ساڳيو حال سنڌي ۽ پنجابيءَ جو آهي. بس ڳل ڳل سان لائي ڪٿو! ساڳي ڪنجهه ڪرڪ، ساڳيون ڪوڙيون ڏيکون، ساڳيا پار ۽ تار و گهار، ساڳيا اکري ترڪ تال، ساڳي بي معنيٰ پاروٽي لفاظي، ساڳيون اڌ اکريون. سڀ پگهر مان شم، داد جا گهورا، تيسمار خان. هيڏانهن به داد طلب لوڙو، هوڏانهن به، ته ڪير ڏسي ڏو الائي نه، ته هڙيون ٻلاڙون اسان ماريوز آهن!

پنهنجي پاڻ پوڄيندڙ، آدم بيزار، خسيس ذهنيت واري اندر جي گندگي جي تعريف ڪرڻ ۽ ڪرائڻ لاءِ هنن باهمي امداد جا عالمي، ملڪي ۽ مڪاني ادارا ٺاهيا آهن. ڄڻ شهر جي هرڪا مائي پنهنجي گهر جو گند ڪچرو گڏ ڪري شهر جي چوواٽي تي رکي، سڄي شهر ۾ پڙها گهمارائي ۽ ماڻهو گڏ ڪري، ان گند جي پاڻ به وڏي تعريف ڪري ۽ شهر وارن کان به تعريف ڪرائي.

پاڪستان ۾ اردو، پنجابي ۽ سنڌيءَ ۾ جيڪو وللي واويلائي ادب ڏو لکجي ٿنهن جي ڀيٽ ۾ اسان جي محترم بزرگ شاعر، غالب سنڌ حضرت فيض بخشاپوري صاحب جا غزل ڄڻ سادگيءَ، رواني‍ءَ ۽ معنويت جا معراج ۽ سماجي شعور ۽ مقصديت جا سمنڊ آهن.

پنجابي ادب جا حال

پاڪستان جي دور ۾ جوشوا فضل الدين جي ناولن کي ڇڏي، باقي پنجابيءَ ۾ گذريل سالن تائين ڪل ١٨ ناول لکيا ويا، پنجابي تذڪره نگار عصمت الله زاهد جي چوڻ موجب انهن ۾ عبدالمجيد ڀٽي، سليم خان گمي ۽ احمد سليم جي ٽن ناولن کي ڇڏي، باقي ١٥ ناول 'نوان' ۽ 'علامتي' آهن يعني سوليءَ سنڌيءَ ۾ وللي واويلائي ادب جو ڇريو ڏاتورو آهن. فخر زمان جي ٻن ناولن "ست گواچے لوگ"، ۽ "اک مرے بندے دی ڪهاني" جون ملڪن ۾ پوڪارون آهن. ڇون ٿا ته هندستاني پنجاب جا پنجابي جديد زوالي اديب ۽ پڙهندڙ انهن ناولن پڙهڻ ڇريا آهن ۽ اهي يونيورسٽيءَ جي ڪورس ۾ رکايا اٿن! اسان جا پڙهندڙ ٻه جي اهي پڙهي ڏسن ها ته خبر پئجي وڃين ها ته برابر، پلان پليءَ جو ڇيهه ڪونهي!

هند ۽ سنڌ جي وللي واويلائي زوالي برادري

هند ۽ سنڌ جي سنڌي زوالي اديبن جي تخليق کي پڙهي ماڻهو ته ڀانئي ته سنڌن سڀ تي سيٽ ڦوڪ ۽ آڪڙ تي ڪلان يا سنڌي ادب جو جيڪو حال ڪيو اٿن تنهن تي ويهي روئان.

ڏسڻا وائسڻا اديب بہ ولي واويلائي ٿي پيا آهن

ڏسندي ڏسندي چڱا ڀلا ڏسڻا وائسڻا سنڌي اديب "جينڊيان جهرمر لائي، تہ ميڏا روح بہ نہ رهيا!" واريءَ ڳالهہ وانگر شعوري توڙي لاشعوري طرح ولي واويلائي اديب بڻجي ويا. منجهائئن هاڻ مس مس وڃي ڪن مڙسن پير جهليا آهن. پر بدن مان بيماري اڃا بہ صفا ڪانہ ويئي اٿن.

ولي واويلائي ادب جي ڦهلجڻ جا ڪارڻ

سرمايہ داريءَ دنيا ۾ هر شيءِ کي واپار جي جنس بڻائي ڇڏيو آهي. ائڊورٽائيزنگ سرمايہ داريءَ جو اسم اعظم جو ڦيٽو آهي ۽ ان کي چئو "قم باذني" جو اذن آهي. ائڊورٽائيزمينٽ يا جديد مشهوريءَ ذريعي اها هڪ ٻيري زهر کي بہ امرت مشهور ڪري، ماڻهن کي ان جو شائق ۽ خريدار بڻائي سگهي ٿي.

ڪتاب سرمايہ داري نظام ۾ هڪ وڏي واپاري جنس آهي. ڪتاب لکائڻ ۽ وڪڻڻ هن دور جو اربن ڪربن جو هڪ تمام وڏو بزنس ۽ ڪاروبار آهي. ان ۾ اربن جو نفعو آهي. ان جي پبلسٽيءَ ۽ مشهوريءَ تي لک نہ پر ڪروڙ خرچ ڪيا وڃن ٿا. پبلسٽيءَ ٻنان عظيم ترين شاهڪارن کي ڪير ڏڪي ٿي بہ نہ پڇندو. پبلسٽيءَ سان گند جي ڍڳي ۾ اڇلائڻ جهڙا ڪتاب موتين جي ملهہ وڪڻي سگهجن ٿا.

وللي واويلائي، جادوئي، ڪرامتي، جنس پرستي ۽ مارڌاڙ وارو ادب، سرمايہ دار سامراجين جو پنھنجو پيارو ادب آھي. ھو جمھوري، عوامي، انقلابي ادب بدران ان ادب کي سڄيءَ دنيا جي عوام تي مڙھين ٿا.

ھٽراڏي جديد تنقيدنگاري ۽ جڙتو عظيم تنقيدنگار

”اچي پڳ ۾ پس، اندر مڙيئي اگھڙيون!“

ھنن پنھنجي ادبي ڪاروبار جي ڪارخانن ۾ تنقيد جا جڙتو اصول ۽ قدر ۽ جڙتو عظيم تنقيدنگار پيدا ڪرائي ڇڏيا آھن ۽ سڄي جھان ۾ انھن کي مشھور بہ ڪري ڪري ڇڏيو اٿن. انھن جي مدد سان ھنن جڙتو ”عظيم عالمي ادب“ ۽ بوگس ”عظيم عالمي اديب“ بہ تيار ڪرائي ڇڏيا آھن. انھن جي ھٽراڏين ادبي ڪرامتن کي ملڪن ۾ اھڙو مشھور ڪرائي ڇڏيو ويو آھي، جو اڻ ڄاڻ ماڻھو انھن جا نالا ٻڌيو غش ٿيو وڃن. حالانڪ سرمايہ دار پبلسٽيءَ جي پيدا ڪيل انھن ادبي پيرن ۾ ايتري ڪرامت آھي جيتري عام رواجي ٺوڳي پيرن ۾.

مخرج واريون تنقيدي عربيون فارسيون

اڄ اسان جي ملڪ ۾ جن يورپي ۽ آمريڪي عالمي ادبي پارکن ۽ مصنفن جون سندون پيش ڪيون وڃن ٿيون سي نہ حقيقي عالمي معيار جا پارکو آھن ۽ نہ

وري سچي جهان ۾ عوام ۽ عوام دشمنن جي وچ ۾ هلندڙ سڀ- طرفي ويڙهه ۾ غيرجانبدار آهن. جاچ ڪبي ته خبر پئجي ويندي ته اهي ادبي ڪانيءَ ڪرامت وارا بزرگ جيڪي ادبي معتبريءَ جا پڳڙ ٻڌيو، وڏي مخرج سان تنقيدي عربيون فارسيون پيا ڪن ۽ فتوائون پيا جاري فرمائين سي خبرن سان عالمي سرمايه دار طبقي جي ڪنهن نه ڪنهن 'پارٽيءَ' جي نقطي نظر جا ادبي ۽ فني ٻولڙيا ۽ دلال آهن. فن ۽ ادب جي ميدان ۾ عوام جي تاريخي عالمي مفادن جي ترجماني ڪرڻ جي پاڻ وٽن ڪاري رات آهي.

مفروضن جي پيڙهه تي ٻڌل فرضي سو- ماڙ

زوالي ادبي "ماهر" نظريه دان، پارکو ۽ فيلسوف جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه ۾ سڀ کان ماهر آهن ته اها آهي منهن جي پڪائي ۽ نڪ جي ڏاڍائي.

هڪڙو علمي ۽ سائنسي طرح بلڪل بي بنياد مفروضو تيار ڪري ان کي بار بار دهرائيندا. اهڙيءَ ريت پيڙهه پڪي ڪري، وري ان مٿان ٻيو مفروضو، ان جي مٿان ٽيون، ان مٿان چوٿون .... مفروضا در مفروضا، زٽ در زٽ .... تان جو هڪڙو فرضي سؤ- ماڙ ڪڙو ڪري ڇڏيندا! ڪنڌ مٿي ڪري نهار ته مٿي ۾ ڦيري پئجي ويندي! علمي حياءَ ۽ شرم جو نالو به نه. سٽر گز زبان، هٽراڏي جناتي ٻوليءَ ۾ چيرچڙ، منهن تي رڪ چڙهيل، اڪڻ

مان ڏاڍا وسندڙ — يا بي‌حيائي تيرا آسرا!

واويلائي ايڊيٽوريل پڙهبو ته پائبو ته ڇڻ کو جبل ڦاٽي پيو آهي! حقيقتن ۽ دليلن بدران بي حقيقت لفاظيءَ جي گرم لاوا پيئي وسي! سئو زٽ في صفحي جي حساب سان آگ وسائيندا هلندا.

ژان پال سارتري ۽ انهن منجهان

ژان پال سارتري جي ادبي عظمت جون مالڪن ۾ پوڪارون آهن پر، جيئن اسين اڳ چئي آيا آهيون، الجزائر جي جنگ آزاديءَ جي تائيد ڪرڻ جي باوجود سندس عالمي نقطي‌نظر زوالي، مايوسي ڦهلائيندڙ ۽ بنيادي طرح رجعت پرست آهي.

هو وجوديت جو Existentionalism جو علمبردار ليکيو وڃي ٿو. وجوديت جو بنياد اکرن ۾ مطلب آهي ته زندگيءَ ۾ پنهنجي وجود جو حالتن آڏر ڪو نه ڪو انڌو منبو ثبوت ڏيڻ. اهڙا ڳالهه ظاهري طرح زندگيءَ بابت مايوسي ڦهلائڻ کان الڳ آهي. پر حقيقت ۾ پنهي ڳالهين ۾ بنيادي طرح ڪو به فرق ڪونهي.

سارتري جو رينگٽ به ساڳيو ڪافڪا، البرٽو موراويا، ڪامو، ايلياس ڪئنيٽي پارن وارو آهي ته زندگي بي معنيٰ ۽ بي مقصد آهي. ان مان سواءِ مايوسيءَ ۽ تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جي پيو ڪجهه به ورڻو سرڻو ڪونهي.

هن جو چوڻ رڳو اهترو آهي ته پنهنجي ذاتي پرم پريءَ لاءِ، زندگيءَ ۾ مڙيئي ڪنهن نه ڪنهن سماجي برائيءَ کان انڪار ڪري يا ٻيءَ ڪنهن ريت اهو ثبوت ڇڏجي ته هن بيمقصد دنيا ۾ اسين به آيا هئاسين ۽ رهي ويا هئاسين. سارتري جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل ۽ تماهي "مهراڻ" ۾ ڇپيل هڪڙي ڪهاڻي Wall ("ديوار" مترجم زرينه بلوچ) مان سندس وجودي فلسفي جي نچوڙ جو سنڌي پڙهندڙ پورو اندازو لڳائي سگهن ٿا.

ادب جو نوبل انعام- عالمي سرمايهداريءَ جو ثقافتي هٿيار

هي اهو انعام آهي جنهن جي وسيلي سرمايهداري دنيا اهڙن ماڻهن کي انعام ڏيئي مشهور ڪري ٿي، جي زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ وڏا ڪارناما سرانجام ڏين ٿا. سچ جي ملاوٽ بنان، ڪوڙ ڪهڙي ڪم جو؟ هن انعام جو هڪڙو حصو جائز نموني ڏيئي، ان جو دنيا ۾ ڏاڪو ڄمائي، ان تي عوام جو اعتماد پيدا ڪري، ان جي باقي حصي کي ناجائز سرمايه پرست ۽ عوام دشمن مقصدن لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو. ٿلهي ليکي، سائنسي ڪارنامن تي انعام اڪثر جائز نموني ۽ سماجي ڪارنامن تي انعام سرمايهداري دنيا جي فائدي لاءِ حقيقي مستحقن بدران سرمايهداريءَ جي دلگهرين کي ڏنا ويندا آهن، ۽ اهڙيءَ ريت عوام کان انهن ميدانن ۾ سندن اصل هيرا

لڳائي، مٿن دشمنن جا ڄڄاٽو ھيرا مڙهيا ويندا آهن.

برابر ڪڏهن ڪڏهن عظيم روسي اديب ميخائيل شولوخوف کي به انعام ڏين ٿا. ٽئگور کي به انعام مليو. پر اهڙيءَ ريت ان انعام جي ساک قائم ڪئي ويئي. تنهن کان سواءِ ٽئگور جو ادب سرمائيدارن لاءِ اهڙو خاص خطرناڪ ته ڪونهي! امن، شانتي ۽ پيار جي ڳالهين ۾، تصوف ۾، ڀڳوان جي ڀڳتيءَ ۾، سرمائيداريءَ لاءِ ڪهڙو خطرو؟ خطرو ته عوام ۾ سجاڳي آڻڻ جي ڳالهين ۾ آهي، جدوجهد ۾ آهي، ويڙهه ۾ آهي! انهن ڳالهين ڪرڻ واري عظيم عوامي ادب کي انعام نه ملندو. ها پئسترنڪ جهڙن عوام جي جدوجهد خلاف پنبديون ۽ ڏچرپا ڪرڻ وارن کي، مايوسيءَ ۽ موت جا پيغام ڏيندڙ (١) اديبن کي جام نوبل ادبي انعام!

چڙواڳ ۽ مايوس طبقي جو چڙواڳ ۽ مايوس ادب

ڇوٽو وچولو طبقو ڇڙوڇڙ آهي. ٻنهي، وڏين تباهين کان بچيل ۽ وڏين ڪاميابين جي امڪانن کان محروم

---

(١) ادب جو ١٩٨١ جو نوبل انعام ايلياس ڪنيٽي کي مليو آهي. ان جي خصوصيت آهي پاڳلپڻي ۽ خودڪشيءَ بابت ڪتاب لکڻ! (پڙهو "پاڪستان ٽائيمس" ۾ ايلياس ڪنيٽي بابت سليم الرحمان جو مقالو) (اداري طرفان)

آهي. هن طبقي جي ماڻهن جا طبقاتي مطلب هن سماج ۾ پورا ٿي سگهن ٿي نٿا. نه وري اهي انهن قوتن جي صحيح ۽ ڪامياب اڳواڻي ڪري سگهن ٿا، جيڪي هن سماج ۾ اهي بنيادي تبديليون آڻي سگهن ٿيون جن مان گهڻين تبديلين جي هن طبقي کي به سخت گهرج آهي.

ان ڪري هن طبقي جي ماڻهن جا خيال خودپرستيءَ تي ٻڌل، محدود ۽ سطحي آهن. ان طبقي جا ڪيترا اديب پنهنجي ادب ۾ اڪثر رڳو پنهنجي ٿي طبقي جي انفرادي مصيبتن تي روج راڙو ڪن ٿا.

اڄ ٽيئنءَ دنيا جي ملڪن ۾ هن طبقي جا ٿي ابتڙ مفاد ٽن ڌار ڌار رستن وٺڻ سان پورا ٿي سگهن ٿا. وچان چوٿون رستو ڪونهي. پهريون ته هو پورهيت عوام جي اڳواڻي ڪري، جاگيرداري، سرمايه داري ۽ سامراج جي ڦرلٽ ۽ غلاميءَ جي گهٽ کان عوام کي آزاد ڪرائي. ٻيو ته هو جاگيردارن، سرمايه دارن ۽ سامراجين جو پيچ لتڪائو ۽ شڪاري ڪتو بڻجي انهن پاران عوام کي ڏاڙهي، ۽ ان جي عيوض مالڪن کان انعام طور ٽڪر وٺي کائي. ٽيون ته هو پورهيت عوام جي پٺ وٺي، سندن جدوجهد ۾ شريڪ ٿي، وٽن عزت پريو مقام حاصل ڪري. هو ٽئين رستي تي هلڻ ۾ پنهنجي بيعزتي ٿو سمجهي. پهرئين رستي جي منجهس جرئت ۽ لياقت ڪانهي.

تنهنڪري هو گهڻو ڪري ان ڪوشش ۾ آهي ته جاگيردار سرمائيدار حاڪم طبقن ۾ شامل ٿيان يا انهن جي ويجهڙائي ۽ سرپرستي حاصل ڪريان، انهن جهڙو ٿيان ۽ انهن سان گڏجي موجون ماڻيان.

دنيا جون حالتون ڪيتريون به بدلجن پر ٽين دنيا جي ملڪن جي گهڻائيءَ ۾ ظاهري طرح ڇوٽي وچولي طبقي جي بالادستيءَ جا في‌الحال ڪي به امڪان نظر نٿا اچن.

ڇوٽڙو وچولو طبقو جيتري سماجي ترقي ڪري ٿو، جيترو عوام کان پري ان جي دشمن طبقن جي اوڏو رسي ٿو، اوترو اهو عوام دشمن طبقن جي تاريخي مقدر ۾ جيڪا شڪست زوال ۽ جيڪا تباهي ۽ ذلت لکيل آهي تنهن کي اوڏو رسي ٿو.

اڄ اهو ٽين دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ سماجي طرح خصي آهي، نه نر نه مادي. يا ٻئي ڏينهن نر ته گهڻا ڏينهن مادي.

ان ڪري ڪيس پنهنجو ڪو به گڏيل طبقاتي آئيندو نظر نٿو اچي ۽ هو انفراديت، اڪيلائپ، ڇڙواڳيءَ ۽ مايوسيءَ جو شڪار آهي. اڄ جو هڪ ئي علاج آهي ته هو پورهيت عوام جي سمنڊ ۾ گڏجي انهن سان ملي هڪ ٿي وڃي ۽ انهن سان گڏجي انسان ذات جي گڏيل نجات لاءِ هلندڙ جدوجهد ۾ شريڪ ٿي، وڏيءَ ماڻهپيءَ وارو ٿي وڃي.

پر ان لاءِ گهڻي پاڳي هو تيار ڪونهي.

ان طبقي جو اديب ان انفراديت، اڪيلائپ، چڙواڳيءَ ۽ مايوسيءَ جو زهر پنهنجي ادب وسيلي سموري سماج ۾ ڦهلائي ٿو.

هوئنئن بہ نقل ڪرڻ انساني فطرت آهي. حاڪم طبقا وللي واويلائي ادب جي همت افزائي ڪن ٿا. ان ڪري هيٺين طبقن جا عام اديب، فيشن سمجهي، غلامانہ ذهنيت وچان ان جو نقل ڪن ٿا.

وللي واويلائي ادب لکڻ سولو آهي

ان لاءِ ڪنهن بہ وڏي مشاهدي، ڪنهن بہ وڏيءَ ڄاڻ، فني ڪاريگريءَ ۽ تخليقي محنت جي درڪار ڪانهي. سگهي، متي ۾ سور وجهندڙ گهوڙا گهوڙا ۽ ٻئي برائي يخي ڪوبہ ماڻهو جنهن کي چار اکر لکڻ اچن ٿا سو بہ ڪري سگهي ٿو. نہ ٻوليءَ جي ۽ نہ گرامر جي گهڻي ڄاڻ هجڻ جو ايڏو لاچار آهي.

پنهنجي خاص ٻولي ٿاهي ورتي اٿن

وللي واويلائي ادب پنهنجا خاص تصور، محاورا، علامتون ۽ ٻيا اظهار جا طريقا گهڙي، دنيائي سطح تي پنهنجي بي پناهہ پبلسٽيءَ جي وسيلي کي ڪم آڻي، ڦهلائي، عام ڪري ڇڏيا آهن. هاڻ جنهن کي "جديد" اديب ڏيکڻو هجي سو تمام آسانيءَ سان "ٻاٻرا ڪنڊا" "صليب

ڪلهي تي ڪٿي هلي" ”ڇمهون ڇمهون ٽمل ذات“ وغيره وغيره ڍهيل ڍڪيل فقرا ورجائي، ”جديد“ اديب ٿي سگهي ٿو.

سستي شهرت جا فوري موقعا

هن ادب تي جيئن ته پابندي ڪانهي، ڦورو طبقن طرفان ان تي ڪوبه دٻاءُ ڪونهي، بلڪ اڻسڌي طرح ان جي همت افزائي ٿيندي آهي، تنهنڪري هن قسم جي ادب ذريعي بنا تڪليف ۽ خوف جي مفت جي شهرت ملي ٿي. غريب ملڪن ۾ به هن ادب سان واسطو رکندڙ ماڻهو اڪثر مٿين وچولن طبقن جا آهن. انهن جا هٿ وڏا آهن، انهن جي اخبارن، رسالن ۽ ٻين پبلسٽيءَ جي ادارن تائين گهڻي رسائي آهي. سڪيلاٽا منجهن گهڻا آهن. ان ڪري ماڻهو انهن جي ٽولي ۾ شريڪ ٿي، هٿوهٿ ڪڇيو وڃي. جيڪي ٻنهه تار خرابيءَ ۾ وڃيو پون سي رات وچ ۾ ”عظيم جوان سال اديب“ مشهور ٿيو وڃن.

SOORIH SINDHI ADAB

ٻاب ڏهون

اڳوڻو يورپي ترقي پسند ادب

جتي هنج هئا، اتي ڪانگن ڪانگيرا ڪيا.
(واليد د)

ٻين به ڪيترين شين وانگر هي جديد ادب به سرمايه دار يورپ جي پيداوار آهي، اتي ئي سندس روايت جون پاڙون آهن ۽ اتان ئي اهو ٻيءَ دنيا ۾ پکڙيو آهي. هن يورپي سماج جي ارتقا جي هڪ خاص ڏاڪي تي جنم ورتو آهي. ساڳئي وقت اهو يورپ جي رجعت پرست ادب جي روايت جي سلسلي جي هڪڙي ڪڙي به آهي.

يورپ جي ادب جي تاريخ کي ٽلهي ليکي پنجن وڏن دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. انهن مان چوٿون ۽ پنجون دور گڏ هلي رهيا آهن. چوٿون زوال طرف وڃي رهيو آهي ۽ پنجون اسري نسري ڪمال طرف وڌي رهيو آهي.

پهريون آن جو دور قديم غلامدار، يونان ۽ روم جي علم ۽ عظمت جو دور آهي، جيڪو انساني تاريخ ۾ اڄ به بي مثال ۽ يگانو ليکجي ٿو. يوناني مدبر پير يڪاڀس

جي حضرت عيسىٰ کان اٽڪل چار سؤ سال اڳي ايٿنس
جي شهر ۾ ڪيل جمهوريت ۽ ڊڪٽيٽرشپ جي ٻنهي
واري تقرير اڄ به پڙهندا ته وات مان ”واهه واهه“
نڪري ويندي! معلوم ٿيندو ته عقل ۽ تدبر، فصاحت
۽ بلاغت جو هڪڙو درياهه پيو اڇلون ڏئي! ٿيوسيڊائيڊس
جي پوليشيائي لڙاين جي تاريخ پڙهو. هومر جا لافاني
داستان ۽ سئفو شاعرياڻيءَ جي محبت جا گيت پڙهو.
ائرسٽوفئنس جا ڊراما پڙهو. ان کي اڄ جي بهترين تخليق
سان ڀيٽي ڏسو ته خبر پوندي ته يوناني علم ۽ ادب
پنهنجو مٽ پاڻ هئا. پٿاگوراس، ائناڪساگوراس،
ڊماڪريٽس، هرڪليٽس، سقراط، بقراط، افلاطون جهڙا
يگانا عالم، داناءُ فيلسوف ۽ سائنسدان يونان جائي دنيا
کي ڏنل هئا. تنهن کان پوءِ انهن سمورن تارن ۽ چنڊن
جو سج، سڪندر اعظم جو استاد ارسطو هو جيڪو
حضرت عيسىٰ کان ٣٨٤ سال اڳ ڄميو، دنيا ۾ ٦٢
سال رهيو، لافاني بڻجي ويو. هن لاءِ سندس وفات کان
چوڏهن صديون پوءِ عظيم مسلمان داناءَ ابن رشد چيو،
”ارسطو سمورين سائنسن جو اول ۽ آخر آهي. ڪائنس
اڳ ڪوبه قابل ذڪر سائنسدان پيدا ڪونه ٿيو ۽ ڪائنس
پوءِ جي چوڏهن صدين ۾ ڪنهن به سندس تعليم ۾
ڪو خاص واڌارو ڪونه ڪيو آهي.... ارسطو عظيم ترين
عالم آهي. خدا کيس بي مثال بڻايو هو.“ ساڳيو رنگ
جلدئي پوءِ روم جو ٿيو. اتي سائنسدان ۽ فيلسوف ته

ايترا نه هئا پر ٻين شعبن ۾ بي مثال عالم ۽ اديب ۽ ٻيا يگانا داناءَ پيدا ٿيا. سيسرو، پلني، جوليس سيزر وقت جي علم ۽ دانش جا ٻيا سوين جڳمڳ ڪندڙ چنڊ، تارا هئا.

ان کان پوءِ قرون وسطيٰ ۾ صدين جون صديون يورپ تي مذهبي جهالت، تنگ نظري، تعصب ۽ وحشي جبر جي رات ڇانيل رهي. اهو يورپي ادب جو ٻيو ۽ اونداهو دور هو.

ٻڌن جي ٻيڻان ڏاها ۽ ڏاهن جي ٻيڻان ٻڌا!

پندرهين صديءَ ۾ اهو اونداهو دور اڃا ختم نه ٿيو هو ته ان دور جي پيٽ مان يورپي علم ۽ ادب جو ٽيون دور، جيڪو روشن دور هو، سو ڄائو ۽ سورهين صديءَ ۾ اسري نسري وڌيءَ چڙهيو. پندرهين صديءَ واري يورپي جاگيرداري نظام جي پيٽ ۾ اهي اقتصادي، سياسي ۽ ثقافتي قوتون اسرڻ نسرڻ شروع ٿي ويون، جن اڳتي هلي، زبردست ويڙهيون ڪري، نيٺ ڪيس ختم ڪري، سندس جاءِ تي سرمايه داري نظام ڪي قائم ڪيو. سورهين صديءَ کان ئي سرمايه داري نظام جا بنياد پوڻ شروع ٿي ويا ۽ نيون اسرندڙ ترقي پسند سرمايه دار قوتون مردار جاگيرداريءَ جي اقتصادي ۽ سياسي، ذهني ۽ روحاني بالادستيءَ، هڪ هٽيءَ ۽ آمريت جي قلعن ڪي ڍاهڻ ۾ جنبي ويون. جاگيرداري پنهنجا اکڙيل پير وري ڄمائڻ لاءِ بار بار جوابي حملا ڪندي رهي. تان

جو اوڻويهين صديءَ جي اڌ تائين اهي سمورا حملا ناڪام ٿي ويا ۽ سرمايه داري پوري يورپ تي ڇانئجي ويئي ۽ سڄيءَ دنيا جي مٿان ڇانئجڻ لڳي.

جيئن فوج جا ڪئين قسم هوندا آهن — بحري، بري ۽ هوائي وغيره، تيئن ئي سماجي نظامن وچ ۾ ٿيندڙ جنگ ۾ وڙهندڙ فوجون به طرحين طرحين جون هونديون آهن — مادي ۽ روحاني، اقتصادي ۽ سياسي، ثقافتي ۽ نظرياتي، فوجي ۽ سفارتي وغيره.

جاگيردار ۽ سرمايه دار سماجي نظامن جي وچ ۾ صدين تائين هلندڙ، هن ڌرتي ڌوڏيندڙ، شاهي جنگ ۾ سرمايه داري لاڙا رکندڙ علم ۽ سائنس، ادب ۽ فن هڪ اهم قوت طور ڪم ڪيو. اهي نئين نظام جي لشڪر جي ثقافتي فوج هئا. اهو سڄو عرصو نيون اسرندڙ ترقي پسند سرمايه دار قوتن جي عقل ۽ سمجهه کي وڌائيندا، سندن دلين ۽ روحن کي مضبوط ڪندا، ساڻن ٻانهن ٻيلي ٿيندا ۽ سندن سونهپ ڪندا رهيا.

اڄ به جيڪو بوڪيشو جي ڪهاڻين جي مجموعي ”دي ڪئميران“ ۽ بالزاڪ جي ”شرارت ڀريل ڪهاڻيون“ (Droll Stories) يا ماپاسان جون ڪهاڻيون ۽ اهڙيون ٻيون شوخ ۽ مزيدار ڪهاڻيون پڙهندو، تنهن جڻ جاگيرداري فرعونيت ۽ سندس روحاني ڇاڙتن جي منافق اڊمبر کان مرعوب ٿيڻ جي مرض خلاف حفاظتي ٽڪا هڻائي ڇڏيا! ان تي ڪنهن به جاهل فرعون، ۽ ڪنهن

۽ مقدس منافق جي آڪڙ ۽ رعب تاب جو ۽ ڪنهن ۽ ڪتابن سان لڏيس گڏهه جي پُستن جو ڪريہ اثر ڪونہ ٿيندو!

دنيا جي ادب جي تاريخ ۾ جاگيرداري فرعونيت ۽ خاص ڪري دين ڌرم جي ٺيڪيدارن جي روحاني هڪ هٽي ۽ آمريت خلاف هي ڪو پهريون ادبي حملو ڪونہ هو. هن کان صديون اڳ عرب، ايران ۽ هندستان وغيره ۾ تصوف ۽ ڀڳتي لهر جي شاعرن انهن خلاف پنهنجا آواز بلند ڪيا هئا، جن جا پڙاڏا اڄ تائين پيا گونجن.

هر سٺي نئين شيءِ يا ڳالهہ جا خالق عوام ۽ عوام دوست ماڻهو هوندا آهن، ۽ عوام دشمن رجعت پرست اڪثر انهن جي هرمهڪن مخالفت ڪندا رهيا آهن. پر اڳتي هلي جڏهن اهي شيون يا ڳالهيون مقبول ٿي وينديون آهن، تڏهن عوام دشمن انهن جا هٿراڌا وارث بڻجي، انهن تي قبضو ڪري، انهن کي پنهنجو هٿيار بڻائيندا رهيا آهن. صوفي شاعريءَ تي ڪنهن زماني کان وٺي حاڪم طبقن جو قبضو ٿي چڪو آهي، ۽ اهي ان کي پوڙهي (پاليل فرمانبردار وهٽ وانگر) ڪريو پيا هلائين. ان ڪري جيئن يورپ جي موجوده سامراج پرست پاليل ۽ پوڙهي ادب کي ڏسي ڪو مشڪل سان اندازو لڳائي سگهندو تہ اڳي ڪنهن زماني ۾ يورپ جي ادب ۾ ڪهڙا انقلابي جوهر هئا، تيئن صوفي شاعريءَ جي پوءِ جي حالتن کي ڏسي عام ماڻهو اهو اندازو لڳائي

ڪونہ سگھندو تہ پنھنجي شروعاتي اوسر جي ترقي پسند دور ۾ ان ۾ ڪھڙيون بجليون پريل هيون، ان ڪھڙن طوفانن سان مقابلا ڪيا آهن ۽ مڪر، منافقي، تنگ نظري ۽ تعصب جا ڪھڙا ڪوٽ ڪيرايا آهن.

مذهب جي آڙ ۾ هٺ ڌرمي ۽ روحاني آمريت

هر ٻيءَ شيءِ وانگر صوفي شاعري بہ ابتڙن جو ميلاپ هئي. ان ۾ ترقي پسند توڙي رجعت پرست عنصر پاڻ ۾ گڏ هئا ۽ پاڻ ۾ وڙهي رهيا هئا. ترقي پسند عنصر هي هو تہ ان وقت جي جاگيردار فرعونيت ۽ انهيءَ جي چاڙتي مذهبي ٺيڪيداري، هٺ ڌرمي ۽ روحاني آمريت خلاف جيڪا عوام جي دلين ۾ بي پناهہ نفرت هئي ۽ غصو هو، تنهن جي ترجماني ڪندي هن جاگيردارن کي انهن سڌي طرح ۽ سندس روحاني چاڙتن کي سڌيءَ طرح اگھاڙو ۽ ننگو ڪري ان تي ملامت جا تير وسايا.

''..... تہ ٻوءِ ڇا ڪجي؟''

هر ڪاروبار ۽ هر علم (Discipline) جي پنھنجي خاص، ٽيڪنيڪل ٻولي هوندي آهي، پنھنجو هڪ خاص علامتي ڪوڊ هوندو آهي. مثال طور واپاري اگھن گھٽجڻ جي ڳالهہ ڪرڻ بدران ''بازار جي ڪرڻ'' جي ڳالهہ ڪندا آهن. حالانڪ بازار پنھنجي جاءِ تي بيٺي

هوندي آهي. شاعر ۽ عاشق، ٻيءَ ڪنهن ڳالهه بدران رڳو نرگسي نيڻن ۽ چانڊوڪي رات جون ڳالهيون ڪندا آهن، تيئن تصوف جي شاعري ڦورو ۽ ظالم جاگيرداريءَ سماجي نظام لاءِ "دنيا" ۽ "آسمان" جون علامتون ڪم آنديون آهن. جيڪا لعنت ملامت، اميرن، خانن، نوابن، بادشاهن، سلطانن ۽ شهنشاهن ۽ سندن چاڙتن تي ۽ جنهن نظام انهن کي ملڪ جو مالڪ ڪيو آهي، تنهن تي وسائڻي هوندي اٿن، اها "فلڪ ناهنجار"، "فلڪ ڪج رفتار"، دنيائي دُون"، "چرخ گردون"، "ستم پيشه آسمان" کي منهن ۾ ڪري، مٿن وسائيندا رهيا آهن.

"هي آسمان خراب آهي ته پوءِ ڇا ڪجي؟" ان جا جواب ٻن قسمن جا ڏنا ويا آهن. پهريون ته گهٽ گوهي ڏيئي، ڪنهن نموني، پاڻ کي هن نظام جي اشڪنجي مان ڇڏائي، جيترو موقعو هٿ ڪري سگهو، اوتريون موجون ماڻي ۽ عيش ڪري وٺو! ٻيو آهي ته دنيا کي ترڪ ڪري، پنهنجي اندر ۾ گهڙي وڃو ۽ ان کي اجاريو، هلڻ جي تياري ڪريو."

هي ٻئي جواب حاڪم طبقن جي دل وڻن آهن. سماج جا بهترين دماغ ۽ دليون جيڪڏهن ساڻن مقابلي جو ميدان ڇڏي، ڀڄي وڃي، ذاتي موجون ماڻڻ يا گهر جي ڪنڊ ۾ اندر اجارڻ ۾ مصروف ٿي وڃن، ته ٻيو ڦورن ۽ ظالمن کي ڇا کپي!

سواءِ هڪ اڌ استثنا جي، هنن شاعرن وٽ انهن ڪان سواءِ ٻيون صحيح جواب نہ هو ۽ نہ وري ان وقت ٿي ڏي سگهيو ٿي. اهو صحيح جواب اچا تاريخ جي ڪُکِ ۾ سرجيو ٿي ڪونہ هو. ان جا مهاندا اچا ايندڙ زمانن جي اونداهن پاڇولن ۾ لڪل هئا. جاگيرداري نظام جا تاريخي ڏينهن اچان پورا ڪونہ ٿيا هئا. ڪيس دسي دفن ڪرڻ واريون سماجي قوتون جيڪي، سماجي قانون مطابق، ان وقت، فقط سرمايہ داري قوتون ڏي ٿي سگهيون ٿي، سي اچان اسريون نسريون ڏي ڪونہ هيون. ان لاءِ ڪين صديون گهربل هيون. هزارين سڀ طرفين لڙاين ۾ ڪثيل سوڀون ۽ تجربا گهربل هئا.

والٽيئر، روسو، بالزاڪ ۽ ٻيا ارڙهين صديءَ جا يورپي سرمايہ دار اديب ۽ دانشور تاريخي ارتقا جي گهڻو متاهين ڏاڪي تي آيا. هو صدين جي اقتصادي ۽ سياسي، نظرياتي ۽ روحاني لڙاين جي هڪ ڊگهي سلسلي ۾ عوام طرفان حاصل ڪيل شاندار ڪاميابين ڪان پوءِ، عالمي ادب جي اسٽيج تي پيش ٿيا هئا. تاريخ هنن لاءِ هڪ اسٽيج اڳي ڏي تيار ڪري، سينگاري چڏي هئي. وقت سندن انتظار ڪري رهيو هو.

هو سماج جا تماشائي، ان تي غيرجانبدار تبصرو ڪندڙ يا عوام جا سڪڻا همدرد بنجي ڪونہ آيا هئا. هو ڏمر ڏڻي تي آيا هئا. هو عوام جي دلين جي عدالت ۾، عوام جي مجرمن جي ڏوهن جا تفصيل ۽ ثبوت

پيش ڪندڙ، سنڌ ذوهه ثابت ڪندڙ ۽ سنڌن جوڳي سزا تجويز ڪندڙ هئا. سنڌن اعليٰ فنڪاريءَ واري ڳالهه ۾، ان جي آواز ۽ انداز ۾، پنهنجن کي سڏ ۽ دشمن کي للڪار هئي. ان ۾ سوپ لاءِ توڙ تائين وڙهڻ جو اٽل ارادو ۽ ان جي حاصل ڪرڻ جو مڪمل يقين هو. هو هڪ نئين نظام ۽ نئين دور جا نقيب ۽ روشن سڀاڻ جي خوشخبري ڏيندڙ هئا.

هرڻ هنيلا بيٺا سوچن!

حافظ شيرازيءَ حسرت ڀريون صدائون هنيون هيون:

بيا ڪـــہ قـاعـدہ آسـمــان بگرداني‌ـم
فلک راشگف بشگافيم، و طرحِ نو باندازيم!

(اچو ته هن دنيا جو نظام بدلايون - پراڻو جهان ڊاهي نئين جي پيڙهه رکون!)

اهي صدائون پنهنجي زماني ۾، ”بوند بوند لڳي ڦٽڪي ڦٽڪي، ٻوڙي ٻوڙي، ٽڪجي ٽڪجي، ڦاٽ ٿي، ڦٽ ٿي چڙهيون هٿندڙ، ڪنهن واءُ وڙيل، هنيلي هرڻ، جي پاڻيءَ لاءِ حسرت ڀري پڪار وانگر، هڪ پل لاءِ، وقت جي رڻ پٽ ۾ گونجي، تاريخ جي خلائن ۾ گم ٿي ويون.“ ڇهن صدين کان پوءِ هاڻ اهي صدائون ڌرتيءَ جي هڪڙي حصي ۾ تاريخ جو اٽل فرمان بڻجي، ارڙهين صديءَ جي انقلابي ادب جي ٻاهه جهڙين لڪٽين جي

ٻرندڙ لفظن منجهان، وقت جي فرعوني نظام ۽ ان جي علمبردارن کي گهوري رهيون هيون!

پراڻو ڳاڙهو نظام

هر نئون طبقاتي نظام پنهنجي اوسر ۽ جوانيءَ وقت ترقي پسند ٿئي ٿو، ۽ سماج کي اڳتي ڌڪي ٿو. اڳتي هلي اهو پنهنجون سموريون ترقي پسند قوتون خرچ ڪري سڃو ٿي پوڙهو ۽ رجعت پرست بڻجي، سماج لاءِ ”جيءَ جو جنجال“ بڻجيو وڃي. ان وچ ۾ سندس پيٽ ۾ سرجيل نئون ترقي پسند نظام جنم وٺي ٿو جو ٻه پنهنجي اوسر ۽ جوانيءَ وقت، اڳئين جي پيٽ ۾، ان جي اوسر ۽ جوانيءَ جي وقت کان ٻه وڌيڪ، ترقي پسند ٿئي ٿو. نيٺ اهو ٻه پوڙهو ٿي پوي ٿو ۽ سندس پيٽ مان نڪتل نئون نظام کيس ختم ڪري پاڻ ان جي جاءِ وٺي ٿو. غلامدار نظام ٻه پنهنجي وقت آهر ترقي پسند هو. جڏهن اهو پوڙهو ۽ رجعت پرست ٿيو تڏهن نئين ترقي پسند جاگيردار نظام سندس جاءِ ورتي. ان جي پوڙهي ۽ رجعت پرست ٿيڻ بعد سرمايه دار نظام سندس جاءِ ورتي جيڪو پنهنجي اوسر ۽ جواني جي وقت انهن ٻنهي کان سوين دفعا وڌيڪ ترقي پسند هو.

عيسوي پندرهين کان اوڻويهين صديءَ تائين اهو يورپ ۾ جاگيرداري نظام کي ڊاهي ان جي جاءِ وٺڻ جي لڙاين ۾ مشغول هو. نيٺ جاگيرداريءَ تي مڪمل

سوپ پاڻ کان پوءِ ان جي چئن ڪنهن اسم اعظم جي ڦيٽي يا ڪنهن "قم باذني!" جي حڪم سان سماج جي پيداواري ۽ تخليقي قوتن جي پيرن ۾ پيل جاگيرداري زنجيرن ٽوڙي، انهن ۾ نئون ساهه وجهي، ڪين اٿاري کڙو ڪري، سموري سماج، سموري يورپ ۽ پوءِ آمريڪا ۾ اهو انقلاب آڻي ڇڏيو جنهن جو مثال اڳين سمورين صدين ۾ ڳولڻ اجايو آهي. ان چئن هڪڙي جادوءَ جي لڪڙي گهمائي سڄي دنيا جو نقشو بدلائي ڇڏيو!

تان جو اوڻويهين صديءَ تائين وڏي ويجهي اهو پنهنجون بنيادي ترقي پسند صلاحيتون خرچ ڪري سماج لاءِ هڪڙي چور بڻجڻ شروع ٿيو. ان ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا کي ڦُري لٽي ڪنگال بڻائي ڇڏيو. ١٨٢٥ع ۾ سرمايهداري نظام ۾ پهريون پهرو اقتصادي بحران آيو. هاڻ ڏهين پندرهين سال نئون ۽ اڳي کان وڌيڪ پيچيدو ۽ اونهو بحران ٿو اچي. اهو ٻن عظيم جنگين ذريعي دنيا کي تباهيءَ جي ڪناري تي آڻي چڪو آهي ۽ ٽيءَ لاءِ تياريون پيو ڪري. اڃان اهو جيئرو آهي. سندس نوان نوان سماجي معجزا ڏيکارڻ جي قوت به صفا ختم ڪانه ٿي آهي. سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جو نئون انقلاب ڪيس اڃان به نوان ٻوز ڏيندو ٽڳائيندو اچي. اڃان به وٽس زبردست پيداواري ۽ تخليقي قوتون ۽ دولت جا اڻ کٽ خزانا آهن. سماج جي مختلف ميدانن ۾ سندس قبضا، برتريون، بالادستيون ۽ هڪ هٽيون ۽ بچت ۾ رکيل (رزرو) قوتون اڃان به موجود ۽ سلامت آهن.

رت پياڪ ڏائڻ!

پر تاريخي ۽ مجموعي طرح، اهو هاڻ انساني سماج لاءِ هڪ مدي خارج ۽ مفت خور، اٿي تي چڙهيل، رت پياڪ پوڙهي ڏائڻ بڻجي پيو آهي. ڪنهن زماني ۾ دنيا جي پيداواري ۽ تخليقي قوتن جي پيرن مان زنجيرون ڪڍڻ وارو هي نظام هاڻ خود انهن لاءِ هڪ ارڙ بلا جيڏي زنجير بڻجي چڪو آهي. اهو هينئر دنيا ۾ فقط ڦرلٽ، بيروزگاري، مهانگائي، بک، ڏڪار ۽ جنگ ڦهلائڻ وسيلي ئي ڪجهه عرصو وڌيڪ جيئرو رهي سگهي ٿو، هونئن نه.

عالمي ڦرلٽ، هڪ هٽي ۽ عام تباهيءَ تي پاڙيندڙ، قبر جي ڪنڌيءَ تي پهتل، هن نظام وٽ زندگيءَ جي ڪنهن به ميدان ۾ سياست، اقتصاديت، علم، ادب ۽ فن وغيره جي ميدان ۾، هينئر ماڻهن کي آڇڻ لاءِ ڪابه خوشي يا آئنده جي خوشخبري ڪانهي. اهو دنيا کي فقط مايوسي، عام تباهيءَ ۽ موت جو پيغام ئي آڇي سگهي ٿو. جهڙي سماجي نظام جي حالت اهڙا سندس غالب سماجي لاڙن جي ترجماني ۽ وڪالت ڪندڙ ادب جا افعال! جهڙا ڏانگ تهڙا ٻچا، جهڙو زوال پذير سرمايه دار سامراجي نظام اهڙو سندس هي پيارو ٻچڙو يعني جديدي زوالي ادب.

۾ ادب

جڏهن اوڻويهين صديءَ ڌاري سرمايه داري نظام پنهنجي ترقي پسند فطرت بدلائي هڪ هٿي رجعت پرست سامراج ۾ تبديل ٿيڻ شروع ٿيو تڏهن ٻه ڳالهيون ٿيون.

ڀهرين ڳالهه ته سرمايه دار ادب ۾ رجعت پرست لاڙا زور وٺڻ لڳا ۽ حاوي ٿي ويا. ٻيو ته سرمايه داريءَ جي پيٽ اندر پورهيت انقلاب جون قوتون سرجڻ شروع ٿيون ۽ پورهيت ادب پيدا ٿيڻ شروع ٿيو. اهڙي طرح يورپي ادب جا ٻه نوان دور يعني ان جو چوٿون ۽ پنجون تاريخي دور شروع ٿيا. هڪڙو زواليت پرست ۽ رجعت پرست سرمائيدار ادب جو دور جيڪو سرمايه داريءَ جي زوال جو ماتم ڪري ٿو. ٻيو پورهيت ترقي پسند ۽ انقلابي ادب جو دور جيڪو پورهيت طبقي ۽ پورهيت انقلاب جي اسرڻ نسرڻ ۽ وڌڻ ويجهڻ جي عڪاسي، ترجماني، مدد ۽ رهبري ڪري ٿو. هڪڙو مردار ماضيءَ جو ماتم ڪندڙ آهي ٻيو عوام جي روشن آئيندي جي آجيان ڪندڙ ۽ ان کي ڳائيندڙ وڄائيندڙ آهي.

هنن ٻنهي هڪٻئي جي ابتڙ ۽ مخالف ادبن جي سلسلي ۾، ويهين صديءَ جي ڀهرين چوٿائي هڪ تاريخي سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿي. هن چوٿائيءَ ۾ اهي ٻه اديب تخليق ۾ سرگرم هئا جيڪي انهن ٻنهي قسمن جي ادبن جا باني ۽ مکيه علمبردار هئا ۽ انهن جي

SOORIH SINDHI ADAB

سڀ کان وڏي علامت بڻيا. اهي ٻه هئا — گورڪي ۽ ڪافڪا. ڪافڪا ١٩٢٤ع ۾ وفات ڪئي ۽ گورڪي ڪجهه سال پوءِ. ڪافڪا سرمايه دار زوال جو ترجمان ۽ ماتمي اديب هو ۽ گورڪي پورهيت انقلاب جي آجيان ڪندڙ، ان جا قصيدا ڳائيندڙ، ان جي مدد ۽ رهبري ڪندڙ ۽ ان پاران سر جو سٿون ڏيندڙ مجاهد انقلابي اديب هو. ٻيئي پنهنجي پنهنجي فن ۾ قابل هئا هو ڳالهين کي منجهائڻ ۾ ۽ هي ان منجهيل سٽ کي سنوارڻ ۾! ٻنهي قسمن جا اديب هند سنڌ ۽ دنيا جي هر ملڪ ۾ موجود آهن. جديدي ادب جي وبا جو باني ڪافڪا ليکيو ويندو آهي، ۽ وجوديت جي فلسفي جي ملاوت جي باوجود سارتري، آسرتو موراويا ۽ ڪامو ڪافڪا جا ئي خليفا آهن.

هونئن رجعت پرست جديد ادب جون ٻاڙون عالمي ادب جي تاريخ ۾ گهڻو هيٺ به ڏسي سگهجن ٿيون. اهو ايترو پراڻو آهي جيتري رجعت پرستي.

نت نوان ٻهروپ

مغربي ادب جي تاريخ تي هڪڙي مٿاڇري نظر وجهڻ سان ئي معلوم ٿي ويندو ته نام نهاد ”نئون“ ۽ ”جديد“ ادب ڏاڏي آدم جي واري جي شيءِ آهي، ۽ نت نوان ٻهروپ ڪندو ۽ پاڻ تي نوان ليبل چنبڙائيندو، هر دور ۾ پاڻ کي ”نئون“ ثابت ڪرڻ جون ڪوششون

SOORIH SINDHI ADAB

ڪندو رهيو آهي. Neoterikos (نئين کان نئون)، Baroque، (نمودي) Parnassianism (قدامتي)، Meta-physical(مابعدالطبعياتي)، Impressionism (تاثرائيت)، Symbolism (علامتيت)، Hermetism (رهبانيت)، Futurism (مستقبليت)، Existentialism (وجوديت) وغيره وغيره ڪئين ٻهروپ، ڪئين ليبل، پر ڳالهه اهائي ساڳي پراڻي پاروٿي. يعني عوام جي زندگيءَ جي حقيقتن کان پاڇ، انهن کي ٽوڙڻ مروڙڻ، ادب کي ڦورو طبقن ۾ سندن حوارين جي هٿ جو هٿيار ۾ ماڻهن کي بطال ڪرڻ لاءِ چرش ۽ ڀنگ جهڙو نشو بنائڻ.

Neoteric شاعري

”نئين کان نئين“ جي رينگٽ کي وٺون. اهو حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان به گهٽو گهٽو اڳ شروع ٿيل رينگٽ آهي. قديم روم ۾ ”حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان ١٤٦ سال اڳ (روم جي دشمن) ڪارٿيج ۽ ڪارنٿ جي (رومين هٿان) تباهيءَ کان پوءِ رومي اميرن ۾ خوشحاليءَ ۽ ٻاهرين حملن کان سلامتي حاصل ٿيڻ ڪري Otium (واندڪائي) جي مزن ماڻڻ ۽ (فقط) پاڻ کي خوش ڪرڻ واري ادب لاءِ ماحول پيدا ٿيو. ان ماحول ۾ شاعرن جو Neoterics نالي هڪڙو نئون ٽولو پيدا ٿيو جن ’نئين کان نئين‘ جي تلاش ۾ ’ادب برائي ادب‘

جي ذهنيت ڦهلائي". (١)

١٧ صديءَ ۾ جڏهن يورپ ۾ سڌاري Reformation جي تحريڪ هلي ته ان جي مخالفت ۾ رجعت پرست قوتن "سڌاري جي مخالفت" Counter Reformation جي تحريڪ هلائي. ان رجعت پرست تحريڪ سڌارن جي حامي ادب جي مقابلي ۾ Baroque (نمودي) ادب پيدا ڪيو. "ان جا مکيه علمبردار اٽليءَ ۾ گيامبتيستا مرينو Giambatista Marino، اسپين ۾ لوئي ڊي گونگورا Louis de Gongora ۽ جرمنيءَ ۾ مارٽن اوپز Martin Opitz هئا. ان ادب جون مکيه وصفون هيون، علامت نگاري، لفاظي ۽ .... (سڪٽي) صنعت گري (٢).

انگلنڊ ۾ رجعت پرست تحريڪ پادري شاعر جان ڊان جي Metaphysical (مابعد الطبعياتي) شاعريءَ جو روپ ورتو. ان شاعريءَ ۽ Baroque ادب ۾ ڪيتريون هڪجهڙايون هيون (٣).

---

(١) انسائيڪلو پيڊيا برٽئنيڪا (سال ١٩٧ جو ايڊيشن) ص- ١٠٩٥

نوٽ: هن کان پوءِ انسائيڪلو پيڊيا برٽئنيڪا لاءِ فقط "ا.ب" جا اکر لکبا، مثلاً ا.ب ص- ١٠٩٥.

(٢) ا.ب ص ١١٤٧. (٣) ا.ب ص ١١٤٧.

اوڻويهين صديءَ ۾ فرانس ۾ رجعت پرست ادب کي Parnassianism واري ليبل هيٺ هلايو ويو. ان جو مشهور علمبردار چارلس بادليئر Charles Baudelaire هو. جنهن جي فتوا هئي ته ”جيڪا شيءِ فن ناهي سا بدصورت ۽ نڪمي آهي“ (١).

انهيءَ دور ۾ انهيءَ قسم جي ادب تي تاثراتي (Impressionist)، علامتي (Symbolist) ۽ ماورائي (Transcendentalist) ليبل چنبڙايا ويا. تاثراتي ليبل واري ادب جو باني پال ورلين Paul Verlaine ۽ علامتي ليبل واري ادب جو باني اسٽيفين ملارمي Stephane Mallaarme هو. جرمن شاعر رلڪي Rilke علاميت جو وڏو علمبردار ليکيو ويو ٿي.

ماورائيت جو زور به حقيقي زندگيءَ جي ترجماني ڪرڻ بدران نام نهاد روحانيت ۽ اندر جي اڌمن جي ذڪر تي هو (٢).

انهيءَ صديءَ جي آخر ۾ ڪي اهي اديب حضرات پيدا ٿيا، جن جو نالوئي هو Decadents (زواليت پرست). سندن مکيه نمائندو فرينچ شاعر جولس لافاگو Jules Lafergue هو (٣).

ويهين صديءَ ۾ جڏهن اٽليءَ ڪي فاشزم جو ڪوڙهه

(١) ا.ب ص ١١٨١.
(٢) ا.ب ص ١١٩٣.
(٣) ا.ب ص ١١٩٥.

وڪوڙي ويئي تنهن فاشي اديبن Futurist (مستقبلي) ۽ Ermelismo, Hermetic (رمباني) ليبلن هيٺ اهي فاشي ادبي نظريا پيش ڪيا ته ادب جو ڪم حال سان نه مستقل سان آهي. ٻيو ته ادب کي ظاهري دنيا جي جهگڙن سان واسطو ٽوڙي تاريڪ الدنيا بڻجي پنهنجو اندر اجارڻ گهرجي (١).

اظهاريت Expressionism جي ليبل هيٺ اهڙو ادب پيش ڪيو ويو جنهن "زندگيءَ کي عمل ۾ سرگرم حالت ۾ نه پر خيالي پورن جي صورت ۾ پيش ڪيو (٢).

هن ٽي صديءَ جي پهرين ڏاڪي ۾ ڪافڪا جو ٻوائتن خوابن جهڙو ادب ماڻهن تي مڙهيو ويو (٣). سندس ناول "مقدمو"، "قلعو" جن ڪنهن ڀيانڪ خواب وانگر آهن، جن ۾ مايوسي ۽ خوف جو زهر ڦهلايو ويو آهي.

ڙان پال سارتري پنهنجي وجوديت Existentialism جي نظريي جو نظرياتي اظهار پنهنجي ڪتابن "هجڻ، نه هجڻ" Nousi "Being and nothingness" وغيره ۽ ناولن "مکيون"، "گندا هٿ"، "هارائيندڙ کٽي ٿو" نيڪراسوو وغيره ۾ ڪيو آهي. ان نظريي جو مکيه نُڪتو اهو مايوس بڻائيندڙ خيال آهي ته "انسان کي آزاديءَ جي سزا مليل آهي" ۽ "سندس زندگي هڪڙو بي اثر جذبو آهي (٤).

---

(١) ا.ب ص ١٢٣٨.
(٢) ا.ب ص ١٢٤٣.
(٣) ا.ب ص ١٢٤٣.
(٤) ا.ب ص ١٢٣٤.

ساڳيو حال Surrealism, Dadaism, Experi-mentalism, Neo-expereimentalism ۽ ٻين اهڙين قسمين قسمين ۽ روز روز بدلائجندڙ ليبلن واري ادب جو آهي. اهو ادب به عوام لاءِ بي معنيٰ ۽ ڪنهن به ڪم جو نه هو (١).

ناول جي دنيا ۾ رجعت پرست ادب، خالص ناول (Pure novel)، نئين ناول (New Novel)، علامتي ناول (Allegorical Novel)، ويندي ابتي ناول (Anti-Novel) جهڙا عوام جي زندگيءَ جي حقيقتن ۽ سندس سمجهه سان ڪوبه واسطو نه رکندڙ فضول ۽ بيهودا ابوبهر پيدا ڪيا.

اهڙن نام نهاد "نون" ناول نگارن، ناولن اندر، ڪنهن ڪهاڻي، پلاٽ، ڪردار، صورت، ڏانوَ، معنيٰ، زماني جي اڳ پٺ جي لحاظ، سوچ ۽ احساس جي تجزيي وغيره جي مذمت ڪئي. هنن حقيقتن کي سڙيل لاش وانگر بدبودار ڪري پيش ڪيو. (تاريخي) وقت جي حساب ڪتاب کي ٽڏي ڇڏيائون. منجهن جيڪي وڃي بچيو سي هٿا سگهڻا انگ اکر، جن مان ڪن عالم فاضل اڪابر پڙهندڙن کي پنهنجو ناول پاڻ جوڙڻو هو. (ناول ۾) ناول نگار جو، سنئون سڌو، پڙهندڙن سان خطاب ڪري ڳالهه ڪرڻ، عيب ٺهرايو ويو (٢).

---

(١) ا.ب ص ١٤٣٨. (٢) ا.ب ص ١٢٣٥.

ٻولي ناقص آهي. گرامر جي ضرورت ڪانهي. ان ڪري گرامر جي ڇيلهه ڇڏجي، اٻتي ٻولي لکجي، سا ڳالهه ٻه پرائي آهي. آسٽريا جي تاثراتي جرمن شاعر هگووان هاف مئنسٿل Hugo von Hofmannsthal ۱۹۰۲ ۾ پنهنجي مضمون ”لارڊ چئنڊوس جو خط“ ۾ اعلان ڪيو ته انساني ٻولي منهنجي جذبن جي اظهار ڪرڻ کان قاصر آهي“ (۱).

رجعت پرست فن ۽ ادب جا اهي نخرا رڳو ڪي مغرب تائين ئي محدود ڪونه هئا. اهو هڪڙو عالمي تاريخي لقاءُ آهي. مثال طور ”مان اديب آهيان، منهنجي ذميواري فقط پاڻ سان سچائي آهي. عوام جاهل آهي. اهي منهنجي ڳالهه سمجهن نه سمجهن، تنهن سان منهنجو ڪوئي واسطو ڪونهي“ — اها ڳالهه جهڙي مغرب ۾ تهڙي مشرق ۾ ڪئي وينديي پئي رهي آهي.

اڄ کان ٽي سؤ سال اڳ جي منگ گهراڻي جي چيني اديب يوئان هنگ تائو Yuan Hung tao اعلان ڪيو هو ته هو ”جهڙن تهڙن عام ماڻهن سان گڏ مُرڪي يا روئي نٿو سگهي .... سڀني اديب جو مکيه فرض آهي .... (فقط) پاڻ سان سچو رهڻ“ (۲).

سورهين صديءَ جي چيني اديبن ٽان يوئان چون Tian Yiian-chun ۽ چنگ هسنگ Chung Hsing ”چيني گرامر جي قاعدن جي پوئواري ڪرڻ کان سواءِ ادب تخليق ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون“ (۳). پر قصو نه هليو.

---

(۱) ا.ب ص ۱۲۳۴. (۲) ا.ب ص ۱۹۵۶،
(۳) ا.ب ص ۱۰۵۶.

باب يارهون

هُڻ ٿي فريدا! شاد ول
ڏکڙين کون نا کر ياد ول
جهوکان ٿيسن آباد ول
ايها نئن نہ وهسي هڪ مٽي۔ (خواجہ فريد)

(فريدا! هاڻ وري خوشي ٿي
ڏکڙن کي وري ياد نہ کر
پنهنجون وستيون وري آباد ٿي وينديون
زماني جي نئين هاڻ رڳو هڪڙي پاسي کان نہ وهندي!)

عالمي عوامي مقابلي جو نئون نرالو تاريخي دور

ڌرتيءَ جي ڌيئن ۽ پٽن ڪڏهن بہ وس پڄندي ڏورو ۽ ظالم ڌوراين جي ڏرلت ۽ ظلم کي قبول نہ ڪيو آهي ۽ انهن کان پنهنجي جان ڇڏائڻ لاءِ ساڻن ملهون ۽ مقابلا ڪرڻ بند نہ ڪيا آهن.

باغي رت جي جڳ-مڳ- جرڪندڙ ليڪ

حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان اٽڪل ٻہ سؤ سال اڳ، چيني غلامدارن جي ڏورو ۽ ظالم راڄ جي خلاف

چين ۾ شينگ ۽ ووڪانگ جي اڳواڻي هيٺ ڪامياب ٿي. هاري بغاوت کان گهڻو گهڻو اڳ کان وٺي، حضرت عيسيٰ کان ٻه صدي اڳ رومي غلام اسپارٽيڪس جي اڳواڻي هيٺ بن لکن غلامن جي ناڪام بغاوت ٿائين ۽ ان کان وٺي اڄ تائين جي هزارين سالن جي عرصي ۾ هر ملڪ جا ڪئين حق پرست، انصاف پسند، ڦريل ماريل ماڻهو اڪيلي سر توڙي ٻين سان گڏجي هر قسم جي ڦورن ۽ ظالمن خلاف هر ميدان ۾، هر هٿيار، هر وسيلي ۽ هر طريقي سان هزارين لکين ڪروڙين ننڍيون توڙي وڏيون بغاوتون ۽ مقابلا ڪندا، وڙهندا، مرندا ماريندا رهيا آهن. فتح توڙي شڪست جي حالت ۾ هو ڪين ڪمزور ڪندا، پوئتي هٽائيندا، اڪثر سندن اقتدار ۽ بالادستي، ڏاڍ ۽ جبر جي تختن کي ٽڪي ٽڪي، ڀاڙان ڪاٽي ڪاٽي، اونڌا ڪندا ۽ مجموعي طور ڦرلٽ ۽ ظلم جي نظامن کي اندران کوکلو ڪندا رهيا آهن. ابن مريم کان وٺي فاطمہ جي لال تائين، سقراط کان برونو تائين، منصور کان سرمد ۽ صوفي شهيد تائين، اسپارٽيڪس کان لومبا تائين، دودي ۽ دريا خان، هوشو ۽ هيموڻ کان جولس فيوچڪ ۽ وان ٽروئي تائين ۽ ان کان پوءِ اڄ جي انساني تاريخ جي ڪهاڻي درحقيقت انصاف پسند ۽ حق پرست انسانن طرفان ڦرلٽ ۽ ظلم جي راڄ آڏو آڻ مڃڻ کان انڪار ۽ ان سان سر جون سٽون ڏيڻ جي، سورهيائيءَ جي سرهاڻين ڀري ڳاڙهي رتي ڪهاڻي

آهي. بدر کان ڪربلا تائين، اروڙ ۽ وڳهه ڪوٽ کان مياڻي ۽ دبي تائين، استالن گراڊ کان ڊين بين ڦو ۽ بيروت تائين حق پرست باغي رات جي هڪڙي روشن جڳ مڳ جڳ مڳ جرڪندڙ ليڪ دنيا جي سمورن ملڪن ۽ سمورن ڪنڊن کي پاڻ ۾ ڳنڍيندي، سمورن زمانن، مڪانن کي لتاڙيندي اڄ اسان تائين پهتي آهي. اها رت جي ليڪ اسان جو هڪڙو وڏي ۾ وڏو روحاني ۽ ثقافتي مقدس ورثو آهي. دنيا جو ڪوبه چنگيز يا هلاڪو، يزيد يا حجاج، تيمور يا نادر شاهه، هٽلر يا مسوليني ان رت ۾ سمايل حق پرست بغاوت ۽ مقابلي جي شعلن کي وسائي نه سگهيو آهي. حق پرست بغاوتون ۽ مقابلا اڄ تائين جاري آهن ۽ توڙ تائين جاري رهندا.

عوام جي ڦرلٽ ۽ ظلم سان لڳاتار مقابلن ڪئين ڇٽ پٽن سان هٽي ڇڏيا پر بنيادي سماجي سبب جي ڪري، هن کان اڳ هرهنڌ ۽ هر دور ۾ هڪڙي ڦورو ۽ ظالم ٽوراٽيءَ جي تختي اونڌي ڪرڻ کان پوءِ ان جي جاءِ تي اقتدار عوام جي اڪثريت جي هٿن ۾ نه پر ڪنهن ٻي ڦورو ۽ ظالم ٽوراٽيءَ جي هٿن ۾ ئي اچي ٿي سگهيو. هڪڙي ڦورو ۽ ظالم نظام جي جڳهه فقط ٻيو ڦورو ۽ ظالم نظام ئي والاري ٿي سگهيو.

هزارين سالن جي لکين ڪروڙين ويڙهين جو نتيجو هميشه ساڳيو اهو نڪرندي نڪرندي، نيٺ اڄ اسان جي دور ۾ اها سياڳي منزل اچي سهڙي آهي، جڏهن هڪڙي

ڦورو ۽ ظالم ٽورائي جي جاءِ تي خود مظلوم ۽ محڪوم پورهيت گهڻائي سماج ۽ ان جي هر شيءِ جي مالڪ ٿي سگهي ٿي. هيٺرن ڦورو ۽ ظالم نظامن جي جاءِ تي هڪ حق پرست ۽ انصاف پسند سماجي نظام والاري سگهجي ٿو. ناانصافين ۽ ظلمن جي هڪڙي ڏگهي ۽ ظاهري طرح نہ ڪٽندڙ ۽اٽ اونداهي رات کان پوءِ ڌرتيءَ جي حلالي ۽ ڪرمي ڏيئن پٽن کي پنهنجو ورثو ۽ پنهنجو حق نيٺ ملي سگهي ٿو ۽ آهستي آهستي، ڏاڪي بہ ڏاڪي ملي رهيو آهي. گذريل اڌ صديءَ کان ٿورڙي وڏيڪ عرصي ۾ ڌرتي جي ٽئين حصي تان ڦورو ۽ ظالم ٽورايون ۽ سندن لٺ سردار آقا، دنيا جا سامراجي، بي‌عزت ٿي موچڙا کائي ڀڄي چڪا آهن. اڄ اتي انهن ملڪن جي مالڪ اڳوڻن معتبرن جي جنس دوا لاءِ بہ ڪانہ ٿي ملي سگهي. سندن شان شوڪت ۽ جاهہ جلال جا نشان يا تہ قبرن ۾ ساڻن گڏ پوريل آهن يا ٻوتخانن ۽ عجائب گهرن ۾ ماڻهن جي عبرت لاءِ رکيا آهن.

اڄ هڪ طرف سڄي دنيا جا محنتي، محروم، مظلوم ۽ محڪوم ماڻهو تہ ٻئي طرف سندن دشمن دنيائي سامراج ۽ سندس ملڪ جا چاڙتا ڦورو ۽ ظالم پنهنجي پنهنجي الڳ ڪئمپ قائم ڪريو، هڪٻئي سان اکيون اکين سان ملايو، مقابلي جي ميدان ۾ دوبدو ٿيا بيٺا آهن. هن کان اڳ تاريخ ۾ ائين ڪڏهن بہ

ڪونه ٿيو آهي. هيءُ اڄ تائين جي تاريخ جو وڏي ۾ وڏو ۽ سڀ کان وڌيڪ فيصلو ڪندڙ مقابلو آهي. انسان ذات جي روشن آئينده جو سمورو دارومدار ان مقابلي ۾ سوڀ پائڻ تي آهي.

سمورين ڪوتاهين ۽ ڪمزورين جي باوجود، دنيا جو عوام، ڪڏهن اڻ لڪي نموني رڙهندي ته ڪڏهن ڊرامائي انداز ۾ زبردست چال ڏيندو، پنهنجي عظيم منزل مقصود ڏانهن وڌي رهيو آهي. تاريخ جي اڻ ٽر قلم، نه ميٽجي سگهندڙ روشن اکرن ۾، سندن نرڙن تي "سوڀ" ۽ سندن دشمنن جي نرڙ تي "شڪست" جا لفظ اڪيري ڇڏيا آهن. ان لکئي کي ڪوبه مٽائي نٿو سگهي.

تـوڙي هلين تڪڙو، توڙي هلين وک،
پر لکئي منجهان ليک، ذرو ضايع نه ٿئي.
(لطيف)

نوان ۽ اڻ ٻڌل فرض

هي نسبتاً نئون ۽ نرالو عالمي دور دنيا جي ادب ۽ فن کي اڳي جي ڀيٽ ۾ نوان ۽ اڻ ٻڌل فرض ٿو سونپي.

اڄ دنيا جي انقلابي عوام جي ادبي، فني ۽ ثقافتي فوج سندس سموري انقلابي عوامي فوج جو هڪ سورهيه ۽ سوڀارو لشڪر آهي جنهن جي جهنڊن تي "ڄاڻ، سمجهه، روشني، محبت، جاکوجهد ۽ سورهيائي" جا

لفظ سوني پاڻيءَ ۾ اُڪريل آهن. هن لشڪر بنان، دنيا جا عوام هرگز جٽادار سرپ حاصل ڪري نٿا سگهن.

اڄ جو سچوپچو نمون عالمي ادب ۽ فن دنيا تي رڳو تنقيد نه ٿو ڪري، ان ڪي ڍاهي نئين سر اڏڻ ۾ به پاڻهن پهلي ٿيو بيٺو آهي. اهو ڪنهن هڪڙي فرد يا ٽولي بدران ڌرتيءَ جي ڏيئن ۽ پٽن جي زبردست اڪثريت جي ڏکن، سکن، اميدن ۽ انديشن، لڙڪن ۽ مرڪن، سپنن ۽ ساڀيائن جي اهڙي باشعور ۽ بامقصد فنڪارانه ۽ اثرائتي ترجماني ٿو ڪري جو اهو سندن بهتر آئيندي واسطي جدوجهد جي واٽ جو سونهون، سندن پاڻهن جو ٻل، دلين جو سهارو ۽ اکين جي روشني ثابت ٿي رهيو آهي.

نئون اعليٰ عوامي ادب تخليق ڪرڻ لاءِ گهربل سائنسي سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه هن دور ۾ ئي ميسر آهي

فطرت سان گڏ انساني سماج ۽ انساني سوچ بابت صحيح ڄاڻ، ڦورو طبقن جي سخت مخالفت جي باوجود، گذريل صدين ۾ ”ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءَ“ وانگر آهستي آهستي گڏ ٿي، وڌي ويجهي، نيٺ گذريل صديءَ ۾ هڪ باقاعدي علم ۽ سائنس جي رتبي کي اچي رسي آهي. اها هاڻ ئي ان پوزيشن ۾ آئي آهي جو سماج ۽ انساني سوچ (جنهن مان ادب، فن، علم ۽ سائنس وغيره پيدا ٿيا آهن)

بابت اڻ ڄاڻائي، ڏڪيبازي ۽ نسوري ڪوڙ، زٽ ۽ گمراهيءَ تي ٻڌل ڳالهين سان صحيح معنيٰ ۾ مقابلو ڪري سگهي.

انسانن جي اڪثريت اڃان تائين انهن ڳالهين بابت صحيح ڄاڻ ۽ سمجهه حاصل ڪري نه سگهي آهي. پر ان جو هڪ حصو ان ڏيهه کان ٻاهر نڪري چڪو آهي. هاڻ اديبن، عالمن، دانشورن توڙي عام ماڻهن لاءِ اهو ممڪن ٿي پيو آهي ته جيڪڏهن هو چاهين ۽ پوري اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان ڏگهي جدوجهد ڪن ته انساني سماج، انساني سوچ ۽ انهن جي پيداوار (ادب، فن ۽ علم وغيره) بابت صحيح ۽ پڪي پختي ڄاڻ حاصل ڪري سگهن ٿا.

زندگيءَ جي هيڪڙائي، نرالائي، پيچيدگي، سڀ-طرفائي، وسعت ۽ گهرائيءَ جو ترجمان ادب

عام طرح ادب ۾ زندگيءَ کي سماجي طرح هڪ هنڌ بيٺل، اڻ چرندڙ، ڇڙوڇڙ ۽ هڪٻئي کان ڌار سماجي لقائن، روين ۽ حالتن جي صورت ۾ ڏيکاريو ويو آهي ۽ نه پاڻ ۾ ڳنڍيل، هڪٻئي مان پيدا ٿيندڙ، هڪٻئي تي دارومدار رکندڙ، هڪٻئي کي متاثر ڪندڙ، هڪٻئي ۾ پيٺل ۽ هر وقت چرندڙ پرندڙ ۽ بدلجندڙ نظامن جي

سلسلي جي روپ ۾، ان ادب جو ڏوهه ڪونه هو. اهو گهٽي پاڳي سائنسي عالمي تاريخي نقطي نظر ۽ سائنسي سماجي ڇاڻ ۽ سمجهه جي روشنيءَ ۾ ڪيل زندگيءَ جي سڀ-طرفي، اونهي ۽ وسيع مطالعي ۽ مشاهدي جي پيداوار نه هو.

هن دور جو عوامي ادب ان ڳالهه ۾ اڳين عوامي ادبن کان گهڻو اڳتي آهي.

اهو زندگي ۽ سماج کي صحيح عالمي تاريخي نقطي نگاهه کان، سائنسي سماجي ڇاڻ ۽ سمجهه جي روشنيءَ ۾، سندن سموري زمان ۽ مڪان جي هيڪڙائي ۽ وحدت، لاڳاپي ۽ تسلسل دارومدار ۽ باهمي اثراندازي، هڪبئي ۾ سمايل هجڻ ۽ لڳاتار چرپر، تبديليءَ جي صورتن ۾ سندن سمورن رنگن ۽ روپن ۾، سطح، رفتار ۽ رخ جي لڳاتار تبديليءَ سان، سندن پنهنجو پاڻ کي بظاهر دهرائيندو رهڻ، پر حقيقت ۾ ڏاڪي به ڏاڪي، هيٺان کان مٿي ويندڙ حالت ۾، ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

اڄ جي عوامي ادب ۽ هاڻوڪي عوامي ادب ۾ فرق

اڄ عوام دشمن نظامن جي مقابلي ۾ نئين نظام قائم ڪرڻ جو واضح تصور موجود ڪونه هو. ان نئين نظام کي قائم ڪرڻ وارين قوتون، انهن جون تنظيمون،

سوچيل سمجهيل طرح ٿيل مقصد ۽ پروگرام موجود ۽ معلوم ڪونه هئا. ان ڪري ان دور جي عوام جي گهڻگهري ادب لاءِ اهو ئي ڪافي سمجهيو ويندو هو تہ اهو رائج ڦورو ۽ ظالم سماجي نظام جي ڏار ڏار، چڙوچڙ ڳالهين ۽ سندس مشينريءَ جي ڏار ڏار پرزن جي، بنان واضح مقصدن جي، عام اوگهڙ ۽ مخالفت ڪري، مظلومن تي ٿيندڙ ظلمن ڏانهن ڌيان ڇڪائي ۽ وچولن ۽ مٿين طبقن جي دلين ۾ مظلوم لاءِ قياس ۽ همدردي ۽ ظالمن لاءِ نفرت پيدا ڪري. ان ادب کي اڄوڪي سماجي ٻوليءَ ۾ سڌارڪ ادب سڏي سگهجي ٿو.

پر هي صدي ٻي صدي آهي. هيءَ صدي پراڻن نظامن خلاف نہ رڳو نفرت جاڳائڻ، مظلومن لاءِ همدردي پيدا ڪرڻ جي صدي آهي پر انهن سان مظلوم عوام طرفان منظم نموني ڏکي ۽ اٿانگي، مرڻ جيئڻ جي ويڙهه ڪري کين ڍاهي نيست نابود ڪري سندن جاءِ تي هڪڙو انصاف پريو عاليشان نئون نظام قائم ڪرڻ جي صدي پڻ آهي. ان ڪري هن دور ۾ عوام جي گهڻگهري ادب جا فرض اڳوڻي سڌارڪ ادب جي ڀيٽ ۾ انقلابي آهن. اهو پراڻي عوام دوست ادب جو نقل نٿو ڪري سگهي ۽ اوستائين محدود رهي نٿو سگهي. هُن ۽ هن ۾ زمين آسمان جو فرق آهي.

اڳوڻي دور ۾ اديبن ۽ فنڪارن جو دنيا کي بدلائڻ جي اڻلکي جدوجهد ۾ ڪردار تمام گهٽ اثرائتو،

جهڙو ۽ انڌالڪو هو. هن دور ۾ سنڌ جو ڪردار نهايت نمايان ۽ اثرائتو آهي. ان ڪري اڳوڻن دورن جي عوام جي گهڻگهرن اديبن ۽ فنڪارن جي سماجي ذميوارين ۽ فرض ۽ اهميت ۽ هاڻوڪن عوام جي گهڻگهرن اديبن ۽ فنڪارن جي ذميوارين ۽ فرضن ۽ اهميت ۾ به زمين آسمان جو فرق آهي.

SOORIH SINDHI ADAB

باب ٻارهون

نوان هيرا!

ننڍو ته ڪوهه، وڪين آهي وترو
وڃيو ڪاڪ ڪنڌين ۾، ڦهس پکي جئن پوءِ
ان ڪُڙَ سنڌو ڪوءِ جيو مانڌو نه ٿئي!
(لطيف)

موکي مٿارن جا ننڍيا ڪيم نهار
ساماڻا سري ڏٺي، اڇا اڱڻ ڏار
ناڻو ڪيم نهارا! هي سر ٻڄ ڏيندا سٽ ۾!
(لطيف)

ڪڏهن نه اهڙا، جهڙا هيل!
مون وٽ ٻاک ـ ٻنا راڀيل!
(اياز)

هر دور جو ادب ۽ فن رڳو حقيقتن جو نه پر خوابن ۽ خيالن جو به ترجمان رهيو آهي. حقيقت پسند ادب جو مطلب به مشيني ۽ لڪير جي فقيري وارو نه وٺڻ گهرجي. جڏهن ادب ۾ پيش ڪيل خواب ۽

خيال حقيقتن مان پيدا ٿيل آهن ۽ سچائي جي حقيقتن جي عڪاسي ڪن ٿا تڏهن اهي ادب جي حقيقت پسنديءَ کي گهٽائين نٿا، وڌائين ٿا.

هر دور ۾ ادب ۽ فن ماڻهن جي زندگين جي حقيقتن توڙي خيالن ۽ خوابن جي ترجماني ڪندي سندن دل گهريا ۽ دل گهريون ڳالهيون پيش ڪيون آهن. زندگيءَ جي حقيقت مان ڪچو اڻ گهڙيو مواد وٺي، ان کي گهڙي سنواري، حقيقت کان گهٽو گهٽو وڌيڪ خوبصورت ۽ اثرائتو بنائي پيش ڪرڻ ادب ۽ فن جو بنيادي ڪم پئي رهيو آهي.

وڌاءَ، مفروضا ۽ سينگار ادب جي جان آهن. ماڻهن جي سونهن، سخاوت، بهادري، ڪرامت، طاقت ۽ چالاڪيءَ بابت هرقسم جون صفا فرضي ۽ بنهه گهٽي وڌاءَ واريون، ڪهاڻيون ۽ داستان، عالمي ادب جو حصو آهن. اهڙن زبردست واقعن جو ذڪر ڪيو ويو آهي جي نه ڪڏهن ٿيا ۽ نه انهن حالتن ۾ ٿي سگهيا ٿي.

اهڙا وسيلا ۽ اهڙيون شيون ۽ قوتون فرضي طرح موجود ڪري ورتيون ويون آهن، جيڪي اڄان ڌرتيءَ تي تصور ۾ به مس اچي ٿي سگهيون.

مثلاً الف ليليٰ ۽ ٻين داستانن ۾ اسم اعظم، اڏند-ڪٽولي، ساموندي گهوڙا ۽ اچوڪين جاسوسي، سائنسي ۽ خلائي ڪهاڻين ۽ ناولن ۾ ذڪر ڪيل خيالي اوزار، هٿيار، مشينون، قوتون ۽ جڳهون وغيره.

”هاڻ هيرا نه ڪيڻ“

جڏهن سرمايه دار طبقو اسري، وڌي، ويجهي رهيو هو ۽ جڏهن اهو ترقي پسند هو ۽ وڏا ۽ شاندار ڪارناما سرانجام ڏيئي سگهيو ٿي، تڏهن ان ادب ۾ پنهنجي طبقي جي نقطي نظر کان زبردست هيرا ۽ هيروئنون پيش ڪيون. عوام وٽ انهن ڏينهن ۾ طبقاتي سمجهه ڪانه هئي، عالمي تاريخ ۾ سندن ڪردار درحقيقت ڪيڏو زبردست هو سا ڪين خبر ڪانه هئي. تڏهن هنن جاگيردار ۽ سرمايه دار طبقي جي عالمي ۽ سماجي نقطي نظر ۽ موقف کان تخليق ڪيل هيرن ۽ هيروئنن کي ئي پنهنجا هيرا ۽ هيروئنون تسليم ڪيو ٿي ۽ انهن جو مثال ورتو ٿي.

”گناهه ٿيندو!“

هاڻ جڏهن جاگيردار ته ٺهيو خود سرمايه دار طبقي جي عالمي ڪردار ۽ اهميت ۾ زبردست زوال آيو آهي ۽ سندن سورهيائي ۽ شان جا ڏينهن پورا ٿي ويا آهن ۽ عوام جي سورهيائي ۽ شان جا ڏينهن شروع ٿي ويا آهن ۽ اهو وقت اچي ويو آهي جو ادب ۽ فن ۾ ڦورو طبقن جي سورمن بدران عوام مان سرجندڙ نون سچن پچن سورمن ۽ سورمين جا گڻ ڳايا وڃن، تڏهن زوال پذير سرمايه دار ادب هڪدم پلٽو کاڌو آهي ته ”ادب ۾ سورمن ۽ سورمين جي ڪابه ضرورت ڪانهي! اها پراڻي ڳالهه

آهي. دراصل زندگيءَ ۾ ڪي ساراهه لائق ڪارناما هوندا ئي ڪونهن. هن دور ۾ ڪهاڻيءَ بدران آ- ڪهاڻي لکڻ ۽ ناول بدران آ- ناول (Anti-Novel) لکڻ گهرجي."
مطلب ته جڏهن راند ۾ ٻن جي کٽڻ جو وارو اچي ته راند بند! ڇو "راند بدعت آهي." شريعت ۾ ناجائز آهي! گناهه ٿيندو!"

هيستائين عالمي ادب ۾ گهڻي قدر هيرا غلامدار، جاگيردار، سرمايه دار يا ٻنهي گهٽو چڙهه ٿيو ته لاچار وچولي سفيدپوش طبقي جي سوچ ۽ سمجهه، خيالن ۽ خوابن مطابق تخليق ڪيا ويندا رهيا آهن. جان عالم، ممتاز دمساز، شهزادو اندري، ٽارزن، سپرمئن جهڙا هزارين لکين ڪردار ۽ هيرا انهن سوچن، خيالن ۽ خوابن مطابق پيدا ڪيا ويندا رهيا آهن. انهن جي جواب ۾ عوام منجهان هيرا به آهن. مثلاً ڪپرڙو چور، وتايو فقير، ملا نصيرالدين وغيره پر اهي استثنائون آهن. خود انهن جي سوچ به وقت جي حڪمران سوچ جي دائري اندر آهي، ٻاهر ڪانهي.

ٻئي طرف اڳوڻي ترقي پسند ادب جا هيرا آهن اهي سماج جا ڌڪاريل، ڪنا، قابل نفرت ماڻهو جن جي دل ۽ روح ۾ ڪا شيءِ آهي جا گندي ٿيڻ کان بچي ويئي آهي.

پر اهي ڪردار به عوام منجهان مثالي ڪردار ناهن. اهي صرف عوام جي پستيءَ جا، جهالت جا، مظلوميت

جا ۽ بيوسيءَ جا نمائندا آهن. جيئن اسان چئي چڪا آهيون، عوام رڳو پستي ۽ جهالت ناهن، مظلوميت ۽ بيوسي ناهن. عوام هر پستي، جهالت، مظلوميت ۽ بيوسيءَ جي باوجود لکن ڪروڙن خوبين، گڻن ۽ قوتن جون کاڻيون ۽ ڀنڊار آهن. کاڻيون کوٽي ۽ ڀنڊار کولي ڏسبو ته، ڪچي ۽ اڻ گهڙيل حالت ۾ ڏي سهي، حقيقي سمجهه، عقل، همت، سونهن، سچائي، عظمت ۽ سورهيائي جا اصل خزانا عوام وٽ ڏي آهن ۽ نه سندن دشمنن وٽ.

عوامي ادب جا اڳوڻا هيرا ۽ هاڻوڪا هيرا

چيخوف، منٽو ۽ ڪرشن چندر وغيره ترقي پسند اديبن، جاگيردار ۽ سرمايه دار نقطي نگاهه وارن جڙتو هيرن بدران عوام مان هيرا تخليق ڪري پيش ڪيا.

انهن هيرن مان گهڻا ظاهري صورت ۾ غريب بدمعاش هئا، پليل ۽ گمراهه، بي وقوف ۽ ظالم هئا، گندي زبان استعمال ڪندا هئا ۽ اڪثر گندا ڪم ڪندا هئا. پر انهن فنڪارن ڏيکاريو ته انهن جي انسانيت مڪمل طرح مري ڪانه ويئي هئي. سندن زندگين جي رڳ رڳ ۾ شرافت جون ڪئين چڻگون لڪل هيون. اهي ظاهري اڇن اجرن ۽ اندر جي ڪارن منافقن ۽ مڪارن کان دل جا وڌيڪ صاف ۽ سٿرا اڇا اجرا انسان هئا.

پر زندگيءَ جي، خاص ڪري اج جي زندگيءَ

جي، رڳو اها حقيقت ڪانهي ته ڪارين داهن ۾ اڇن اجرن ڪپڙن وارن ماڻهن سان گڏوگڏ ميرن ۽ ڦاٽل ڪپڙن وارا ۽ اڇين صاف سٿرين دلين وارا ماڻهو به موجود آهن پر زندگيءَ جي غالب حقيقت اها آهي ته اڳ به هميشه اهڙا ماڻهو موجود رهيا آهن ۽ هن دور ۾ ته خاص ڪري اهڙا گهڻا ماڻهو موجود آهن جيڪي نه رڳو ظاهري سٺن ۽ اندر جي خراب ماڻهن جي ڀيٽ ۾ گهٽ خراب بلڪ بهتر انسان هئا ۽ آهن جيڪي ظاهري سٺن ۽ اندر جي خراب ماڻهن جي بلڪل ابتڙ هئا ۽ آهن. اهي خراب روپ ۾ چڱيرڙا ماڻهو نه پر سٺي روپ ۾ سٺا انسان هئا ۽ آهن. جيڪي اندر به عظيم هئا ۽ آهن ۽ ٻاهر به شاندار هئا ۽ آهن. اڄوڪي دور ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ اهڙا ڪوڙ ماڻهو آهن جيڪي پنهنجي زندگين کي ڀرپور نموني ماڻڻ لاءِ، انسانيت جي اعليٰ ترين آدرشن لاءِ، مظلوم ماڻهن جي تقدير لاءِ هڪ نئون جهان اڏڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي وقف ڪريو ويٺا آهن، هرڪو پنهنجي جاءِ تي حق ۽ سچ جي هڪڙي مڻي ٿيو بيٺو آهي. هو روز تلاش، جاڪوڙ، سهپ، قرباني ۽ سورهيائي جا اهڙا بي‌انداز اڻ لکا توڙي ظاهر، ننڍڙا توڙي وڏا ڪارناما سرانجام پيا ڏين جو جيڪڏهن هي دور اڳين دور وانگر هجي ها ته ماڻهو کين رشي مني ۽ اوليا بلڪ ان کان به وڌيڪ درجو ڏيئي سندن پوڄا ڪن ها.

ٻل ٻل هڪ ڪارنامو

تنهن ڪان سواءِ عوام منجهان عام مرد ۽ عورتون، ٻار ۽ ٻڍا جيڪي پهاڙ جهڙيون زندگيون گذاريندا رهيا آهن تن جو هڪ هڪ پل سهپ جاڪوڙ، تخليق ۽ سورهيائيءَ جو ڪارنامو ٿيو رهيو آهي. هر زندگي هڪ معجزو آهي. هڪڙي رن زال، ولر يتيم ٻارن جو، هڪڙو مڙس، لشڪر ويرين جو، هڪڙو پساهه ۽ محرومين، بيمارين، ڏکن، اڻ هوندن، خوفن جا ڪٽڪ! رستم ۽ سهرابن جا داستان، حالتن آهر، هنن داستانن جي پيٽ ۾ ڦڪا ۽ خسيس آهن.

عوام ۾ حالتن آهر اهڙا اهڙا حرفتي، چالاڪ، قابل ۽ ڏاها ماڻهو پيا آهن، اهڙا اهڙا تخليقي ذهن رکندڙ ۽ ڪاريگر ماڻهو پيا آهن، اهڙا اهڙا وينجهار ۽ ڳجهيءَ جا هار ماڻهو پيا آهن، اهڙا اهڙا اڻ موٽ، مٿير ۽ قندار مرد، عورتون ۽ ٻار پيا آهن جو انهن جي پيٽ ۾ ادبي پيڙهن ۽ مڱڻهارن طرفان ماڻهن تي ٿاڦيل ڦورو ۽ ظالم طبقن ۽ سندن حوارين ۽ ڇچ لڳڪائوئن جا هيرا ڇڻ ته ڏوڙ ۽ ڦلهيار آهن.

جيئن اسين ڳالهه ڪري آيا آهيون ته ادب رڳو فوٽوگرافي ڪونهي. اهو خالق ۽ سينگاريندڙ به آهي. نئين عوامي ادب کي عوام جي سچن ۽ سٺن اعليٰ ۽ سورهيه ڪردارن جي ڪچي سون کي چمڪائي ۽ گهڙي ان مان ادبي ۽ فني ڪرشما پيدا ڪري ڏيکارڻا آهن.

انقلابي ادب کي به اهو حق هئڻ گهرجي ته
سندس ڪم هئڻ گهرجي ته عوام کي پنهنجو پاڻ ۾
وڏيڪ اعتماد ڏيڻ، ڪيس آئنده جون تصويرون اڳواٽ
ڏيکارڻ ۽ سندن جدوجهد کي تيزتر ڪرڻ لاءِ اهو
سڀڪجهه ڪرڻ، روشن خيال ۽ انقلابي ماڻهن، ۽ تحريڪن بابت
دستوري ادبي وڏائي، مفروضن ۽ سينگار ڪان ڪم وٺي،
ڪين اهڙو سيبتو، سئو، روشن خيال، سجاڳ، سمجهو،
ڏاهو، متحد، متحرڪ، گهڻ - گهڻو، سڀ طرفو ويڙهو،
سورهيه ۽ شاندار ڪري پيش ڪرڻ جهڙا اجا هو حقيقت
۾ نه ٿي سگهيا آهن.

اهڙو ماحول، اهڙيون حالتون، اهڙا فرد، اهڙا گروه،
اهڙيون تنظيمون، اهڙا ڪارناما، اهڙيون ڪاميابيون
اج ڏي چٽي پيش ڪرڻ گهرجن، جن اجان وجود حاصل
نه ڪيو آهي ۽ سياڻ وجود ۾ ايندڙيون.

اهڙا روشن ۽ بلند خيال، ماڻهت، اهڙا پيار ۽ پيٽون،
اهڙا دوست، اهڙا ساٿي، اهڙا اعليٰ عاشق ۽ معشوق،
اهڙا بلند پائي جا انساني ناتا ادب ۽ فن وسيلي تخليق
ڪري ڏيکاري جي عوام لاءِ مثالي بنجن ۽ ڪين به
اهڙو ٿيڻ لاءِ هرڪائين.

عوام کي بنهه وڏيون نه ته ننڍيون ننڍيون ۽
وچٽريون ڪاميابيون حاصل ڪندو ڏيکاريو وڃي. اسان
جا هيرا محبت ۾، علم ۾، پورهئي ۾، جدوجهد ۾،

انقلاب ۾، ٻاڻ کي بدلائڻ ۾، نئون مثالي انسان ٺهڻ ۾ ٻين هزارين ڳالهين ۾، ڪامياب ٿي سگهن ٿا ۽ ڪجهه ٿيا به آهن. گهربل حالتون تخيل جي مدد سان تخليق ڪري سگهجن ٿيون.

سونهاري صبح جون جهلڪيون اڄ ئي ماڻهن کي پسائي، ڪين متس موهت ڪري، انهن جي وڏيل ڪوشش سان، ان صبح کي وڌيڪ ويجهو آڻڻ گهرجي.

پير حقيقتن جي زمين تان ڪڏهن نه وڃن!

ان سموري عمل جي دوران اديب جا پير پنهنجي دور ۽ سماج جي بنيادي حقيقتن جي ڌرتيءَ تي مضبوطيءَ سان کتل هجن.

حقيقت ۽ فنڪاريءَ جو ٻاڻ ۾ لاڳاپو ۽ توازن اهڙو آهي جهڙو ٻوڙ ۽ مصالحي جو. بنا مصالحي جي ٻوڙ به ڪونه ٺهندو ۽ حد کان وڌيڪ لوڻ مرچ وارو ٻوڙ به ٻوڙ نه ٿيو! اهو ڪم وڏي قابليت، توازن ۽ ڪاريگريءَ جو آهي.

آهستي آهستي ۽ ڏاڪي به ڏاڪي اهي ڳالهيون محنت سان سکي وڃبيون. غلطيون ٿينديون ۽ ضرور ٿينديون، ماڻهو به ڪلندا پر غلطيون درست ڪري سگهجن ٿيون ۽ ماڻهن جي ڪيل کي تحسين ۾ بدلائي سگهجي ٿو.

عوامي نقطيِ نگاهه، عوامي موقف يا ٻيهڪ

نئون عوامي ادب زندگيءَ جي هر حقيقت کي سرمايه دار يا جاگيردار يا سامراجي يا خود سفيدپوش ۽ وچولي طبقي جي نقطيِ نگاهه جي بدران باخبر ۽ باشعور پورهيت عوام جي نقطيِ نگاهه سان ڏسندو، سمجهندو ۽ پيش ڪندو. اهو ادب پاڻ کي انهيءَ عوام جي پوزيشن ۾ وجهي انهي موقف کان دنيا کي ڏسندو.

اهڙي ريت اهو رڳو پورهيت عوام بابت ادب نه هوندو پر ان سان گڏ پورهيت عوام جي نقطيِ نگاهه ۽ موقف وارو ادب به هوندو. پورهيت نقطيِ نگاهه ۽ ٻيهڪ يا موقف اهو جيڪو هن دور جي سڀ کان ترقي يافته انقلابي پورهيت نظريي جي روشنيءَ ۾ ٻڌيو هجي ۽ نه اڻ ڄاڻ، بي سمجهه ۽ پرمتڙي پورهيت سوچ ۽ سمجهه جي اوندهه ۾.

قومي عوامي جمهوري سامراج دشمن انقلابي ادب

اهو ادب قومي هوندو ڇو ته اهو قومي برابريءَ جو علمبردار ۽ قومي ڦرلٽ ۽ جبر جو ڄاڻي دشمن هوندو. اهو عوام جي وڏي گهڻائي لاءِ هوندو ۽ نه رڳو ٿورڙن پريلن پيٽن لاءِ يا رڳو سفيدپوشن لاءِ. اهو عوام جي حقن ۽ جمهوريت جو حامي ۽ فسطائيت ۽ سامراج جو دشمن هوندو. اهو عوام جي زندگيءَ کي،

هن دنيا کي بنيادي ۽ مکمل طرح بدلائڻ جو علمبردار هوندو ۽ نه رڳو ان تي افسوس ڪرڻ ۽ ان ۾ ڪجهه نيون چٽيون هڻڻ جو.

سولو، عام فهم جو ادب

اهو ادب ڪوشش ڪري سولو، آسان ۽ ماڻهن کي سمجهه ۾ اچڻ جهڙو هوندو ته جيئن اهو عوام جي وڏي گهڻائيءَ کي سولائيءَ سان سمجهه ۾ اچي سگهي ۽ اهي ان مان پنهنجي زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ نئين روشني ۽ سگهه حاصل ڪري سگهن.

رڳو ڪهاڻيون نه، ناول به لکڻ گهرجن

سنڌي ادب ۾ گهڻو ڪري رڳو ڪهاڻين جي ڀرمار آهي. ناول جي سخت اڻاٺ آهي.

عام طرح ڪهاڻي گهڙيءَ جو چٽڪو آهي. اها زندگيءَ جي فقط ڪنهن هڪ اڌ ڪردار، واقعي، ڏاڍو ۽ پل جي ڳالهه آهي. اها زندگيءَ جي گهڻ-پاسائيءَ کي نظرانداز ڪري ٿي. عام طرح ناول جو دائرو وسيع آهي. ان ۾ اڪثر ڊگهن عرصن، گهڻن واقعن ۽ گهڻن ڪردارن جي ڳالهه هوندي آهي. اهو ڪهاڻيءَ جي ڀيٽ ۾ زندگيءَ جي گوناگونيءَ، گهرائي، پيچيدگيءَ، ڊيگهه ۽ ويڪر، بلندي ۽ پستيءَ جي وڌيڪ ڪاميابيءَ سان ترجماني ڪري ٿو.

ڪهاڻيءَ جي ڀيٽ ۾ ناول لاءِ وڌيڪ وسيع ۽ گهرو، تجربيڪار ۽ بالغ فن ۽ سوچ گهرجي. ان لاءِ زندگيءَ جو ڪو نہ ڪو منظم فلسفو گهرجي ٿو.

ڇيو وڃي ٿو تہ ماڻهن وٽ ناولن لاءِ وقت ڪونهي. ان ڪري ڪهاڻيون وڌيڪ ڪارگر ۽ مقبول آهن؟ ڪو پڇي تہ اهي ڪهڙا ماڻهو آهن جن وٽ دلچسپ ۽ من موهيندڙ ناولن لاءِ وقت ڪونهي؟ آمريڪا ۽ يورپ ۾ ڪي اهڙا ماڻهو هجن تہ ڀلي باقي اسان وٽ تہ هروڀرو اڃان اهڙي رات ڪانہ پيئي آهي! اسان وٽ تہ ماڻهو اڃان بہ وڏي ذوق شوق سان گل بڪاولي، ممتاز دمساز، الف ليليٰ جا نعالم ۽ ليليٰ مجنون، شيرين فرهاد، سسئي پنهون، مومل راڻي وغيره جا داستان پيا پڙهن. پڙهن ٿا تہ رکي تي دل نٿي ٿئين! اڄ ڀهراڙين ۾ گهر گهر پڙهيل ويٺا آهن. ماڻهن جي باشعور ۽ بامقصد پسند وٽان ناول هجن تہ ماڻهو ھٿي پاسي لوڻو بہ ڪونہ هڻندا.

جن اديبن کي ناول لکڻ جو ڪجهہ نہ ڪجهہ ڏانءُ هجي ۽ وٽن عوام جي بامقصد ۽ باشعور پسند جي ڪا ڄاڻ، ڪو پلاٽ هجي تہ انهن کي گهٽي ۾ گهٽو ڌيان ان پاسي ڏيڻ گهرجي. بالغ نظر اديبن کي موجوده حالتن ۾ ناول لکڻ ڏي ڇڪائي ٿو.

آهين جي مڙس، گل تون ڌُرس، گهڙ منجهه تار،
ڏي تاريون،
ڇا کي ٿو ڇوڪرن جهڙن، ننڍڙي ٻاڙيءَ ۾ ڪرين
ڇپ ڇپ!
(خليفو گل)

ماضيءَ جي ادب ڏانهن رويو

ماضيءَ جي ادب ڏانهن نئين ادب جو رويو ”خذ ما صفادع ما ڪدر“ (جيڪي چڱو آهي سو هٿ ڪريو، جيڪو خراب آهي تنهن کي ڇڏيو.) وارو هئڻ گهرجي.

ان ادب کي تنقيدي نموني ڪتب آڻڻو آهي. هر تخليق جي سٺين ڳالهين کي پرائڻو آهي ۽ بڇڙين عوام دشمن ڳالهين ۽ سوچن کان بچڻو آهي ۽ انهن کي رد ڪرڻو آهي.

اڻويهين صديءَ جي مشهور جرمن اديب ۽ شاعر هينريڪ هائين Heinrich Heine جي ڳالهه کي ڌيان ۾ رکڻو آهي ته ”هر دور جڏهن نوان خيال حاصل ڪري ٿو تڏهن هو انهن نون خيالن سان گڏ نيون اکيون به حاصل ڪري ٿو. ان ڪري اڳين زمانن جي ذهني تخليقن ۾ ڪيس گهڻيون ئي نيون ڳالهيون نظر اچن ٿيون.“

ٻہ ڪسوٽيون

ماضي جي ادب کي اڄ ڪهڙي ڪسوٽيءَ تي پرکجي؟

ڪسوٽيون ٻہ هئڻ گهرجن، نہ رڳو اها هڪڙي جيڪا عام طرح ڏيندي رهي آهي.

اها عام ڪسوٽي اها آهي تہ اهو ادب جنهن دور ۽ ماحول ۾ خلقيو ويو هو انهن جي مجموعي حالتن ۾ ترقي پسند هو يا رجعت پرست.

ٻي ڪسوٽي اها آهي تہ اهو اڳوڻو ترقي پسند ادب اڄ جي دور ۽ حالتن ۾ ڪيتري حد تائين ترقي پسند رهجي ويو آهي؟ اڄ جي ترقي پسند سوچ سان ڪيتري قدر هم آهنگ آهي؟

هومر، هوريس، ورجل، ڪاليداس، شيڪسپيئر وغيره پنهنجي دور ۾ تہ سبحان الله هئا. اڄ تائين سندن ڏاڪون آهن. پر انهن جون سوچون اڄ جي حساب سان ڪيتري قدر ترقي پسند ۽ عوام دوست آهن، سو حساب اڄ ڏينهن سر لڳائڻو پوندو ۽ ايندڙ هر دور ۾ اهو سلسلو جاري رکڻو آهي.

انهن ٻنهي ڪسوٽين تي پرکڻ کان پوءِ، ماضيءَ جي اعليٰ ادب جو باخبر ۽ باشعور عوام جي نقطي نگاهہ کان جيڪو رتبو وڃي بچي سو مقرر ۽ قائم رکڻ گهرجي.

دنيا جي اڳوڻي توڙي اڄوڪي اعليٰ عوامي ادب جي ڳولا ڪريو!

عالمي ادبي پبلسٽي، خريد فروخت، ڇپائي ۽ ترجمي ۽ تنقيد تي سرمايه دار سامراجي طبقن جي قبضي هئڻ ڪري ۽ ٽين دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ عوامي ادب خلاف ڪات ڪهاڙا کڻيل هئڻ ڪري ٽين دنيا جي ملڪن ۾ جيڪو اڳوڻو توڙي اڄوڪو اعليٰ ادب اصلوڪي صورت ۾ يا ترجمن جي صورت ۾ اچي ٿو ۽ جيڪو پڙهايو وڃي ٿو سو درحقيقت دنيا جو پراڻو ۽ نئون بهترين ادبي مال ڪونهي.

مرزا قليچ بيگ جو مثال وٺو. هن تي اسان کي جائز طرح فخر ۽ ناز آهي ۽ رهندو. پر هن جيڪي ترجما ڪيا سي شيڪسپيئر کي ڇڏي ٻيا ڇا ان زماني جي عالمي ادب جا نمائندگي ڪندڙ ادب جا ترجما هئا؟ نه. لگن جي ڏوڪري وغيره ناول ايستائين تخليق ٿيل اعليٰ ادب ۾ شامل ٿي نه هئا. رڳو ايترو ياد رکڻ ٿي ڪافي نه ٿيندو ته يورپ جو جڳ مشهور سرمايه دار جمهوري انقلابي ادب خاص ڪري عظيم فرينچ انقلاب کان اڳ جو انقلابي ادب، مرزا صاحب جي زماني کان اڌ صدي اڳ موجود ٿي چڪو هو! حقيقي اعليٰ ادب انگريز سنڌ ۾ اچڻ ٿي ڪونه ڏين ها. ترجمي ڪرائڻ جو ته سوال ٿي پيدا نٿي ٿيو.

اڄڪلهه جيڪو آمريڪا، يورپ ۽ ٽين دنيا جي ملڪن جو ”چونڊ ادب“ ترجمو ٿي اسان اڳيان اچي ٿو تنهنجو ڪجهه حصو يا ته بنهه وللي واويلائي زوالي گندڪچرو آهي يا غيرعوامي، غيرانقلابي خسيس قسم جو، بي مقصد ۽ گهٽ فني معيار جو ادب آهي. خود پورهيت اقتدار وارن ملڪن جي ٻولين مان جيڪو ادب ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ آڻجي ٿو سو به گهڻا پيرا پراڻو سرمايه دار دور جو وللي واويلائي ادب هوندو آهي! حالانڪ اڄ عالمي ادب آسمان جي بلندين کي ڇهيو بيٺو آهي!

ڏکيءَ توءِ ڏڪار ٽوٽي وسن مينهڙا (لطيف)

ان ڪري اسان کي گذريل ٽوڙي هاڻوڪي ادب جو نئين سر مطالعو ڪري ان مان چونڊ ادب ترجما ۽ تلخيصون ڪري سنڌيءَ ۾ آڻڻ گهرجي. دنيا جي اعليٰ عوامي ادب ۾ نه رڳو سرمايه دار دنيا جو اعليٰ عوامي ادب پر پورهيت نظام وارن ملڪن ۽ ٽين دنيا جي ملڪن جي اعليٰ عوامي ادب کي به شامل ڪرڻ گهرجي.

اڄوڪي ترقي پسند ادب ڏانهن رويو

اڄوڪو ترقي پسند ادب، نه سمورو پورهيت انقلابي ادب آهي ۽ نه صحيح ۽ ڀرپور معنيٰ ۾ ترقي پسند ادب

آهي. ان ادب جي باخبر ۽ باشعور پورهيت عوام جي عالمي نقطي نظر، سماجي سمجهه ۽ پروڙ، انقلابي عوامي موقف جي دوربينيءَ ۽ خوردبينيءَ سان تپاس ۽ ڇنڊڇاڻ ڪرڻ گهرجي. ان جي حقيقي ترقي پسند جزن ۽ رجعت پرست جزن کي الڳ ڪري، ان ادب ڏانهن ان حساب سان رويو قائم ڪرڻ گهرجي.

نئين اسرندڙ عوامي ۽ پورهيت ادب ۽ فن جي همت افزائي ڪجي

هر طبقي جي نمائندگي ڪندڙن ۾ سٺا ۽ خراب اديب ۽ فنڪار ٿين ٿا. هرڪو چاهيندو ته جيڪا به تخليق پيش ٿئي سا بين ڳالهين سان گڏ فني طرح به اعلى درجي جي هجي.

عام طرح سرمايه دار ۽ ٽين دنيا جي ملڪن ۾ عوامي اديبن جي ڀيٽ ۾ جاگيردار، سرمايه دار، رجعت پرست ۽ سامراج پرست لاڙا رکندڙ اديب فني طرح وڌيڪ تجربيڪار، قابل ۽ مقبول آهن.

پورهيت عوامي ادب جي انهن ملڪن ۾ اڃان ڇڙ شروعات آهي. هر ڪا نئين شيءِ وانگر اهو ادب به شروع شروع ۾ ڪچو ڦڪو هوندو. عوامي اديبن جو فرض ٿيندو ته هو ٻين ڳالهين سان گڏ فن جي پختگيءَ تي به خاص ڌيان ڏين ۽ ڏاڪي به ڏاڪي ان جو معيار وڌائين.

ٻئي طرف عوام جو ٻہ فرض آهي تہ عوام دشمن يا غيرعوامي ادب جي ڀيٽ ۾ ڪچي ڦڪي اسرندڙ نئين عوامي ۽ پورهيت ادب جي همت افزائي ڪن تہ جيئن اهو سندن مدد ۽ همت افزائيءَ سان جلد از جلد پنهنجو معيار اوچي ۾ اوچو ڪري عوام دشمن ۽ غيرعوامي ادب کان ان ڳالهہ ۾ گوءِ کڻي وڃي.

دراصل پس پيش صحيح عظيم عالمي ادب اهو پورهيت ادب ٿي ٿيندو ڇو تہ اهو ئي ڌرتيءَ جي ڌڻين پٽن جي وڏي اڪثريت جي جذبن ۽ صلاحيتن جي ترجماني ڪري ٿو. جڏهن اهو اسان وٽ وڌيءَ چڙهندو تڏهن اهي رنگ ڪري ڏيکاريندو جو ماڻهن کي اڳيون خبرون وسري ويندين.

راڄو ڏي راڄو، رڍيءَ راڄي جي ناهہ ڪو!

سنڌ ۾ اڄ بہ ٿورن وڏن اديبن ۽ شاعرن کي ڇڏي، ٻين گهڻن کي اسان جا نوان اسرندڙ پورهيت اديب ۽ شاعر آڻي ڪٽشي ملهون ماريو بيٺا آهن! اڃان تہ ڪٿي ڳالهہ پيٺي آهي!

عام ٿورو پڙهيل غريب ماڻهو بہ اديب ٿي سگهن ٿا ۽ ضرور ٿين!

حقيقي عوامي ادب تڏهن تخليق ٿيندو جڏهن خود شهري توڙي ٻهراڙيءَ جا ڏکن ڏتل، مارئل پيڙيل

غريب ماڻهو قلم هٿ ۾ کڻندا.

جتي ٻاهه ٻري اها جاءِ جلي
کهڙا سيڪ ڀاڙي واليان نون!

خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌ ۾ ڪيئي پورهيت ماڻهو چڱا شاعر ۽ اديب ٿي ويا آهن. ادبي رسالن وارن کي کپي ته انهن جي همت شڪني نه، همت افزائي ڪن. خاص ڪري آتم ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾ پورهيت ماڻهن سان ڪو ٻيو مقابلو ڪري ڪونه سگهندو. هر ٿوري گهڻي پڙهيل، غريب پورهيت ماڻهوءَ کي، پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي ٻين کي پڙهي ٻڌائڻ گهرجي. جيڪي وڏيڪ سنيون هجن تن کي ڇپائڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

فوري اشاعت نه ٿئي ته پرواهه ڪانهي

هونئن ته ادب آهي ئي ڇپجڻ لاءِ پر ڪي حالتون اهڙيون به ٿينديون آهن جن ۾ جيڪي لکڻ ضروري آهي سو في الحال ڪن سببن جي ڪري ڇپجي نه سگهندو آهي. اهڙين حالتن ۾ لازم آهي ته صحيح عوامي ادب جي تخليق جيتريقدر ممڪن ٿي سگهي، هر حالت ۾ جاري رهي، چاهي اهو هڪدم ڇپجي سگهي يا نه. دنيا جا ڪي تمام وڏا شاهڪار فوري طرح ڇپجي

نه سگهيا. اڳئين زماني ۾ پريسون ۽ اخبارون ڪونه هيون. قلمي نسخن تيار ڪرڻ لاءِ هزارين رپيا خرچ ۽ ڪئين سال وقت لڳي ويندو هو. ڪي ڪتاب ته ماڻهن لکي ڏيهه ڏيهه سال رکي ڇڏيا، پوءِ شايع ڪيا. سائنسدان ڪاپرنيڪس پنهنجو جڳ مشهور سائنسي شاهڪار ”آسماني جسمن جي حرڪت جا قاعدا“ مرڻ کان ٿورو اڳ ۽ لکڻ کان ٣٠ سال پوءِ شايع ڪرائڻ جي اجازت ڏني!

عوام دشمن ادب تي تنقيد ڪريو!

ادب بابت عام ماڻهن جو اهو رويو ٿي رهيو آهي ته ماڻهن کي جيڪو وڻي سو ادب تخليق ڪن. وڻندو ته پڙهندا سين نه ته نه پڙهندا سين. اهو رويو نقصانڪار آهي. اڄ هر مسئلو عوام جو مسئلو آهي. اهي زمانا ويا جڏهن عوام هن ڌرتيءَ کان لاوارث ۽ لاتعلق هو. هاڻ هر ڪم سان سندس واسطو آهي. عوام ئي وارث ۽ مالڪ ٿيو آهي هر ڳالهه جو.

سوچڻ گهرجي ته عوامي ادب تي عوام دشمن جا ڇاڙتا ڪيڏا نه ڇتا ڇچرات ٿا ڪن! ڪهڙن ڪهڙن بيهودن دليلن ۽ حجتن جا ڏنڊا ٿا الارين! ڪيڏيون نه اکيون ٿا ڦوٽارين! ڪيڏو نه مرڻ مارائڻ لاءِ تيار ٿي ٿا وڃن! ان جو سبب اهو آهي ته ادب ۽ فن وانگر، ادبي ۽ فني تنقيد ۾ پرک به، طبقاتي مفادن، لاڙن ۽

ذهني، فڪري، جذباتي، روين ۽ عادتن کان هرگز بالاتر ڪانهي. اها به ادبي ۽ فني ميدان ۾ هڪ طبقاتي هٿيار طور ڪتب ايندي رهي آهي.

”ٻادا ٻي‌ٻيار“ نه ٿيو!

اهڙي حالت ۾ ڇا اسين عوام دشمن ادب ڏسي ”ٻادا ٻي‌ميار“ ٿيا وينا هجون، ڇو الائي ڪنهن جي بازار پٺي لٽجي نه! عوام اڳيان جيڪا هڪ هڪ سٽ بازار ۾ پيش ٿئي ٿي تنهن جي اسان کي پوري پوري ڇڪاس وٺڻ گهرجي ته اسان جي دشمن سٽ آهي يا دوست سٽ.

ظاهر آهي ادبي پرک جا معيار پنهنجا آهن. ان لاءِ ڪجهه ڄاڻ، تجربو ۽ هنر گهرجي. پر هرويرو تنقيد اهڙي ”جُوج بلائي“ به ڪانهي، جو ماڻهو ڊپ کان ويجهو به نه وڃيس! گهٽ ۾ گهٽ ايترو ته ”سُر ڪنيو راڳ پروڙيو“ ۽ ”ڪرميي پٽ پڻنگڻ ۾ پڌرا“ واري ڳالهه وانگر ماڻهو گهٽين حالتن ۾، گهٽو ڪري، اتندي ڏي سمجهي ويندو ته ماکي آهي يا زهر. واقعي ادب آهي يا ٺلهي ولل ۽ ٻيخي برائي ٻيخي.

تنهن کان سواءِ اسان جي سڄاڻ ترقي پسند پارکن کي به پنهنجو ڪم وڌيڪ وسيع، گهرو ۽ تيز ڪرڻ گهرجي. ڪين پنهنجي ادبي نظرياتي پيڙهه وڌيڪ پختي ڪرڻ گهرجي. خاص ڪري سائنسي فلسفي تي گهري

دسترس ۽ مڪمل عبور حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ ان جي روشنيءَ ۾ ادب ۽ ثقافت بابت جڙتو سامراجي نظرين جون پاڙون پٽڻ گهرجن.

جڙتو ”نئين ادب ۽ فن“ جي پاڙ پٽڻ ۽ سچي نئين ادب ۽ فن کي زور وٺائڻ، ادب ۽ فن جي ميدان ۾ اڄ جي دور جو هڪڙو اهڙو اهم ترين ۽ مقدس ترين عوامي فرض آهي.

— —

SOORIH SINDHI ADAB

ر - ب - پ

جهان کي ڏيو مبارڪون - اسين پيا ڪاهيندا اچون
اسين پيا ڪاهيندا اچون - اسين پيا ڪاهيندا اچون ....
نون سرن ۾ زندگي جا گيت ڳائيندا اچون،
نئين زمين تي هڪ نئون جهان بڻائيندا اچون،
نئين جهان ۾ ڏام ڏوم ساڻ ڪاهيندا اچون ......
حيات جو هيءُ حڪم آ - ڍاهيو پوءِ ٺاهيو ،
دياءِ ڦر ، رهزني جا کيل سڀ بگاڙيو ،
خزان کي جو پناهه ڏي سو باغ ئي اُجاڙيو ،
خزان ساڻ گڏ خزان جو گهر به پيا جلائيندا اچون ......
اجهو هو نڪتو پڪندڙ جلوس آفتاب جو ،
پيو آ ليڙون ليڙون ٿيو ڪفن انڌيري رات جو ،
نشان زر جي خلاف منزل، نجات جو ،
۽ پوڙ جيان وڌي پيو هو قافلو حيات جو ،
قيامتون قيامتن پٺيان اٿاريندا اچون ......
جو سج آسمان تي هو زمين تي جڪمڪائيندو ،
۽ چنڊ پڻ لهي اچي قدم تي سر جهڪائيندو ،
بهشت جنت جو خواب نيٺ به لهرائيندو ،
بهار نيٺ مرڪندو ۽ حسن گيت ڳائيندو ،
ڏسو ته آسمان کي زمين تي لاهيندا اچون ......

(لکيل ۾ ۱۹۶۲)

Soorih Sindhi Adab

جي لهوارو لوڪ وهي ، تون اوچو وهه اويار

0344 3919786

0300 3404488

Sahib Khan "SOORIH" Mirani